ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

ЗБ. РАД. ВИЗ. ИНСТ. XXXII, БЕОГРАД 1993

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXXII

UDC 949.5 + 7.033.2 + 877.3 (05) YU ISSN 0584—9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX

DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XXXII

BEOGRAD
1993

УДК 949.5 + 7.033.2 + 877.3 (05) YU ISSN 0584—9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXXII

БЕОГРАД
1993

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Министарства за науку и технологију Републике Србије

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: Београдски издавачко-графички завод, Београд

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института, XXXII, 1993.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXII, 1993

УДК 75057.033.2:738.4.033.2(479.22:479.25:470:497.11)"09/12"

ВАСИЛИЙ ПУЦКО

ВИЗАНТИЙСКИЙ ЭМАЛЬЕРНЫЙ СТИЛЬ В ОФОРМЛЕНИИ ГРЕЧЕСКИХ И ИНОЯЗЫЧНЫХ ИЛЛЮМИНОВАННЫХ РУКОПИСЕЙ*

Рождение в византийском искусстве каждого нового художественного стиля в конечном итоге обусловлено конкретными историческими причинами. Это касается и всего, что связано с обликом греческой книги, претерпевшим на протяжении IV—IX века сложную эволюцию, прежде чем обрести свои классические черты.[1] Иконоборческое движение, затормозившее развитие иллюстрации, немало способствовало проникновению в убранство рукописей орнаментики, вызвавшей стилизацию и самих изобразительных мотивов.

Пути развития искусства византийской грекоязычной книги IX—X веков в целом прослежены обстоятельно и вполне объективно.[2] Были выяснены и особенности графического оформления книг, выполненных в IX—XI веках в стенах греко-итальянских скрипториев.[3] Следует заметить, что среди последних нет ни единого кодекса с орнаментикой имитирующей византийские перегородчатые эмали, тогда как в книжном искусстве Константинополя в XI веке этот стиль был господствующим.

Вряд ли можно указать один из первых документированных опытов пренесения в книжный декор особенностей присущих византийским перегородчатым эмалям. Между тем это использование внешнего вида ювелирных украшений, призванное придать оформлению кодекса черты исключительной роскоши и великолепия, могло иметь следствием прежде всего широкое развитие техники самих перегородчатых эмалей в Византии послеиконоборческого периода. К числу наиболее ранних образцов относятся браслеты из

* В основу статьи положен доклад, прочитанный 24 ноября 1990 г. на заключительном пленарном заседании XIII Всесоюзной конференции византинистов в Ростове Великом.

[1] См.: *Айналов Д. В.*, Эллинистические основы византийского искусства, С. Петербург 1900.

[2] *Weitzmann K.*, Die byzantinische Buchmalerei des IX. und X. Jahrhunderts, Berlin 1935.

[3] *Grabar A.*, Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne (IXe—XIe siècles), Paris 1972.

Фессалоник (IX века) и вотивная корона императора Льва VI (886—912).[4] В качестве этапных произведений более позднего периода следует отметить потиры императора Романа II (959—963) в Сан Марко в Венеции,[5] Лимбургскую ставротеку (964—965),[6] Пала д'Оро и две иконы архангела Михаила в Сан Марко,[7] короны императоров Константина IX Мономаха (1042—1055) и Михаила VII Дуки (1071—1078).[8] Показательно, что в эту эпоху происходит становление и развитие змальерного стиля в византийском книжном искусстве, где он к третьей четверти XI века достигает особой изысканности и изощренности, свидетельством чего может служить продукция императорского скриптория.[9] Если в столичных лицевых рукописях последней четверти IX века, и даже в Парижской Псалтири, датируемой первой половиной следующего столетия, почти безраздельно господствует неоклассический стиль, то к середине X века уже заметно стремление уподобить элементы книжного убранства змалям. Это отчетливо видно в заставках Четвероевангелия в афинской Национальной библиотеке (№ 56).[10] В дальнейшем развитие отмеченной тенденции довольно быстро приводит к мастерской имитации ювелирной техники, засвидетельствованной высокими образцами. Стоит хотя бы обратить внимание на орнаментированные обрамления миниатюр таких рукописей рубежа X—XI веков как Толкования на Книги пророков в флорентийской Библиотеке Лауренциана (Plut. V 9) и Национальной библиотеке в Турине (B I 2) или Евангелие в монастыре св. Екатерины на Синае (cod. 204).[11]

Круг византийских иллюминованных рукописей, оформленных в эмальерном стиле, слишком широкий, хронологически охватывающий несколько столетий. Есть немало датированных кодексов.[12] Если попытаться схематически очертить пути развития указанного типа орнаментики, — надо подчеркнуть наростание дробности к рубежу XII—XIII веков, целенаправленное копирование ранних образцов во второй половине XIII века (конечно, с невольной адаптацией орнаментальных мотивов) и, наконец, тяготение к крупномасштабности узоров в эпоху Палеологов, заметно ослабляющей

[4] См.: *Grabar A.*, Deux manchettes émaillées de Salonique. — In: L'art de la fin de l'antiquité et du moyen age, Vol. I, III, Paris 1968, 297—299, pl. 67; The Treasury of San Marco, Venice-Milan 1984, 117—128 (№ 8).

[5] The Treasury of San Marco, Venice, 129—140 (№ 10, 11).

[6] *Wilm J.*, Die Limburger Staurothek. — Das Münster VIII, 7—8 (1955) 201 ff.

[7] Il Tesoro di San Marco: I. La Pala d'Oro, Florence 1965; II. Tesoro e il Museo, Florence 1971, 23—27, tav. XVI—XXI.

[8] *Deér J.*, Die Heilige Krone Ungarns, Wien 1966.

[9] См.: *Лихачева В. Д.*, Искусство книги. Константинополь. XI век, Москва 1976; *Пуцко В. Г.*, Византийские иллюминованые рукописи — продукция императорского скриптория XI в. — в кн.: Византия и Русь. Москва 1989.

[10] *Marava-Chatzinicolaou A., Toufexi-Paschou Chr.*, Catalogue of the illuminated byzantine manuscripts of the National Library of Greece, I, Athens 1978, 17—26, figs. 2, 7—10 (№ 1).

[11] *Лазарев В. Н.*, История византийской живописи, Москва 1986, табл. 112—116.

[12] См.: *Spatharakis I.*, Corpus of dated illumanited greek manuscripts to the year 1453, Leiden 1981 (Byzantina Neerlandica, fasc. 6).

сходство книжных украшений с эмалями.[13] Характерно, что в поздневизантийский период даже в роскошно оформленных рукописях часто можно встретить уже заставки и инициалы выполненные киноварью пером. Но именно в это время работают и такие образцово организованные скриптории как в константинопольском монастыре Одигитрии,[14] и связанные с локальными книгописными центрами отдельные яркие мастера.[15]

Не только систематическое изучение греческих рукописей X—XV веков с иллюминацией эмальерного стиля, но и даже самый беглый и поверхностный обзор памятников, не могут быть осуществлены попутно, без предварительного решения частных вопросов, выдвигаемых конкретным материалом применительно к каждой эпохе. В данном случае все внимание будет обращено лишь на то, какой отклик нашел византийский эмальерный стиль в декоре иноязычных рукописей и может ли он служить показателем степени стабильности культурных связей той или оной страны с Византией.

Вряд ли где так широко и органично был усвоен византийский опыт украшения книг в эмальерном стиле, как в Грузии. Это объяснимо тем обстоятельством, что уже в первой трети XI века появляются грузинские рукописи, иллюминация которых всецело связана с художественными традициями Константинополя.[16] Среди них, в частности, такие кодексы в собрании Института рукописей Академии наук Грузии как два списка творений Григория Богослова (А—1, А—92), две книги Малого Номоканона (А—96, З—143) и Малый Синаксарь (А—648). В середине XI века могли быть выполнены произведения книжного искусства, декор которых ничем не отличается от вышедших из лучших скрипториев византийской столицы. Пример тому — Алавердское четвероевангелие 1054 года.[17] Известны также случаи, когда выполненные в змальерном стиле в Константинополе миниатюры и орнаментальные композиции на отдельных листах вшивали в более ранние грузинские

---

[13] При остающейся пока без специального обзора этой части декора греческих рукописей XIII—XV веков общие наблюдения могут быть сделаны на материалах Национальной библиотеки в Афинах. См.: *Marava-Chatzinicolaou A.*, *Toufexi-Paschou Chr.*, op. cit., II, Athens 1985. О миниатюре этого периода см.. *Belting H.*, Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft, Heidelberg 1970.

[14] *Politis L.*, Schreiberschule im Kloster τῶν 'Οδηγῶν, Byzantinische Zeitschrift 51 (1958) 261—287.

[15] См.: *Nelson R. S.*, Theodore Hagiopetrites and Thessaloniki, Jahrbuch der Österraichischen Byzantinistik 32, H. 4 (1982) 79—85.

[16] Подробнее см.: *Шмерлинг Р.*, Художественное оформление грузинской рукописной книги IX—XI в., Тбилиси 1979; *Алибегашвили Г.*, Художественный принцип иллюстрирования грузинской рукописной книги XI — начала XIII веков, Тбилиси 1973; *Мачавариани Е.*, Группа грузинских украшенных рукописей первой трети XI века, принадлежащая к Константинопольской художественной школе, Тбилиси 1977 (II Международный симпозиум по грузинскому искусству).

[17] *Nickel H. L.*, Das illuminierte byzantinische Tetraevangeliar in Gotha (Membri I 78), — in: Beiträge zur byzantinischen und osteuropaischen Kunst des Mittelalters, Berlin 1977, 61—68

кодексы: в частности, так обстояло дело с Первым Тбетским четвероевангелием, переписанным в 995 году и украшенным по инициативе епископа Самуила, который, найдя книгу без изображений евангелистов и без таблиц канонов, „решился с большими затратами выписать их из Греции, из великого царственного города, и вставил их в это святое Евангелие".[18] Константинопольские мастера оформляли грузинские литургические кодексы и в XII—XIII веках (Лапскальдское, Ванское и Гелатское евангелия),[19] а с учетом иллюминации Ларгвисского четвероевангелия, выполненного вероятнее всего в начале XIII века, для царицы Тамары, можно говорить и об усвоении эмальерного стиля в придворном скриптории в самой Грузии.[20] Пример Второго Джручского четвероевангелия, датируемого концом XII века, показывает, что иллюминаторы грузинских рукописей могли подвергать константинопольские модели существенной адаптации.[21] В этом плане примерно то же соотношение дают и грузинские перегородчатые эмали в сравнении с византийскими.[22] Хотя и в более позднее время можно указать византинизирующие памятники грузинского книжного искусства (Мокское евангелие от 1300 года, Иконописный сборник от 1497 года), — эмальерный стиль в их оформлении не играет никакой роли. Грузинская иллюминованная книга последовательно приобретает ориентализирующий облик, притом качественно отличающийся от тех восточнохристианских традиций, которые свойственны миниатюрам грузинских кодексов конца первого тысячелетия.

Иным было отношение к византийским моделям XI века в армянских скрипториях. Иллюминация Трапезундского евангелия (Венеция, Библиотека Сан Ладзаро)[23] в целом близка продукции константинопольских мастерских. Однако не настолько, чтобы возникла возможность дискутировать вопрос о национальной принадлежности художников, ибо чужеземный образец в процессе его воспроизведения подвергается радикальному переосмыслению в русле собственной традиции. Это положение должно быть распространено также на декор Карсского евангелия (Иерусалим, Библиотека Армянского патриархата), Евангелия датируего 1071—1078 года и миниатюрного Нарекского четвероевангелия, выполненного в 1069 году (оба — Ереван, Матенадаран).[24] В одних случаях средствами эмальерного стиля на страницы рукописей переносятся типичные армянские орнаментальные мотивы, в других — византийские декоративные композиции

[18] Подробнее см.: *Пуцко В. Г.*, Таблицы канонов и миниатюры Первого Тбетского Евангелия, Палестинский сборник 29 (92) (1987) 128—136.

[19] См.: *Саминский А. Л.*, Мастерская грузинской и греческой книги в Константинополе XII — начала XIII века, Музей 10 (1989) 184—216.

[20] Подробнее в подготовленной к печати работе: *Пуцко В. Г.*, Художественное оформление Ларгвисского четвероевангелия.

[21] *Амиранашвили Ш.*, Грузинская миниатюра, Москва 1966, 24—25, табл. 40—51.

[22] Ср.: *Хускивадзе Л. З.*, Грузинские эмали, Тбилиси 1981; *Wessel K.*, Die byzantinische Emailkunst vom 5. bis 13. Jahrhundert, Recklinghausen 1967.

[23] *Janashian M.*, Armenian miniature paintings, Venice 1966, 73—92, figs. 26—29.

[24] *Измайлова Т. А.*, Армянская миниатюра XI века, Москва 1979, 182—214.

оказываются дополненными чужеродными для них орнаментальными мотивами. Армянские иллюминованные рукописи XI—XIII веков показывают, что их оформители крайне мало считались с традиционным для Византии функциональным назначением определенных типов декоративных композиций. Известно, как именно соотносятся некоторые композиции армянских миниатюр с их византийскими иконографическими паралеллями.[25] Для оформления заглавного листа Евангелия, например, достаточно распространенным является прием использования в качестве модели верхней части византийской таблицы канонов, с почти неизбежным дополнением иными элементами, обязанными большей частью собственно армянским источникам.[26]

По-видимому, у некоторых армянских книгописных центров были весьма устойчивые связи с византийскими. По крайней мере это можно утверждать по отношению к Нареку, сопоставив выполненное в эмальерном стиле оформление уже упомянутого Четвероевангелия 1069 года и Молитвеника Григора Нарекаци 1173 года.[27] Иллюминаторы двух названных рукописей, возникновение которых отделено столетием, в одинаковой мере внимательно и тактично использовали современные им достижения книжного искусства Константинополя, но при этом не ограничивались простым копированием образцев, а по существу на основе их усвоения создавали яркие национальные варианты.

Гораздо более сложным было отношение к использованию византийского эмальерного стиля у иллюминаторов киликийской школы, особенно в XIII веке, когда репертуар изобразительных средств заметно расширяется за счет использования еще готических моделей, разумеется, с радикальной их переработкой. О том, насколько стремительно протекал этот процесс, говорит уже хотя бы сопоставление Евангелия 1251 года, заказанного священником Варданом, и Евангелия Смбата Гундестабля, — брата киликийского царя Гетума I, — выполненного в середине XIII века,[28] со знаменитым Чашоцем царя Гетума II, датированным 1286 годом,[29] и Евангелием 1280-х годов (Матенадаран, № 9422).[30] Следует заметить, что и позднее армянские художники, такие как работавший в васпураканском селении Арест Карапет Ахтамарци, оформивший Евангелие в 1471 году,[31]

[25] *Kurz O.*, Three Armenian miniatures in the Fitzwilliam Museum, Cambridge — in: Mélanges Eugène Tisserant, II (1), Città del Vaticano 1964 (Studi e testi, t. 232) 271—279.

[26] *Дурново Л. А.*, Армянская миниатюра, Ереван 1969, табл. 13 (Евангелие 1066 г., Себастия), 23 (Евангелие 1224 г., Хачен), 29 (Евангелие второй половины XII в., Ромкла); *она же*, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва 1979, 217, 222, илл. 130, 131 (Евангелие 1211 г.). См. также: *Buschhausen Heide und Helmut*, Armenische Handschriften der Mechitharisten-Congregation in Wien, Wien 1981, 71—73, 92—93, Abb. 14, 15.

[27] *Дурново Л. А.*, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, 217, илл. 128, 129; *она же*, Армянская миниатюра, таб. 30.

[28] Там же, 223, 228—229, илл. 132—136.

[29] *Дрампян И. Р.*, Лекционарий 1286 года киликийского царя Этума II, Музей 7 (1987), 147—159.

[30] *Дурново Л. А.*, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, 238—239, илл. 143, 144.

[31] *Акопян Г.*, Армянская миниатюра, Васпуракан, Ереван 1978, 254, табл. 71.

продолжали использовать византийские (на этот раз палеологовские) модели, правда, более свободно и более спорадически.

В практику художественного оформления латинских рукописей византийский эмальерный стиль проникает главным образом в результате крестовых походов, яркой иллюстрацией чего служит продукция скрипториев Иерусалима и Акры, хронологически распределяющаяся в границах 1131—1291 годов.[32] Она неоднородна и весьма показательна в плане переработок греческих прототипов в романском духе на раннем этапе ее развития, когда для выполнения некоторых работ и непосредственно привлекали византийских мастеров. Особое место занимает иллюминация двух иллюстрированных греко-латинских кодексов XIII века: выполненного в Македонии Четвероевангелия, хранящегося в парижской Национальной библиотеке (gr. 54),[33] и украшенной маргинальными миниатюрами Псалтири Хэмилтона (Берлин, Кабинет гравюр, 78 A 9).[34] Ее своеобразие не только в том, что на ее примере трудно говорить с определенностью об одном из аспектов использования византийского эмальерного стиля, но и в отсутствии тех признаков, которые можно считать определяющими в художественном процессе соединения греческой и западной традиций.[35] Это более позднее и вместе с тем более сложное явление, уже получившее в специальной литературе вполне удовлетворительное объяснение.[36]

Вполне естественно, что значительно раньше начинается проникновение византийского эмальерного стиля в оформление славянской иллюминованной книги, и притом начинается, весьма правдоподобно, не с Балкан, а с киевского княжеского скриптория.[37]

Еще совсем недавно обытовало мнение о том, что в перенесении на Русь в XI веке эмальерного или „раскошного" стиля посредническую роль сыграли балканские славяне.[38] Однако ничего подобного нет в художественном облике ни одной из древнейших славянских рукописей.[39] Равным образом все рукописи древнерусского

---

[32] *Buchthal H.*, Miniature Painting in the Kingdom of Jerusalem, Oxford 1957.

[33] *Omont H.*, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929, pls. XC—XCVI; *Weitzmann K.*, Constantinopolitan book illumination in the period of the Latin conquest — in: Studies in classical and Byzantine manuscript illumination, Chicago—London 1971, 323—325.

[34] *Havice Chr.*, The marginal miniatures in the Hamilton Psalter (Kupferstich-kabinett 78. A. 9), Jahrbuch der Berliner Museen 26 (1984) 73—142.

[35] *Weitzmann K.*, Byzantium and the West around the year 1200 — in: The Year 1200: A Symposium, New York 1975, 53—69.

[36] *Buchthal H.*, The »Musterbuch« of Wolfenbüttel and its position in the art of the thirteenth century, Wien 1979 (Byzantina Vindobonensia, Bd. XII).

[37] В этой части текста конспективно изложены выводы, аргументированные в подготовленой к печати статье: *Пуцко В. Г.*, Эмальерный стиль в художественном оформлении киевских рукописей XI в.

[38] *Mošin V.*, Ornament južnoslovenskih rukopisa XI—XIII veka, Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine VII (Sarajevo 1957) 19—23; *Иванова-Мавродинова В.*, За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа, Преслав 1 (София 1968) 81—98.

[39] *Пуцко В. Г.*, Славянская иллюминованная книга X—XI веков, Byzantinoslavica XLVI (1985) 140—152; *он же*, Художественное оформление древнейших славянских рукописей, Slovo 37 (1987) 55—88.

происхождения, оказавшиеся старшими по отношению к Остромирову евангелию, имеют иллюминацию типологически сходную с отличающей греко-восточные и южнословянские кодексы. В частности, это относится к кириллической части Реймсского евангелия.[40] Показательно, что когда иллюминаторы киевского княжеского скриптория, основанного Ярославом Мудрым, приступили к выполнению в 1056 году Остромирова евангелия, в Киеве уже начинала работать мастерская по изготовлению ювелирных изделий, украшенных в технике перегородчатой эмали.[41] Оказала ли она непосредственное воздействие на книжную иллюминацию или роль образцов оказалась закрепленной лишь за раскошными греческими рукописями константинопольского происхождения, — именно отсюда начинается ряд наиболее ранних киевских кодексов, в количественном отношении немногочисленных.

Хотя Остромирово евангелие, изготовленное в 1056—1057 годах, как предполагают, большей частью переписано в Новгороде[42] — над оформлением рукописи работали художники киевского скриптория, того самого, откуда вышли и привлеченные к делу каллиграфы.[43] Если заглавная и малые заставки одного характера и вполне отвечают признакам эмальерного стиля в его выражении на страницах константинопольских кодексов, то совершенно иначе обстоят дела с источниками миниатюр[44] и особенно инициалов.[45] Структура основных типов последних не оставляет сомнений в том, что здесь интерпретированы различные модели в соответствии с техническими требованиями эмальерного стиля, и это объясняет причину отсутствия близких параллелей на греческом материале. В течение шестнадцати лет, отделяющих время появления Изборника Святослава 1073 года, из той же книгописной мастерской вышло явно не одно произведение с иллюминацией этого стиля, отмеченное более тщательным следованием греческим моделям. Однако не копированием их. Иначе было бы непонятным варьирование тематических и орнаментальных композиций, предполагающее еще не оборвавшуюся связь с греко-восточным наследием.[46] Это могло происходить при условии, когда столичный по своему происхождению эмальерный стиль ложился на иную основу, подобно тому как обстояло и в практике армянских мастеров. Киевские миниатюры, которыми до мартовских событий 1073 года по желанию жены князя Изяс-

---

[40] *Leger L.*, L'Évangéliaire slavon de Reims, Reims—Prague 1899.

[41] См.: *Макарова Т. И.*, Перегородчатые эмали Древней Руси, Москва 1975.

[42] *Мельников Е. И.*, К проблеме происхождения Остромирова Евангелия, Slavia XXXVII (1968) 537—547.

[43] *Каринский Н. М.*, Письмо Остромирова евангелия (палеографический очерк), Сб. Российской Публичной библиотеки 1 (Петроград 1920) 168—192.

[44] Подробнее см.: *Пуцко* В., Этюды об Остромировом евангелии: 1. Византийские и западные элементы иконографии миниатюр, Преслав 3 (Варна 1983) 27—68.

[45] Подробнее см.: *Пуцко В.*, Этюды об Остромировом евангелии, (Инициалы), Études balkaniques 4 (1981) 70—91.

[46] Этот вопрос детально освещен в статьях: *Пуцко В.*, Об источниках миниатюр Изборника Святослава 1073 года, Études balkaniques 1 (1980) 101—119; *он же*, Знаки зодиака на полях Изборника Святослава 1073 года, Palaeobulgarica VIII (2) (1984) 65—77.

лава Ярославича, Гертруды, была дополнена латинская Псалтирь, переписанная около 983 года для трирского архиепископа Эгберта,[47] могут служить лишь подтверждением сказанного. Сделанные миниатюристом переработки в соответствии с требованиями эмальерного стиля иконописных образцов — конкретный пример усвоения византийского художественного стиля. Более зрелым памятником является Мстиславово евангелие, датируемое временом около 1100 года.[48] Оно выдается тщательным выполнением всех элементов художественного оформления, но, тем не менее, здесь уже не так отчетливо сказывается непосредственное влияние техники перегородчатой эмали. Это в полном смысле слова „эмальерный стиль", с его закономерностями и условностями.

На примере киевских иллюминованных рукописей второй половины XI века не так трудно заметить, что оформленные в эмальерном стиле кодексы связаны своим происхождением всецело с княжеской средой и, скорее всего, обязаны мастерству художников одного и того же скрипторя. В целом книжная продукция Киевской Руси была более разнообразной, с ясно обозначившимися художественными течениями.[49]

В Северо-Восточной Руси на рубеже XII—XIII веков пока зафиксирован лишь единственный случай применения эмальерного стиля в миниатюре, украшающей Евангелие учительное Константина пресвитера Болгарского (Москва, Гос. Исторический музей, Син. 262). Не исключено, что здесь следует видеть результаты творчества византийского мастера, оказавшегося на Руси после захвата Константинополя крестоносцами в 1204 году. Аналогичными являются по своему характеру и миниатюры фронтисписов Хутынского Служебника, переписанного в Перемышле между 1220—1225 годами для архиепископа Антония Новгородского. Правда, их принадлежность к проявлениям эмальерного стиля выглядит весьма проблематичной.

Новая волна в распространении эмальерного стиля достигает продукции славянских скрипториев в эпоху Палеологов. Нет сомнений в том, что здесь проявились результаты копирования и адаптации старых образцов в самом Константинополе после 1261 года.[50] Именно на материале продукции греческих скрипториев XIII—XIV веков можно отчетливее увидеть, тем не менее, некоторую неровность и даже противоречивость процесса внешне декларированного возвращения к истокам. Чувствуется, что мастерам порой явно не

---

[47] *Sauerland H., Haseloff A.*, Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier in Cividale, Trier 1901.

[48] *Жуковська Л. П.*, Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. — В кн.: Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст., Київ 1981, 27—35. Об оформлении см.: *Симони П.*, Мстислававо евангелие начала XII в. в археологическом и палеографическом отношениях, 1, С. — Петербург 1910.

[49] См.: *Пуцко В. Г.*, Книжкова продукція київських та південнозахідних скрипторіїв XI—XIII ст. — в кн.: Писемність Київської Русі і становлення української літератури, Київ 1988, 8—24.

[50] См.: *Buchthal H., Belting H.*, Patronage in thirteenth Century Constantinople. An atelier of late Byzantine book illumination and calligraphy, Washington 1978 (Dumbarton Oaks Studies, vol. XVI).

хватало золота, и они то прибегали к хитроумным имитациям эмальерного стиля, то просто обходились тщательной киноварной прорисовкой орнаментальных композиций, израсходовав дефицитный материал на золочение фона миниатюр.[51] В Сербии утверждение эмальерного стиля происходит в средине XIV века, в эпоху Душана,[52] в Болгарии — примерно в это же время, в придворном скриптории Ивана Александра.[53] В течение XIV—XV веков южнославянские мастера книжного дела создали ряд интересных, но разнохарактерных образцов эмальерного стиля. О том, насколько массовым было оформление таких рукописей, трудно сказать, поскольку уцелели немногие книги. Иллюминаторы некоторых из них стремились к повторению ранних византийских образцов, частью опосредствованных промежуточными лицевыми списками. Об этом больше всего напоминают сегодня Четвероевангелие царя Ивана Александра от 1356 года[54] и возникшая на восточнославянской территории Киевская псалтирь от 1397 года.[55] В Северо-Восточной Руси декоративные элементы эмальерного стиля появляются уже на страницах Федоровского евангелия, переписанного между 1321—1327 годами, однако стиль как таковой утвердился в художественной практике московских книгописных мастерских лишь в самом начале XV века.[56] И опять-таки прежде всего в придворной книгописной мастерской великого князя. Вариант эмальерного стиля, получившего распространение в украшении южнославянских и русских рукописей, принято называть неовизантийским орнаментом, что вполне соотвествует реальному положению вещей.[57] Тем более, что во многих случаях о непосредственной имитации перегородчатых эмалей просто не может идти речь.

Думается, в этот в целом весьма сложный круг иноязычных иллюминованных рукописей с декором эмальерного стиля нет ни оснований, ни обходимости включать его более далекие отголоски, какие можно, например, обнаружить в оформлении ряда сицилийских рукописей второй половины XII века.[58] Хотя и они показательны своей связью с деятельностью придворного скриптория.

[51] Этому много примеров см.: *Marava-Chatzinicolau A.*, *Toufexi-Paschou Chr.*, op. cit., vol. II.

[52] *Харисиjадис М.*, Раскошни византиjски стил у орнаментици jужнословенских рукописа из XIV и XV века, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 211—227. См. также: *Максимовић J.*, Српске средњовековне миниjатуре, Београд 1983.

[53] Наиболее полный подбор материала приведен в кн.: *Джурова А.*, 1000 години българска ръкописна книга, София 1981.

[54] *Живкова Л.*, Четвероевангелие царя Ивана Александра, София 1980.

[55] Киевская псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде, Москва 1978; *Вздорнов Г. И.*, Исследование о Киевской псалтири, Москва 1978.

[56] Материал систематизирован в кн.: *Вздорнов Г. И.*, Искусство книги в Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII — начала XV веков, Москва 1980.

[57] См. *Вздорнов Г. И.*, Неовизантийский орнамент в южнославянских и русских рукописях до начала XV в., Византийский временник 34 (1973) 214—243.

[58] *Pace V.*, Untersuchungen zur sizzilianischen Buchmalerei — in: Die Zeit der Staufer, V, Stuttgart 1979, 431—470. В связи с этой проблематикой следует обратить внимание еще на одну работу того же автора: La Bibbia »bizantina«

Не надо быть даже слишком проницательным аналитиком, чтобы увидеть в распространении византийского эмальерного стиля в декоре иноязычных иллюминованных рукописей прямое отражение исторических связей той или иной страны с Византийской империей. Лишь одна только Грузия могла похвалиться широким привлечением к сотрудничеству в своих скрипториях греческих художников, професиональный уровень мастерства которых определялся изысканным вкусом константинопольской элиты. Похоже, что иные страны, включая Армению и Киевскую Русь, в XI—XIII веках большей частью лишь пользовались византийскими образцами, воспроизводя которые неизбежно интерпретировали художественные формы в духе национальных традиций. Эмальерный стиль отличает главным образом оформление продукции придворных книгописных мастерских, и лишь в некоторых случаях оказывается свойственным убранству армянских рукописей, вышедших из епископского либо монастырского скриптория, что, по-видимому, соответствовало и византийской практике. Характерно, что в целом это применимо и к христианскому Востоку, и к связанным с ним своей деятельностью латинским скрипториям, обслуживавшим крестоносцев, к Древней Руси, а в XIV веке — еще к Сербии и Болгарии. Думается, такой стиль вполне может быть определен в качестве элитарного. Не будет преувеличением утверждать, что степень его усвоения пропорциональна объему византийских воздействий в том или ином национальном искусстве, причем имевших свои истоки преимущественно в Константинополе.

Преемственность культуры не есть слабость культуры, но служит одним из существенных факторов ее развития. И вряд ли случайно, что византийская культурная экспансия пускала наиболее глубокие корни именно там, где оказывалась для нее подготовленной местная почва. Вопрос о методологической правомерности группировки столь сложного и разновременного материала как разноязычные иллюминованные рукописи лишь по одному признаку, — эмальерному стилю декора, — вряд ли может приобрести остроту, если учесть, что этот аспект изучения книжного искусства не затрагивает основы классификации памятников. Вместе с тем он не игнорирует национальное своеобразие продукции как греческих, так и иноязычных скрипториев. Но там, где можно проследить истоки определенных художественных явлений, не следует пренебрегать таким обстоятельством. Здесь конкретно шла речь об истоках, усвоении и различных адаптациях эмальерного стиля, являющегося частью „раскошного", имевшего свою историю развития и свой ареал распространения. Хочется надеяться, что внимание к нему является оправданным.

Калуга,
Областной художественный музей

---

di San Daniele del Friuli: le certezze di un enigma (Per la storia della produzione libraria nell'Occidente mediteraneo all'alba del '200) — in: **Miniatura in Friuli, crocevia di civiltà, Udine 1987, 71—81.**

Василиј Пуцко

ВИЗАНТИЈСКИ ЕМАЉНИ СТИЛ У НАСТАЈАЊУ ГРЧКИХ И НА ДРУГИМ ЈЕЗИЦИМА НАПИСАНИХ И ИЛУМИНИРАНИХ РУКОПИСА

Аутор расправља о појави посебног одраза мотива и сјаја емаља у илуминацији цариградских рукописних књига почевши од средине X века, узимајући као најстарији пример заставице из Четворојеванђеља бр. 56 у Националној библиотеци у Атини. Развој тог стила налази на примерима које показују Тумачења на књиге пророка из Фиренце (Laur. Plut. V 9) и из Торина (B I 2), или Јеванђеље из манастира Св. Катарине на Синају (Cod. 204), оба рукописа датована у крај X или почетак XI века. Током друге половине XIII и у XIV веку илуминација грчких рукописа губи сличност с емаљем. Чак и у богато украшеним књигама XIV века, заставице и иницијали се често раде киноваром и пером.

У временима успона и блистања емаљног стила у грчким рукописима најјачи му је одјек био у грузијским радионицама, и то већ у првој трећини XI века, о чему сведоче грузијски рукописи из Тбилисија (Збирка Института рукописа Грузијске академије наука, A-1, A-92, A-96, З-143 и A-648); а средином истог столећа израђено је чувено Алавердско четворојеванђеље (1054. год.) чија се илуминација емаљног стила ни по чему не разликује од грчких престоничких остварења.

Јерменски рукописи су далеко радикалније прерађивали византијске узоре XI века, па и кад су прихватани одјеци емаљног стила, домаћи мотиви су упадљиво надвладавали. У латинске рукописе продире византијски емаљни стил преко скрипторија у Јерусалиму и у Акри за време крсташких похода 1131—1291, док сасвим посебно место припада грчко-латинским кодексима XIII века, какви су Четворојеванђеље из Париза, израђено у Македонији (Paris. gr. 54) и Псалтир Хамилтона из Берлина (Берлин, Кабинет гравира 78 A 9).

Анализа словенских рукописа показује да су кијевске радионице за израду јувелирских предмета могле непосредно утицати на емаљни стил руских рукописа XI века. Иако се зна да је Остромирово јеванђеље (1056—57. год.) већим делом преписано у Новгороду, израдили су га кијевски калиграфи и илуминатори, па се зато у знатно мањој мери осећа утицај блиских паралела и узора из цариградских рукописа, иако је емаљни стил јасно изражен. Руске књиге израђене за кнежевску средину често су украшаване емаљним стилом, али је тај израз у Кијеву бивао разноврснији. У североисточној Русији, међутим, само један кодекс сведочи о примени емаљног стила у илуминацији, и то у Јеванђељу Константина бугарског презвитера (Москва, Државни историјски музеј, Син. 262), датованом у прелазне године XII у XIII век.

Словенски рукописи доба Палеолога сведоче о новом таласу цариградских утицаја. И у самој престоници су после 1261. копирани стари узори, али се често осећа недостатак злата, па се утисак бљеска надокнађује бојама. У Србији се емаљни стил опонаша у

рукописима из времена Душана, а у Бугарској у радионицама на двору Ивана Александра. Током XIV и XV века у јужнословенским скрипторијима су израђени занимљиви, али веома разноврсни обрасци емаљног стила, у којима се огледају некад разни византијски узори, као у Четворојеванђељу цара Ивана Александра из 1356. године, и у Кијевском псалтиру из 1397. године, насталом на источнословенском тлу.

Посматрајући настајање и обликовање емаљног стила у грчким рукописима, као и његове одјеке у књигама написаним на другим језицима, аутор сматра да је ширење овог стила условљавано историјским везама Византије с другим државама, али у истој мери и деловањем месних наручилаца. И у Цариграду, као и у другим срединама емаљни стил је био одраз укуса друштвене елите, али је за извођење такве илуминације био неопходан и висок технички успон сликара-илуминатора. Зато није чудо што се тај стил развијао првенствено у дворским радионицама, било у Цариграду, било у другим културним срединама разних народа и у скрипторијима који су радили књиге за њихове владаре и великаше.

Напомињући да издвајање рукописа само на основу појаве емаљног стила у њиховој илуминацији не ремети друге класификације, аутор наглашава и чињеницу да изучавање овог стила открива и посебне, локалне и националне особине појединих скрипторија, а преношење културе није њена слабост, него напротив, служи њеном развитку.

Зборник радова Византолошког института, XXXII, 1993.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXII, 1993

УДК 949.7(093(=773)(=862)"11/14"

СИМА ЋИРКОВИЋ

НАРОД КАЧИЋА ЈОВАНА КИНАМА*

У научној литератури је одавно запажена и коришћена прича византијског историчара Јована Кинама о ратовању царског рођака и намесника Јована Дуке, током кога је потчинио Далмацију заузевши Трогир, Шибеник, Сплит, Клис, Скрадин и Островицу, када му се предало још 57 градова „у далматској земљи" и када је под његову власт дошао и „народ Качића" (τὸ Κατζικίων ἔθνος).[1]

То место није могао мимоићи ниједан преглед историје Хрватске и Далмације у XII веку, јер је реч о догађајима великог значаја. Мање су се истраживачи бавили поменом Качића. Цитирали су га више као куриозитет, него као озбиљан извор чије информативне потенцијале треба препознати, разумети и искористити. Податак заслужује посебну пажњу и због тога што су племена из ране хрватске историје била и остала трновит и заплетен проблем, и што су, с друге стране, извори о Качићима малобројни, фрагментарни, отворени за различите интерпретације, па су послужили за формулисање схватања која се не дају лако ускладити. Јесу ли Качићи били бројно племе, распрострањено на једном делу старе хрватске територије са изданцима и огранцима изван матичне области, како се узимало у старијој литератури, или су Качићи разграната и утицајна породица, династија која се неко време наметнула већим или мањим деловима некадашње Неретљанске Кнежевине, како нас је у новије време уверавала Нада Клаић?[2]

---

* Рад је у изводу прочитан на Првој југословенској конференцији византолога, одржаној у Задру 19—21. октобра 1990. године. Посвећујем га ономе међу византолозима који је изузетно заслужан за проучавање Далмације, проф. др Јадрану Ферлуги, колеги и пријатељу.

[1] Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. *A. Meineke*, Bonnae 1836, 248 (надаље: Cinn.); Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 88 (надаље: Виз. изв. IV); Jean Kinnamos, Chronique traduit par *J. Rosenblum*, 1972; Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos, translated by *Ch. M. Brand*, Records of Civilisation Sources and Studies XCV, New York 1976, 187.

[2] *N. Klaić*, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976, 491: „(...) обје части, и кнежевску и жупанску, држе *Качићи* који имају

Изричито спомињање Качића, њихово издвајање и стављање напоредо са главним далматинским градовима и многобројним градовима магловите Кинамове „далматске земље", а још више употребљена терминологија(ἔθνος), говорили би у прилог томе да су Качићи били важан чинилац у политици Кинамовог времена, а то би посредно сведочило о бројном и широко распрострањеном племену. Али, пре но што бисмо Кинамово излагање суочили са другим изворним подацима о Качићима и на тај начин га критички проверавали, потребно је да упознамо свет Кинамових представа о народима и племенима, да откријемо на који је начин уочавао и означавао групе, да настојимо тачно разумети терминологију којом се служио. Из тога би могли да уследе закључци о томе колико га озбиљно можемо схватити, а пре свега да ли га смемо хватати за реч „етнос"?

Као и у много чему другом, Кинам је и у географији, етнографији и терминологији чврсто укорењен у византијском литерарном наслеђу, али му то не смета да повремено буде индивидуалан и својеглав. Ритам његовог причања је неједнак и то га присиљава на језичка и стилска прилагођавања. Поред сажето изложених места, оцртаних крупним потезима и општим изразима, он има и делове текста, нарочито тамо где прати многобројна царева ратовања, у којима запада у репортерску подробност, па због тога не може остати веран реторичким идеалима високог стила и избегавати навођење имена, употребу техничких термина, ређања конкретних околности, јер би му казивање постало неразумљиво.

Како је спољна политика Византијског царства у време Кинамових јунака, Јована II и Манојла I, била веома активна, силом прилика у Кинамово видно поље ушле су многе земље и народи, које не означава увек доследно, тако да у његовој географији и етнографији влада прилично шаренило. На једној страни он се служи традиционалним именима познатим из литературе, именима која потичу из касног Римског царства, али му она нису довољна, па мора посезати, на другој страни, за називима из њему савременог света. Он ће и сам понекад упозорити на различите слојеве у терминологији којом се служи. Тако ће учинити подсећајући на савезничку војску „од коњаника Лигура, које код нас људи називају Ломбарђанима" или када спомене Битољ као „Мизијску Хераклеју, коју Ромеји сада, поводећи се за неким начином изражавања, називају Пелагонијом". Двострука терминологија заједничка је Кинаму са многим другим писцима, не само византијским него и латинским хуманистима, а неодољиво подсећа и на ренесансна издања Птоломејевих карата, на којима је античка подлога употпуњавана савременим елементима.

Кинам је истрајан до монотоније само у означавању царских поданика именом Ромеја. Више доследности има код ретко спомињаних и удаљених земаља и народа него код оних блиских о којима говори на многим страницама свога дела. Именом Персијанаца су код њега означени Турци, именом Аламана Немци, док су Германи, мало изненађујуће, Французи. Скити су Печенези, а Тавроскити и

главно сједиште у Омишу, тако да се у већини извора већ у XII ст. појмови *Качићи* и *Омишани* поистовјећују као синоним за владаре неретванске кнежевине."

Тавроскитија означавају Халич (Галицију), али и Русе и Русију уопште. Итали су најамници у царевој служби, можда идентични са већ споменутим Лигурима односно Ломбарђанима, док су Венети Венецијанци.[3] Као што се види, на Кинамову етнографску терминологију утичу и античка имена земаља и провинција, која се преносе и на њему савремене становнике. То важи и за појас у непосредном суседству Царства. Већ је споменуто да је Битољ Хераклеја Мизијска, Ниш је метропола Дакије, а Сардика метропола Илира.[4]

Пеонија, Панонија и Далмација утицале су на Кинамов начин обележавања Угара и Срба. Њему савремени Угри су иначе Хуни, хунски народ, земља је хунска, а владар краљ Хуна, али напоредо с тим они су и Пеонци, пеонски народ, а владар им је пеонски краљ. Називи из једног и другог низа употребљавају се понекад у истом пасусу. Има случајева да се у истој приповедној целини почне с једним називом, а настави другим, као у епизоди о богатој жени, која је била „у земљи Хуна" „родом Латинка", која је обавестила цара о предстојећем нападу „краља Пеонаца". У један мах ће Угри за Кинама бити и „панонски народ", али никад неће употребити име Угара или Турака како су чинили други византијски писци.[5]

Још компликованији је српски случај, где се такође јављају називи из два различита хронолошка слоја. Његовом свету припадају Срби, народ Срба, земља Срба, Србија, при чему треба имати у виду да су земље уз доњи ток Саве и уз Дунав „ромејска страна" насупрот „хунској страни", што значи да Србима приписује само територије под влашћу српских владара. Али у Кинамовом излагању име Срба се укршта са именом Далмата, које потиче од Далмације, коју Кинам употребљава и у врло широком смислу, ширем чак од римске провинције, и у ужем смислу, ближем реалности византијског времена. У пасусу од кога смо пошли у нашем излагању, Далмацију чине Трогир, Сплит, Шибеник, Скрадин, Островица, Солин, али на једном другом месту је и Рас у Далмацији, а на трећем је српски велики жупан „архижупан Далмације"![6] Отуда су и Срби далматски народ или још чешће Далмати, мада и у представама Кинама настањују само део Далмације. У већ споменутом пасусу Јован Дука је „прошавши кроз земљу Срба" ушао у Далмацију, потчинио градове и „народ Качића".

Терминологија друштвених група је иначе код Кинама уопштена и у њој преовлађује назив „етнос" (ἔθνος). Реч „филе" (φυλή), која

[3] О Кинаму уп. Виз. изв. IV, 1—5 (Ј. Калић), о етничкој терминологији расправља преводилац на енглески (7—8). Cinn. 10 (Ломбарђани); 127 (Пелагонија); 13, 21, 38, 40, 46, 49—50, 66, 195, 197—198 (Персијанци); 101, 212, 218, 288 (Аламани); 199, 218, 236 (Скити, Тавроскити); 10, 199, 228, 230 (Итали, Лигури), 228, 230—231 (Венети).

[4] Cinn. 69, 127, 240.

[5] *Gy. Moravcsik*, Byzantino-turcica I, Берлин 1958², 324—328; Виз. изв. IV, 6, 10, 12, 17, 22, 27—28, 30, 45—46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 58, 62, 65, 66, 67, 69, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 99, 101, 105.

[6] Cinn. 12, 101, 102, 103—113, 130—134, 149, 203—204, 212—213, 236, 238—249, 272—274, 286—287, 299; Виз. изв. IV, 14, 23, 26, 28—29, 31—33, 38—39, 51, 55—56, 61, 77, 86—89, 98, 102, 104, 105.

би одговарала термину „племе“ Кинам употребљава искључиво у односу на Персијанце, односно Турке Селџуке у нашој номенклатури. У реалности њихове друштвене организације запажао је јединице мањег обима, саставни део „етноса“, мада је φυλάρχος и султан и турски локални властодржац. На једном месту само смо наишли на термин „генос“ (γένος) и то у вези са Лехима. Док су Чеси означени као „етнос“, уз помен Леха дато је објашњење Σκιτικὸν γένος што није у складу са његовом устаљеном терминологијом. Скити су, наиме, код њега Печенези, а на споменутом месту каже и да су суседи Хунима (Угрима) на западу.[7]

У свету Кинамових представа може се уочити оно што он сматра за битно у индивидуализовању и издвајању појединих група. Он има потребу да Халисије издвоји међу Хунима (Угрима) због тога што су били друге вере, једном ће рећи Мојсијеве, а други пут вере која је иста као и код Персијанаца, дакле, исламске Мухамедове. Он ће за једног војног заповедника цара Манојла приметити да је „по роду Персијанац, али са ромејским васпитањем и образовањем“.[8] Веома је занимљиво и запажање о земљацима и поданицима босанског бана Борича. Босански владар је за Кинама „егзарх далматске земље Босне“. На другом месту, спомињући Босну у вези са царевим ратовањем 1150. године, Кинам ће споменути реку „по имену Дрина која извире негде одозго и одваја Босну од остале Србије“, али ће одмах додати и то да „Босна није потчињена архижупану Срба него народ (баш ἔθνος) у њој има посебан начин живота и управљања“.[9] Ову Кинамову склоност да запажа индивидуалност група омеђених различитим врстама граница (верских, културних, политичких) треба имати у виду када се тумачи место о „народу Качића“. Из тога што је употребио термин ἔθνος и што је тако терминолошки Качиће ставио на равну ногу са Хунима (Угрима), Србима, Чесима, Саксонцима итд. не следи да им приписује нарочиту бројност и распрострањеност, мада их смешта у ред величина виши од најсмелијих представа о старим хрватским племенима, из тога следи само да их је уочио као посебну групу која се нечим издваја од своје околине.

Из онога што смо сазнали анализирајући свет Кинамових представа произишло би да се његова перцепција индивидуалности Качића морала темељити на запажању верских или културних разлика у односу на свет који их је окружавао или на запажању политичке самосталности, способности да наступају као политички чинилац са којим се морало рачунати у тадашњим међународним односима. Сачувана изворна грађа из XII и XIII века управо нам то потврђује.[10] Та грађа омогућава такође да отклонимо евентуално издвајање на основу верских разлика, јер су Качићи хришћани, католици, а сукоби због убиства надбискупа Рајнерија, затим оптужбе због гусарских

[7] Cinn. 84.
[8] Cinn. 30, 167, 238; Виз. изв. IV, 31, 78, 86.
[9] Cinn. 103; Виз. изв. IV, 27—28.
[10] Историји Качића положио је темеље *V. Klaić*, Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća, Rad JAZU 130 (1897) 19—34, где је дата и збирка регеста извора о Качићима од 1102. до 1500. са великом лакуном између 1274. и 1452, која се унеколико може допунити.

напада на хришћане и подржавања јеретика припадају каснијем времену (1180, 1220—1226), те нису могли утицати на Кинама.

Судећи по очуваној грађи Качићи се могу пратити као политичка формација приближно једно столеће, али се после тога још неколико столећа могу пратити као друштвена група свесна свога особеног положаја и поносна на своје дуге и веома старе традиције. Образовани изданци Качића у XVIII веку говориће о својој заједници као племену Качића, чија су поједина братства тада још била жива. Изданак једнога од њих је био и фра Андрија Качић Миошић, песник и просветитељ. Ова трајност Качића, вишевековно постојање исте групе на истом простору, има разлога да привуче пажњу историчара заинтересованих за етничке и уопште друштвене појаве. Таква једна изузетна заједница морала је имати и способност прилагођавања свету који се непрекидно мењао и нешто што је упркос свим тим преображајима и менама чувало идентитет.

Не можемо овде износити хронику свих оних збивања у којима се Качићи јављају. Не тако давно политичка активност Качића критички је приказана као наставак Неретљанске Кнежевине у „Повијести Хрвата“ Наде Клаић.[11] Ми ћемо обратити пажњу првенствено оним елементима који могу послужити код верификације и тумачења Кинама и који могу помоћи да изађемо из дилеме: бројно, јако племе или малобројна али моћна породица. У првом реду то су информације о распрострањености, о природи веза које Качиће држе на окупу, о унутрашњој артикулацији и структури, о земљишту које држе и суседима с којима су измешани.

Политичка самосталност и индивидуалност Качића најпотпуније долази до израза у уговорима, који су, како је то у XII веку било уобичајено, склапани у виду узајамних заклетава. Први такав уговор је из 1167. године, склопљен је убрзо пошто је Јован Дука „народ Качића“ потчинио византијском цару. Ту се Nicola kenesius Alemusii una cum meis consanguineis et cum omnibus qui sub meo dominio sunt обавезао на мир и пријатељство са Которанима, а заклетва његова садржала је и обећање да на потезу од Молунта до Трашта неће узнемиравати брод који би ишао у Котор. Име Качића у овом документу није употребљено, али уговор са Дубровником сачињен 1190. ради исте сврхе и са приближно истом садржином склопљен је у име Качића: Ego Bre(n)ti una cum parentibus meis facio hanc recordationem confirmando pacem nos Cazichi cum Raguseis. У овом уговору наведен је потез обале од Молунта до Вратника, који је за Дубровчане био важнији, а поред жупана уписана су и имена неких других Качића.[12]

Каснији уговори, као онај са Венецијом 1208, склопљени су у име Омиша и не помињу Качиће, али се захваљујући уписаним именима успоставља веза са раније и касније споменутим Качићима. И уговори из прве половине XIII века са Дубровчанима 1238, са

[11] *N. Klaić*, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976 478—500.

[12] V. *Klaić*, нав. дело, 28—29; *T. Smičiklas*, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije II, 116, 241.

Сплићанима 1239, поново са Дубровчанима 1245. склапани су у име кнеза Омиша, али уз наглашавање рођака и општине — parentelle et totius communitatis Almisii. Последњи у низу дипломатских аката, онај кнеза Ђуре, зета српског краља Стефана Владислава, не именује изричито ни Омиш ни Качиће, спомиње само „наш град", а из контекста се препознаје да је реч о Омишу.[13]

У службеним документима насталим у средини самих Качића на првом месту се наводи град Омиш, затим кнез и његова родбина, а онда тек Општина. Међутим, у изворима насталим у то време на другим странама најчешће се говори о Качићима. При томе се по садржају документа, по ближим околностима, а некад и по именима препознаје да је реч о истим људима који су означени као Омишани. Оправдано је отуд било што су и у старијој и у новијој литератури и једне и друге вести употребљаване тако као да се односе на Качиће. До тога се неминовно долази кад се саставе уједно два дела изворне евиденције са неједнаком терминологијом. То, ипак, не треба да нас наведе да занемаримо и превидимо оне изворе у којима се Качићи и Омишани наводе одвојено али напоредо као две различите заједнице. Кнежеви Омиша из XIII века несумњиво су потицали из средине Качића, али из тога не следи да су сви становници комуне били Качићи.

У писму папе Хонорија III из 1226. наведени су Cacecli Almesiani pirate, док се у уговору Венеције и Дубровника из 1232. усклађује одбрана од гусара на тај начин што се Дубровчанима намеће обавеза да неће примати Cacichios neque Dalmesianos, а да ће дати брод и 50 пристојно наоружаних људи ако Венеција крене contra Cacichios et Dalmesianos. У вези с тим терминолошким дуализмом појединих извора добија на тежини једно раније папско писмо (1221) у коме се налази прекор што quidam Sclavi et Dalmatini, иако носе хришћанско име ипак нападају крсташе.[14] Оправдано се због тога поставља питање не крију ли се испод општих ознака Sclavi et Dalmatini Качићи и Омишани, једни као племе са те територије, други као градски потомци Романа.

Качићи XII—XIII века били су вешти поморци, контролисали су воде Јадрана прилично удаљене од Омиша, па је природно очекивати да им је постојбина у непосредној близини мора. Прецизније њихово локализовање отежава околност што нисмо начисто кад је у изворима реч о „племенштини", племенској територији Качића, а кад је реч о поседима неке породице пореклом од Качића. Услед те неизвесности не може се протумачити ни папско писмо сплитском надбискупу Гунцелу из 1226. у коме се спомињу sedes patrimoniorum, које су Качићи изгубили и које се надају добити од угарског краља пошто су одустали од гусарења.[15] Ту би се, ипак, пре могло мислити на

[13] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, Београд 1929, 32 (повеља је датована у „1276". а треба, како је још Јиречек упозорио „1252—53", Историја Срба I, 176. нап. 80).

[14] *T. Smičiklas*, Diplomatički zbornik III, 191.

[15] *T. Smičiklas*, Diplomatički zbornik III, 256, *N. Klaić*, нав. дело, 485.

истакнуте породице којима ће краљевска даровница надокнадити изгубљено њего на земље целог племена.

У трагању за територијом Качића одавно је привлачио пажњу спор између Сплитске надбискупије и Качића, у коме је надбискуп Рајнерије био каменован. Спорно земљиште је лежало под Мосором у Пољичкој жупи, а бранио га је кнез Никола, који је сигурно пореклом од Качића. Ипак, остаје отворено питање да ли је реч о племенштини свих Качића, како се то много пута прећутно подразумевало.[16] Пољичка жупа је крајем средњег века имала сложену социјалну структуру, сразмерно добро познату захваљујући Пољичком статуту и другим изворима. Старији слој релативно масовног жупског племства („дидиће") чинили су три племена којима је приписивана велика старина: Тишемири, Кременичани и Лимићи.[17] За Качиће, дакле, ту није било места и они се у Пољицима крајем средњег века не помињу.

Реконструишући територијалне целине у време процвата Качића треба обратити пажњу були папе Целестина из 1192. у којој су набројане бискупије и „жупе" (у смислу парохије) Сплитске надбискупије. Иако је тај документ сумњив с дипломатичке тачке гледишта, јурисдикциони оквири с којима се рачуна биће свакако реални. У делу који је непосредно потчињен надбискупу, који је изван суфраганих бискупија, наведене су парохије Цетине, Клиса са жупанијом Пољица и целим Мосором, затим парохија Омиша до Макара и до реке Неретве и цела Растока (et totam Rastozam).[18] У тој територијалној целини која је испуњавала омишку парохију треба тражити стару територију наших Качића, чији су потомци средином XV века настањивали Крајину, област између Цетине и Неретве, и тврдили да је код Макара soa antiga patria de lor Chacich.[19]

Ако је Омиш заједно са Крајином стара постојбина Качића, онда је њихово тежиште после средине XIII в. померено према југу. У Дубровнику је сачувана заклетва којом је 11. фебруара 1247. Одолисинь Прѣдѣнь исъ Краина сель утврдио мир и пријатељство с Дубровчанима. У дугом и садржајном документу његови људи су доследно називани Крајињанима (једнина: Кралининь), а да су одвојени од Омишана сведочи чињеница да су се обавезали да неће дати савет ни помоћ ако Дубровчани пођу на Омишане, а да ће Дубровчанима дати храну ако им буде потребно. Качићи се ту не спомињу што је необично кад се има у виду чињеница да су се раније уговори скла-

---

[16] Случај је описао Тома Архиђакон, Historia salonitanorum pontificum atque spalatensium, ed. F. Rački, Zagreb 1894, 73—75, а коментарисан је безброј пута, често са прећутном претпоставком да је архиепископ дирао у „родовску" или „племенску" земљу Качића. Томин текст, међутим, говори о црквеним поседима које су запосели неки Словени. Архиепископу се супротставио Nicolaus quidam cum fratribus et parentella sua, qui erant ex genere Cacitorum. Он је тврдио да су то поседи patrum et antecessorum nostrorum.

[17] *И. Божић*, Племенити људи Пољичани у XV веку, Глас САНУ 280, Од. друштвених наука 15 (1971) 72—76.

[18] *T. Smičiklas*, Diplomatički zbornik II, 251; parochias Citine, Clisse cum tota iupania Polici, cum toto Massaro, et parochiam Almisi usque ad Macarum et usque ad flumen de Narente et totam Rastizam (...)

[19] Упореди ниже напомену 37.

пали баш са Качићима или Омишанима. Одоља Преденић није био старешина Крајињана, већ њихов посланик, а кнез је био Држимир из братства Дједомирића.[20] У томе уговору са Дубровчанима налази се још неколико личних имена, патронимика и, можда, имена братстава, која се не дају повезати са именима из омишких докумената тога времена. Случај кнеза Ђуре Качића из тих година (1252/53) потврђује да је Омиш био у то време гнездо утицајних и моћних Качића. Сачувано је његово писмо Дубровчанима из времена када је српски краљ Урош I (1243—1276) нападао Дубровник и када су се међу нападачима нашли и „жупљани“, људи које је краљ Владислав (1234—1243) дао мьнѣ и моеи женѣ а своеи кькери. Кнез Ђура је тражио од Дубровчана да то не узму за зло као што се он не љути што се дубровачки бродови прикључују када пођу „древа заморска и бнетачка на наш град“.[21] Овај Качић, познат из савремених докумената, био је, дакле, краљевски зет и господар поседа на територији српске државе, свакако у жупи Жрновници више Дубровника, али његов град био је Омиш.

Од средине XIII века Качићи се не спомињу скоро пуна два столећа. Отуда се не може рећи шта се дешавало са остатком „народа Качића“ у темељито измењеној ситуацији после коначног истискивања Византије из Далмације. Морем су загосподарили Венецијанци заинтересовани за слободу и безбедност пловидбе, копном у залеђу су загосподарили Угри све до граница Србије Немањиних наследника, такође веома ојачале. Остаци некадашње Неретљанске Кнежевине нису могли у односу на нове поморске и копнене силе задржати некадашњи значај, између осталога и због тога што су се пропорције промениле. Одважни и ратоборни поморци из Омиша и његовог приморја нису више били суочени са појединачним градовима као што су Дубровник, Сплит или Котор, већ са њиховим моћним господарима и заштитницима. Поред тога, на своме скученом простору нису могли пратити напредак у пловидби где су све бројније постајале велике ратне и трговачке лађе.

Велику тежину имало је раздвајање Омиша, који се развијао као мали град под влашћу угарског краља, и његовог приморја којим су господарили повремено српски краљеви, затим хумски кнежеви, у последњој деценији XIII в. брибирски кнежеви, који су се са српским краљем борили око Хума и долине Неретве.[22] Приморски појас од Омиша до Неретве постао је у правом смислу речи Крајина —

---

[20] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 21—23.

[21] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 32. Ту није реч о становницима Омиша, већ о поданицима српског краља, који су још у време краља Владислава поклоњени краљевој кћери и зету. Није извесно да је Ђура Качић онај великаш кога су Угри заробили у рату 1268. Реч је о зету краља Уроша (generum ejusdem Wros), а Ђура је зет краља Владислава. Уп. *М. Динић*, О угарском ропству краља Уроша I, Историски часопис 1—2 (1948) 4—7.

[22] Поред наведених радова Н. Клаић уп. и *Г. Шкриваник*, Прилог проучавању западних граница српске државе на приморју од XII до половине XIV века, Историјски часопис 24 (1977) 50—59; *S. Antoljak*, Ban Pavao Bribirski »Croatorum dominus«, Radovi Instituta JAZU u Zadru 19 (1972) 14—21; *М. Динић*, Comes Constantinus, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 1—10.

гранична област. Значајну промену је донео излаз босанске државе на морску обалу после 1326, од тада је Крајина више од столећа у саставу босанске државе.[23]

Овде није место да се монографски обрађује Крајина, можемо се само подсетити на битне околности и историјске процесе важне за разумевање новог узлета Качића од средине XV века.[24] Пре свега, да је реч о уском појасу земљишта стешњеном између високог масива Биокова и морске обале са мало обрадивог тла и више терена за узгајање стоке. То је веома ограничавало пораст броја становника и насеља. Столећима је мрежа насеља остала приближно једнака, сведена на низ села покрај морске обале и паралелни низ на уздигнутим положајима у планинском подножју. Ипак, и на том оскудном и кршевитом терену настала су властелинства и од малих парцела земље живели су и тежаци и племићи-ратници. Иако је изворна грађа врло сиромашна знамо за неколико села да су припадала црквеним или световним господарима.

Тако знамо да је у јужном делу Крајине село Живогошће припадало епископији у Стону до средине XIII в. а касније је дошло у световне руке и 1434. је потврђено члановима хумске породице Радивојевића.[25] Почетком XV века у једној сумњиво традираној повељи краљ Остоја би уз бројне друге поседе у Хуму и Босни потврдио војводи Ђурђу Радивојевићу и целу Крајину: Regionem Crainam a Narenta usque ad Cetinam cum omnibus valachiis existentibus inter Narentam et Cetinam.[26] Та повеља из 1408. ће ипак бити фалсификат, јер је исти краљ Остоја 1417. у Крајини пет села са свим међама даровао другој породици Вукашину, Барану и Јурју Вукчићима, за које с друге стране знамо да су потицали од Качића. То властелинство је захватало средњи део Крајине где је Макар, место раније и касније тврђаве: Machar cum el suo conta, et Cernuchia cum el suo conta et Posizna cum suo conta et Milusa cum suo conta el Labzian cum suo conta.[27] У повељи је краљ обећавао тројици браће да над њима неће бити нико од Хумљана и да неће дати да служе другом господину.[28] То је било уперено против великаша жељних да прошире

[23] В. *Трпковић*, Бранивојевићи, Историјски гласник 3—4 (1960) 57—75; *исти*, Када је Степан II Котроманић први пут продро у Хум, Историјски гласник 1—2 (1960) 151—154. О општем развоју босанске државе: *С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964.

[24] *J. Ravlić, Makarska* i njeno primorje, Split 1934.

[25] *Љ. Ковачевић*, Знамените српске властеоске породице средњега века, Годишњица Николе Чупића 10 (1888) 188—214, и важне допуне *М. Динић*, Дубровачки трибути, Глас 168 (1935) 251—257 и у каснијим радовима о херцегу Стефану и паду Херцеговине.

[26] *E. Fermendžin*, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica, Zagrabiae 1892, 87—89.

[27] Повеља је сачувана у преводу: *Š. Ljubić*, Listine ob odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike VII, 240; X, 433, уп. *M. Brković*, Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz godine 1417, Radovi razdio povijesnih znanosti (Zadar) 13 (1986/87) 225—235.

[28] Породица је погрешно повезивана са Војсалићима, потомцима Хрвоја Вукчића, и са Радивојевићима-Влатковићима. То су, без сумње, Букашин и Баран, од којих је остало писмо којим се правдају да нису њихови људи гусарили. *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма II, 4. Баран је назван Cacich у дубровачком писму из 1412. HAD, Lettere e commissioni di Levante 7 f. 64'.

своје поседе на подручју Крајине, што су Качићи, као што ћемо видети, свим снагама настојали да спрече.

Од краја XIV века се у Босни запажа настојање појединих великаша да заокруже територију и на њој уживају сва владарска права. На другом месту смо оцртали тај процес, а овде подсећамо на њега јер нам документи изричито сведоче о томе да се племство Крајине трудило да остане под краљем или територијалним господарем, да спречи потчињавање другим великашима.[29] Када се образовала територија Косача опажа се отпор код племства у Хуму против војводе Сандаља Хранића, касније његовог наследника војводе, а од 1448. херцега Стефана Вукчића Косаче, док се у Крајини опажа отпор према великашима из Хума и везивање за владара или обласног господара.

О томе потчињавању и супротстављању имамо још једно сведочанство из 1434. године. Тада је за кратко време добио под своју власт територије у Хуму војвода Ђурађ Војсалић преотевши их од Сандаља Хранића. Он је одмах обдарио већ поменуту породицу Радивојевића и вратио им оно што је војвода Сандаљ од ових узео. У повељи Ђурђа Војсалића се наводе „Баран Вукчић з братијом и з државијем“, затим села Живогошће, Тучеви (данас Тучепи), Котишина, Баст и Виница.[30] Радивојевићи су, дакле, претендовали на села и земље у Крајини, а међу њима и на оне што су припадале Качићима. То је веома важно за разумевање догађаја 1452. када се Качићи поново јављају као релативно бројна заједница и политички чинилац.

Качићи наступају у време потреса и смењивања власти над Крајином и остају присутни у изворима све до почетка XVI века. Политички заплети којима ће и Качићи бити захваћени започети су ратом између Дубровника и херцега Стефана (јуни 1451) и расцепом у херцеговој породици из кога ће се изродити побуна његовог сина Владислава и хумских великаша на челу са породицом Влатковића (Радивојевићи). Нападнути Дубровчани су се трудили да изолују херцега и окруже га непријатељима, они су продубљивали раздор у породици и подстицали сина да устане против оца. Када су у марту 1452. град Благај и све територије западно од Неретве збациле власт херцега Стефана, Дубровчани су послали у реку Неретву бродове са најамницима, материјалом за градњу утврђења и моста преко кога би савезници наступили против херцега. Дубровчани су приволели босанског краља Томаша да се прикључи Владиславу и ојача његове снаге. Месецима су код босанског краља и Владислава Херцеговића боравили дубровачки посланици настојећи да их усагласе и покрену у поход, који је, упркос свему, изостао.[31]

Не улазећи у појединости описане на другом месту, задржаћемо се на чињеницама које се односе на Качиће. Угрожен и притешњен, херцег Стефан се обратио за помоћ на једној страни Турцима, а на другој страни Венецији, која му је неколико година раније одузела

---

[29] Уп. *С. Ћирковић*, Русашка господа, Историјски часопис 21 (1974) 5—17.

[30] *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, Vindobonae 1858, 377—379.

[31] *С. Ћирковић*, Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба, Београд 1964, 147—199; *исти*, Вести Броља да Лавело као извор за историју Босне и Дубровника, Историјски часопис 12—13 (1963) 167—188.

Омиш и Пољица (1444). Сâм је понудио Републици да преузме и суседну Крајину и трг Дријева на Неретви (код данашње Габеле).[32] Сплитски кнез је добио из Венеције упутство да прихвати херцегову понуду, а у истом смислу су деловали и Качићи и становници Крајине, који су се сами стављали под млетачку власт. Качићи су очигледно били незадовољни обртом који их је довео под власт Владислава и хумских великаша, па су збацили њихову власт и ступили у преговоре с Венецијом. Говорећи о збивањима тих дана Дубровчани су извештавали да су се Качићи побунили против Владислава.[33] Из каснијих изјава самих Качића види се да су се они придружили бродовима сплитског кнеза и да су с њима учествовали у поседању трга Дријева, где је била истакнута млетачка застава.[34] Овакво ангажовање Качића имало је тешке последице по њих, јер су Владислав Херцеговић и Иваниш Влатковић, не упуштајући се тада у веће окршаје са старим херцегом, могли да упуте 4.000 пешака у Крајину, а ови су пленили и пустошили област, нарочито Качиће, како наглашавају дубровачки извештаји. Они сами су се жалили да су им куће спаљене и опљачкане и стока отерана.[35]

Из тих дана остали су сачувани подаци о деловању посланика Качића и становника Крајине, забележени су њихови захтеви и млетачка обећања, значајнији по информацијама које директно или индиректно пружају него по последицама, јер су већ следеће године (1453) Крајина и Качићи дошли поново под херцегову власт.

Представници Качића су тражили да се потврде привилегије, правни обичаји (consuetudines) и границе, које су имали за ранијих господара, нарочито босанских краљева. Они су имали дужност да ратују кад се подигне војска о своме трошку између реке Крке и Неретве, а о трошку Венеције ако је ратовање ван тих граница. Обавезивали су се дати што могу више људи за млетачку флоту у кругу од 100 миља. Све је требало да остане како је било под ранијим господарима: да неки плаћају намет од перпере од огњишта, други од 40 солди, да племићи и судије ништа не плаћају.[36] Зависни људи

[32] Ђ. *Тошић*, Трг Дријева у средњем вијеку, Сарајево 1987, 164—170.

[33] HAD, Acta Consilii Rogatorum 13 f. 17, 24. V 1452: ...scribendi ad (maiestatem R. Bosine прецртано) ad ambassiatores nostros qui sunt ad regem Bossine et ad Vladissaum hortando eos quod fieri faciunt castellum in Goriza secundum fuit arrengatum et etiam pro facto de Cacichi et etiam scribendi capitaneo et patronis armate nostre. У јуну су писали Дубровчанима на деспотовом двору: li Cazichi sono rivelati e larmata de Dalmacia venne sotto Ćrayna e a Narente (Lett. di Lev. 15. f. 96), врло слично и у писму од 12. јуна; perche li Cazichi erano ribelati dal s. Vladissauo et tegnivano e teneno con la prefata signoria. *С. Ћирковић*, Херцег Стефан, 280 (у прилогу).

[34] *Š. Ljubić*, Listine IX, 430: ...siando nui a Narenta ali servisii de la vostra signoria el conte Iuanis cum la soa compagnia ando ale nostre stancie et all nostri luogi et queli ha tuti brusadi per muodo che siamo in tuto desfati.

[35] La qual cossa sentendo el Re e queli altri signori avanti che vignesseno ala Goriza mandorno el s. Vladissauo e vayvoda Iuanis cum cerca pedoni 4000 in Crayna li quali predono la detta Crayna e specialmente li Cazichi e brusorno le caxe e fexeno dele cose che se fano per la guerra... *С. Ћирковић*, Херцег Стефан, 280 (писмо у прилогу).

[36] *Š. Ljubić*, Listine IX 431—432: ...uno perpero per fumante et alguni sono tegnudi dar soldi 40 per fumante, alguni nobeli et altri zudexi sono exenti. Оптерећење је било веће код оних који су плаћали 40 солди, како је објаснио *M. Šunjić*, Dalmacija u XV stoljeću, Sarajevo 1967, 72.

су три пута у години били дужни да дају поклоне господару. Упадљиво је настојање Качића и Крајињана да се затворе и бране од оних изван: тражили су не само да не буду предати неком другом, него и да се никоме с оне стране планине не додељује земља нити приходи на потезу од Омиша до Неретве. Венеција је то прихватила и обећала да ће поседе и ренте давати само верним поданицима из Крајине. Качићи су имали обавештења да је Иваниш Влатковић издејствовао да му војвода Владислав поклони њихова места (i luogi nostri), па су ствари обрнули и затражили од Венеције да оно што има унутар њихових граница, известан број кметова који му служе, узму да служе њима.[37] Венеција тај захтев није услишила тврдећи да њени представници преговарају са Иванишем да дође под њихову власт.

Међу захтевима Качића и Крајињана важно место је имало подизање тврђаве у месту Макар. Венеција се сагласила подразумевајући да је тврђава тамо и раније била. Млетачке власти су се обавезале набавити камен, креч и дрво, док су Качићи имали да обезбеде мајсторе и радну снагу. Неки радови су одмах започети, јер су у лето 1452. Дубровчани извештавали о грађењу.[38] На млетачкој страни се рачунало да ће подизање утврђења потрајати, па је на тражење Качића наложено хварском кнезу да реченим племићима Качићима уступи земљиште да подигну кућице у које би се могли повући у случају невоље док не буде завршена тврђава Макар.[39]

Пошто је Крајина враћена херцегу Стефану пред крај 1453. остала је на миру нешто више од деценије, а онда су, почев од 1465. почеле нове невоље. Како је 1463. освојена Босанска Краљевина, а 1465. била угрожена и већим делом освојена и територија херцега Стефана, он је опет препустио Крајину Венецији. У исто време позвао је угарске војне посаде у пределе око ушћа Неретве да ојачају одбрану од Турака, који су баш у лето 1465. загосподарили залеђем Дубровника. Око Крајине и територија у њеном суседству сукобљавали су се Турци, али и њихови хришћански противници Угри и Венецијанци, као и наследници херцега Стефана († 1466) и Влатковићи. Овде није место да се преноси сложена и у приличној мери нејасна хроника догађаја до краја XV века. Упућујући на специјалистичку литературу[40] истаћи ћемо само оно што се непосредно односи на Качиће.

После 1465. они нису јединствено реаговали као 1452. већ су се поделили, тако да их видимо уз млетачку власт и некадашњег љутог противника Иваниша Влатковића, коме су се неки међу Качићима и сада супротстављали, затим уз угарску војничку посаду у тврђави Кош на ушћу Неретве, и, најзад, међу онима који су признали турску

---

[37] *S. Ljubić*, Listine IX, 432—433.

[38] Lett. di Lev. 15 f. 96, 16. VI 1452: ...perche adesso fan una forteza a Machar in Crayna la qual non fano per nostro ben. Тврђава није била завршена ни 1476. године.

[39] *S. Ljubić*, Listine IX, 455: quod in puncta illius insule concedat tantum territorium dictis nobilibus de Cacich quod possint fabricare domunculas in quibus se reducere valeant pro eorum securitate, si opus erit, donec fiat fortalicium Machar.

[40] *В. Атанасовски*, Пад Херцеговине, Београд 1979; M. Šunjić, Dalmacija u XV stoljeću, Sarajevo 1967.

власт. Јурај Марковић Качић био је последњих година XV века conte di la Craina, subdito dil Turcho e amico di la signoria.[41]

Кад бисмо податке о Качићима из другог периода њиховог узлета покушали да сажмемо попут Кинама пре бисмо говорили о сталежу Качића него о народу Качића. Подаци из друге половине XV века не остављају места сумњи у то да су Качићи били масовно ситно племство Крајине, које се може ставити уз бок „дидићима" и „властели" из оближњих Пољица или неупоредиво боље познатом угарском жупанијском племству. Захваљујући ослонцу на саплеменике, међу којима је било и већих поседника и функционера какви су били споменути Вукашин, Баран и Јурај, Качићи су успевали да избегну падање у зависност и због тога су се тако енергично опирали ширењу туђих поседа и продирању господе из суседног Хума. Припадање племену, слобода и војна служба били су њихов titulus nobilitatis, који су љубоморно чували и наглашавали. Социјални статус Качића профилисао се највероватније у периоду босанске власти када је најактуелније било формирање властелинстава и одупирање паду у зависност. То приближно одговара и времену када се у Хрватској усталио и заокружио савез 12 племена, о коме се толико расправљало у хрватској историографији.[42]

Качићи нису изумрли ни ишчезли за време турске власти, али нису имали аутономног простора да одрже сталешку супериорност изборену у претходном периоду. Сачувана је остала нека врста Статута Крајине из 1551. године, која заједницу представља као „збор ерцеговачки звани лига".[43] Састојала се из два слоја „племићи и сиромаси а то јест главари и тежаци" и имала је на челу бројну и сложену главарску хијерархију: велики кнез, неколико кнезова, два сердара, под сваким два капетана (сваки са најмање 100 људи), затим судије, па чауши. О Качићима у том занимљивом тексту нема ни речи, али се из једног сто година млађег документа види да су старешине биле од Качића и да су то наглашавале. Када су после устанка и млетачко-турског ратовања 1646. Крајињани били у прилици да дођу под млетачку власт, формулисали су своје жеље као и два столећа раније.[44] За наш предмет су значајна њихова тражења да уживају привилегије пољичке и да им дужд подели привилегије

[41] *В. Атанасовски,* Пад Херцеговине, 80—82, 119, показао је да је Иваниш Влатковић имао тешкоће са делом Качића и да је само део придобио за себе. Место о кнезу Ивану Марковићу Качићу потиче из Дневника Марина Сануда и много пута је цитирано. Укључено је међу Клаићева регеста (Hrvatska plemena, 34). Документ о Качићима уз угарску посаду саопштио је В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 134, 141. Бартул Качић је долазио у Дубровник ex parte aliorum Chaciciorum qui sunt cum bano de Chos.

[42] *N. Klaić,* Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, 593—609; *ista,* Postanak plemstva »dvanaestoro plemena kraljevine Hrvatske«, Historijski zbornik 11—12 (1958—1959) 121—163.

[43] *I. Grgić,* Statut primorske lige, Zadarska revija 4 (1955) 193—203, текст споменика је на стр. 202—203.

[44] *N. Z. Bjelovučić,* Ugovor makarsko-primorskih knezova s mletačkom republikom god. 1646, Starine 32 (1907) 317—322. Како је упозорио И. Гргић у раду нав. у претходној напомени, то није уговор већ тражење макарско-приморских кнежева. Дате су им том приликом паштровске привилегије.

Паштровића, јер откривају да су они сами себе видели као племићку општину сличну Пољицима и Паштровићима. Од 12 имена кнезова и једног пароха петорица су изричито означени као Качићи, а вероватно је да међу оним осталим неки носе имена појединих братстава међу Качићима.[45]

Судећи по тим подацима, а и некима из каснијих времена, за којима нисмо систематски трагали, Качићи нису ни сви становници одређене територије (Макарска Крајина), нису ни племство са те територије, већ припадници породица и братстава уверених у порекло „од Качића". Стварне или претпостављене генеалошке везе и заједничке традиције представљале су у последњем периоду спону која је Качиће држала на окупу. Када је Вјекослав Клаић писао своју пионирску расправу о хрватским племенима, где је историју Качића започињао 1102. могао је да цитира из скоро савремене анонимне књижице (1885)[46] актуелну разгранатост Качића: породице су по старешини добиле имена, од Мије Качићи—Миошићи, од Жарка Качићи—Жарковићи, од Андријаша Качићи—Андријашевићи, од Петка (Пеке) Качићи—Петковићи (Пекићи), од Бартула Качићи—Бартуловићи, од Стипе Качићи—Стипићи, од Сенка Качићи—Сенковићи итд.

Наравно, и то је само једна од касних сажетих племенских традиција, којој би се тачност морала проверити. Овде се тиме не можемо бавити, већ само упозорити на живо занимање за историју код веома удаљених генерација Качића. Најрепрезентативније сведочанство је особено историјско дело фра Андрије Качића—Миошића сачувано у списима „Разговор угодни народа словинског" (1756, 1759) и „Корабљица" (1760). Не можемо их овде приказивати већ само упозорити на спајање учене и епске традиције „словинства" у које су уплетене особене традиције Качића и подсетити на велики утицај тога дела.[47]

Почетни део Летописа Попа Дукљанина (Барског родослова), преведен, скраћен, унеколико и проширен казивањем о смрти краља Звонимира нађен је почетком XVI века „у Крајини у Марковић, у једне књиге старе писане хрвацким писмом".[48] Везу са Качићима је установио већ Иван Чрнчић, а недавно је сугерисано да би аутор хрватске верзије могао бити magister Nicolaus Georgii de Crayna, који је постао трогирски грађанин и управник општинске школе.[49] Свест о

[45] Испред сваког потписа стоји »Ja Kgnez«: Matij Pavlovich, Ivan Nenadich, Ivan Kaçich iz Makarske, Pavo Covaçevich iz Kotissine, Jure Marcovich iz Makarske, Ivan Bartulovich iz Lapçagnia (= Gradac), Mijo Kaçich iz Lapçagnia, Jure Kaçich Baranovich iz Makarske, Nikola Viscovich iz Podaze, Jure Caçich iz Bachine, Marko Serdonovich iz Cuncitie (= Kučice), Marko Krezovich iz Rogosnize, don Marko Caçich parok iz Cuncitie.

[46] Остала нам је неприступачна, Клаић цитира: Ra..., Obitelj Kačić u povjestnim dokumentima, Zadar 1885.

[47] Литература о Качићу (до 1972) наведена у Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1972, 169—170.

[48] Летопис Попа Дукљанина, ед. Ф. *Шишић*, Београд—Загреб 1928, 382.

[49] *M. Ančić*, Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije (Vrijeme nastanka i autorstvo Hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina), Zgodovinski časopis 44 (1990) 521—546. Одлучни доказ ауторства није дат, како напомиње и сâм писац, али је важним запажањима обогаћено познавање самосталног живота хрватске редакције.

старој постојбини посведочена је цитираном изјавом представника Качића 1452. године. Из нешто раније времена потичу текстови који Качићима приписују важну улогу у старијој хрватској историји. У припису супетарском картулару Качићи су на првом месту међу оних шест племена којима припада банска част. Легендарни карактер овога текста препознат је од самог почетка.[50] Споро и кроз жустре дискусије долазило се до тога да и тзв. Pacta conventa потичу из каснијег времена и не рефлектују односе с почетка XII века. У томе тексту је први наведен: Comes Gurran de genere Chacittorum. Питање је, наравно, да ли то има везе са оним Качићима, којима смо се овде бавили коментаришући Кинама. Јер, Качића је било у залеђу Задра, затим на Уни, па и у Угарској. Н. Клаић је одрицала сваку везу тврдећи да „њима осим презимена које у средњовековној Хрватској није ретко, ништа није заједничко".[51] Сумњам у то да је концепт „презиме" адекватан за описивање друштвених односа у средњем веку и да у овом случају може да послужи као аргуменат. Већу тежину треба придати околности да се омишко-крајински Качићи развијају изван старог хрватског језгра, у граничном подручју у које су доспели у XI веку као што се у литератури узима. У сваком случају, Кинамова вест има велики значај за проучавање племена у Хрватској утолико што представља мост који повезује племена касног средњег века са старим племенима у чију се реалну егзистенцију почело сумњати.

Sima Ćirković

THE NATION OF KATZIKIOI BY JOHN KINNAMOS

The passage from the text of John Kinnamos stating that "the nation of Katzikioi" submitted to the Byzantine emperor ("the nation of Katzikioi", *Deeds of John and Manuel Comnenus* by John Kinnamos, trans. by Ch. M. Brand, New York 1976, 187) points to Kinnanmos' ethnic terminology and his usage of the word "nation" ἔθνος. The Kačići were singled out as a nation because of their political independence and the fact that they played a part in international relations of that time, not because the author perceived either cultural or religious differences that would set them apport from the surrounding world.

In the sources from the middle of the 12th century, the Kačići, together with the people of Omiš (the dwellers of the town of Omiš, *Almissa, Dalmissa)*, were referred to as a factor upon which the safety of sailing in the Adriatics depended. In the 13th century they were often accused of piracy. Towns concerned about the safety of trade

[50] Уп. *N. Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 33—34.

[51] *N. Klaić*, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, 479.

and sailing concluded treaties with them. At the beginning of the 13th century, they complained on several occasions to the Pope, Venice, the Hungarian king, the king of Sicily, demanding that the people of Omiš and the Kačići should be prevented from obstructing sailing and attacking ships.

The presence of Venice, which had become the ruler of Dubrovnik, and the consolidation of the powerful Hungarian and Serbian states in their hinterland, limited the power and scope of the Kačići. The town of Omiš came to the possession of Hungary, and the coastal belt at the foot of the mountain Biokovo and between the rivers Cetina and Neretva which at that time got the name of Krajina (the name used for border lands), belonged to the Serbian kings from the dynasty of Nemanjić. From the end of the 13th century onward, no mention of the Kačići was made in sources for almost one hundred years. In the meantime, Krajina had got under the rule of Bosnian bans (after 1326), whereas some settlements had been incorporated into land estates of local feudal lords, some of whom were descendants of the Kačići (the beginning of the 15th century).

The Kačići appeared on the political scene for the second time in the middle of the 15th century. Thanks to their connections with Venice, which had, in the meanwhile, captured Split and Omiš in 1444, some information about them has been preserved in the Venetian archive. On the basis of it, it can be concluded that the Kačići lived in the villages in Krajina (but not all inhabitants in this region were the Kačići), that they were considered to be nobility and were exempted from paying a tax to the ruler, but were under obligation to wage wars on the territory between the rivers Krka and the Neretva. The Kačići demanded from Venice to confirm their old privileges granted by Bosnian rulers, as well as that the lands between the mountain and the sea should not be given as gifts to anyone. At the time of Turkish invasion, Venice permitted the Kačići to build a fortress in the vicinity of Makarska, and transferred a part of them to the island of Hvar. Nevertheless, at the time of Turkish conquest (from 1466 to 1485), a part of the Kačići recognized Turkish rule, and later became Turkish subjects. Under Turkish reign, the privileges of the nobility could not be preserved, but the tradition and genealogical connections between the Kačići have been kept up to modern times.

Having drawn attention to the long and interesting history of the Kačići, the author refutes the claim that the Kačići were a dynasty ruling the former Principality of Neretva. The Kačići were a part of an old Croatian tribe that moved southwards, to the territory which, according to Constantine Porphyrogenitos, had been inhabited by the Serbs. Thanks to their origin, family relations and preservation of inherited lands, they managed to avoid falling into subordination and for this reason were considered as nobility.

Зборник радова Византолошког института, XXXII, 1993.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXII, 1993

УДК 332.24.012.326(495.631):636(091)(093=773)"08/14"

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

СТОЧАРСТВО НА ПОСЕДИМА СВЕТОГОРСКИХ МАНАСТИРА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

У условима живота средњег века гајење стоке представљало је раширено и уносно занимање становништва, јер му је бављење овим послом доносило вишеструке користи. Стока и њени производи имали су важно место у исхрани становништва, а ваља подсетити и на чињеницу да су се од коже, вуне и длаке стоке правили делови одеће, опреме за коње, шатори за становање итд. Не треба сметнути с ума да је крупна теглећа и товарна марва била неопходна за неке послове од виталног значаја: служила је у обради земље, у раду важних погона (гумна, млинови), а употребљавала се и у преношењу товара чак и на велике даљине (караванска трговина). У општим разматрањима о значају стоке свакако треба издвојити узгајање коња које је у средњовековним условима имало посебан значај проистекао из особитог места коња у тадашњој војсци, као и у животу имућних и угледних људи. Стога су коњи као врста стоке били знатно мање заступљени у средњовековном селу.

Пре приступа обради постављене теме желео бих да напоменем да су бројни аутори изрекли садржајне и значајне судове о сточарству у појединим столећима дуге византијске историје. Ту најпре ваља споменути необично корисна размишљања старог А. Рудакова који је сточарство посматрао из сасвим специфичног угла: полазио је од хагиографских текстова насталих до XI века, који углавном сликају сцене из живота малоазијских крајева, због чега његови драгоцени резултати излазе из видокруга нашег тренутног занимања.[1] Садржајна и занимљива запажања о сточарству у Византији налазимо у класичном делу Ф. Кукулеса, савесног истраживача живота и обичаја Ромеја. Сходно свом истраживачком усмерењу, Ф. Кукулес је пажљиво одабрао и презентирао називе који су се на разним странама византијског света јављали за

[1] *А. П. Рудаков*, Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии, Москва 1917, 182—184.

врсте крупне и ситне стоке,[2] дао је и прегршт у изворима забележених термина за пастире,[3] терене за испашу, боравишта стоке ноћу или у зимским данима.[4] Ф. Кукулес је расправљао и о времену муже стоке да би се од млека пре свега справљао сир: мужа се обављала ујутру и увече, а од пролећа до лета само једанпут дневно да би се добило више млека; сир се справљао у времену од априла до августа.[5]

Корисне напомене о сточарству дао је А. Каждан у својој подавно писаној књизи о аграрним приликама у Византији у XIII и XIV столећу. Посветио је неколико драгоцених пасуса сточарству тога времена, чији су носиоци пре свега били Власи и Албанци.[6] А. Каждан је истовремено анализирао и неке занимљиве вести које о гајењу оваца и свиња садрже хагиографски списи времена IX—X века.[7] Споменути аутор је дао још много значајних судова о сточарству касновизантијског времена на које ћемо се чешће враћати у каснијем излагању. Пионир модерне византијске дипломатике Ф. Делгер је у резултатима анализе практика констатовао да се у њима често спомињу краве, свиње, овце и магарци, а да су козе доста ретке.[8]

Многе драгоцене резултате о гајењу стоке у Византији позног средњег века саопштила је Ангелики Лају Томадакис у одличној књизи о византијском сељаштву, заснивајући своја истраживања на савременим принципима анализе извора. Она је пре свега изучавала практике, настојећи да компјутерском обрадом њихових података утврди број грла појединих врста стоке; при томе је увек водила рачуна о којој врсти стоке се ради, односно да ли је у питању крупна теглећа и товарна марва, или ситна стока која је служила за производњу. У плодној долини доње Струме главни облик занимања људи била је земљорадња коју је у вишим пределима пратило сточарство.[9] Према практицима имовина сељака састојала се од обрадиве земље, као и од стоке, односно коња, волова, крава, магараца, оваца, коза и мазги. У непокретну имовину

[2] *Ф. Кукулес,* Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός V, Атина 1952, 311 сл. н. 10, 313.

[3] Исто 311 сл. Стоку је гонио и чувао пастир са штапом, старајући се о грлима која су често потицала из неколико села. Пастир је стоку прикупљао у зору а у смирај дана се са стадом враћао, пуштајући говеда да сама стигну до кућа газда. Обавезан пратилац и помагач сваког пастира био је пас који је њега и стадо бранио од вукова и других зверова. То су описи који почивају на редовима Земљорадничког закона. Уп. Исто 317. сл.

[4] Исто 312—314, 322, 324. Поред исхране на пашњацима стока је, особито зими, у торовима храњена посебном храном која је за то припремљена током лета. Уп. Исто 314. Дужну пажњу Ф. Кукулес је посветио и соли која се давала стоци да би била крупнија и здравија, да би давала више млека, као и да не би оболевала од шуге. Медимн соли био је довољан за 100 оваца. Уп. Исто 315.

[5] Исто 326.

[6] *А. П. Каждан,* Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв., Москва 1952, 48—51.

[7] Исто 49.

[8] *F. Dölger,* Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, München 1948, 188.

[9] *Angeliki Laiou-Thomadakis,* Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study, Princeton 1977, 25.

су рачунати вртови, као и виногради са плодоносним дрвећем.[10] Највећи број домаћинстава уписаних у практике имао је поред непокретних добара (њиве, виногради и баште) по 2 до 3 свиње, а волове су поседовали само богатији житељи. Најмања стада стоке бројала су 5 грла, а оно што је било испод тога пописивачи нису бележили. Гајење великих стада ситне стоке захтевало је и велике трошкове, као и посебну радну снагу, што сељаци нису тада могли да обезбеде, па им је главна брига била обрада земље.[11] Иако су резултати Ангелики Лају Томадакис необично значајни, они су ипак уклопљени у њена шира разматрања о статусу и положају сељака у позновизантијском царству, а ми ћемо им се вратити када их будемо користили у коментару података о гајењу стоке на поседима светогорских манастира.

Међу истраживањима о сточарству, која су нам помогла у овом раду, било би неправедно заобићи студију М. Благојевића, иако се она односи на планине и пашњаке у средњовековној Србији. Јер, климатски и други природни услови континенталних делова царства Ромеја на Балканском полуострву били су исти или сасвим слични са поднебљем средњовековне Србије, што је одређивало истоветан или сличан карактер сточарства у њима. У средњовековној Србији су постојале три групе пашњака: летњи, зимски и обични пашњаци; прва и друга група могле су да се користе само у одређено доба године, а трећа у свако годишње доба.[12] Пашњаци који су се налазили на надморској висини изнад 1000 метара називани су планинама, а могли су их заједнички користити и неколико власника; овде је стока имала добру пашу од пролећа до јесени.[13] Друга врста пашњака — ливаде (сенокоси), налазила се у нижим пределима уз њиве, а на њима паша стоке није била дозвољена, јер је трава са њих спремана за њену зимску прехрану.[14] М. Благојевић наглашава да су постојале две врсте зимских пашњака: пре свега то су они у медитеранским крајевима где је стока могла да пасе током читаве зиме. С друге стране постојали су и такви зимски пашњаци на којима се стока хранила и припремљеним сеном.[15]

[10] Ibid. 158.

[11] Ibid. 174. Број грла стоке у једном стаду ауторка је пратила кроз практике који се односе на село Гомату на истоку Халкидике, али ће о томе бити више речи у каснијем излагању. У опису метода компјутерске обраде података Ангелики Лају каже да ће, између осталог, посматрати број магараца, мула, коња, говеда, свиња, оваца и коза. При томе ће млади коњи, магарци и муле бити рачунати као пола животиње. Краве су наведене неколико ставки касније, а исто је речено да ће теле бити рачунато као пола краве. Cf. Ibid. 21 sq.

[12] *М. Благојевић*, Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII—XIV век), Ист. гласник 2—3 (1966) 39.

[13] Исто 38, 40 сл., 42. Планина је у средњовековној Србији морала бити под пашњацима, а ако је такав предео био обрастао шумом звао се гора. Уп. Исто 10 сл.

[14] Исто 57—60. Ливаде по површини нису биле велике, а ако су неке и биле веће, продавале су се као посебне парцеле. М. Благојевић верује да је постојала извесна разлика између ливада и сенокоса који су чешће били и на вишим теренима, а никада нису стајали уз оранице. Уп. Исто 45 сл.

[15] Исто 46 сл. У зимовишта, која су заједнички користили житељи неколико насеља, најчешће су се склањале овце и кобиле, али и друге врсте стоке. Уп. Исто 45 сл.

После неопходних уводних напомена у којима сам желео да скренем пажњу на нека значајна истраживања о сточарству, ваља пређи на тему означену у наслову овог рада. Усмеравајући пажњу само на стоку и сточарство светогорских манастира, био сам свестан да се тиме сужава приступ читавом проблему, јер ће по страни остати многи значајни крајеви царства Ромеја, пре света Мала Азија која је столећима чинила његово право језгро. На такав поступак су ме принудили сасвим конкретни услови, јер у Београду не постоје издања многих, превасходно хагиографских текстова, који садрже важне податке о сточарству у источним деловима Византије.[16] Насупрот томе, за одабрану тему били су ми приступачни главни извори, повеље светогорских манастира објављене у серији Archives de l'Athos које дају и многе податке о гајењу стоке на њиховим пространим поседима.

Прелазећи непосредно на одабрану тему, започећу са најстаријим подацима о сточарству Свете Горе и њених манастира, који потичу из времена када овде још нису били положени темељи организованог монашког живота, односно пре пионирског рада св. Атанасија Атонског. Најстарија повеља Протата, коју је јуна 883. године издао цар Василије I, заповеда да монаси Свете Горе, па и манастира Јована Колова, треба да живе неузнемиравано од чиновника и житеља области Јерисоа. У документу се такође налаже да ни пастири са стадима а ни говедари са говедима не смеју да улазе на територију Свете Горе.[17] Житије св. Власија приповеда како је светитељ на Светој Гори срео пастире који су овде напасали своја стада и који су остали задивљени његовим побожним појањем.[18] О правима споменутог манастира Јована Колова на територији Свете Горе говори повеља цара Лава VI из фебруара 908. године која се позива на одлуке акта истог цара из почетка његове владе (887). Тада је Лав VI дозволио да манастир Јована Колова држи читав Атос као посед за испашу стоке (νομαδικὸν προάστειον) и да овде може да напаса своја стада, али да на Атос могу улазити стада и из других области уз обавезно плаћање за коришћење пашњака.[19] Очигледно је да су овом одлуком монаси манастира Јована Колова добили право да убирају знатне приходе са Атоса, где су по-

---

[16] Види корисне наводе неких текстова у *Рудаков*, Очерки 182—184; *Каждан*, Отношения 49.

[17] Actes du Prôtaton, ed. *Denise Papachryssanthou*, Paris 1975, No. 1, p. 180 μητε ποιμένας μετα τῶν ποιμνίων αυτῶν μητε βουκόλους μετα τῶν βουκολίων αυτῶν). Споменути манастир се налазио у непосредној близини Јерисоа а подигао га је Јован Коловос који је напустио Атос. Cf. Ibid. p. 36—40, 48 где се исправно констатује да је приватним особама, сељацима или пастирима било забрањено да са стадима ступају на територију Свете Горе. О садржају и значају хрисовуље Василија I за живот Свете Горе уп. *Мирјана Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови у средњем веку, Београд 1972, 7—9.

[18] Acta Sanctorum, novem. IV, par. 24, p. 667. Дениса Папахрисанту с правом верује да би то могли бити исти пастири из околине Свете Горе наведени у горе споменутој повељи цара Василија I, мада не искључује сасвим ни могућност да су у питању Власи или Словени. Cf. Actes du Prôtaton p. 50, n. 51. Да су пастири Словени или Власи били присутни на Светој Гори већ у VIII веку веровао је *F. Dvornik*, Quelques données sur les Slaves extraites du tome IV novembris des »Acta Sanctorum«, Bsl. 1 (1929) 38.

[19] Actes du Prôtaton No. 2, p. 184. О времену настанка првог акта цара

стојале велике необрађене површине на којима је стока могла да слободно пасе. Та привилегија је дата споменутом манастиру без обзира што ће стока наносити штете тамошњој земљи и што ће пастири световњаци узнемиравати монахе испоснике.[20] Монаси манастира Јована Колова су то право користили о чему сведочи каснија повеља прота Томе из 985. године која им дозвољава да напасају своја стада на територији Свете Горе.[21]

Из краја прве половине X столећа потичу и акти Томе, царског протоспатара и епопта Солуна који решавају спорове између житеља области Јерисоа и монаха Свете Горе. Један од тих докумената, писан после маја 942. а пре августа 943. године,[22] дозвољава да у случају спољне опасности становници Јерисоа имају право да се у договору са монасима склањају са стоком на територију Свете Горе, али не и да овде граде торове за стоку (μάνδρια) и кошнице.[23] У акту од 2. августа 943. године, којим се одређују границе Свете Горе, спомиње се и ἀρχεῖον λιθόμανδριν манастира Јована Колова, а издавач Дениса Папахрисанту исправно верује да је у питању камени тор на самој Светој Гори.[24] Те занимљиве вести јасно сведоче да су пастири из крајева суседних Атосу били заинтересовани да на његовим теренима напасају своја стада, као и да се овде склањају у случају спољне опасности. Међу тим пастирима могло је бити Грка, Словена или Влаха, али је сигурно да они нису били трајно насељени на Светој Гори.[25]

Наведени подаци о сточарству на Светој Гори потичу из времена пре правог почетка организованог монашког живота у овим просторима, започетог трудом и делатношћу св. Атанасија Атонског. Пошто ми је намера да сточарство на поседима атоских монашких заједница пратим од организовања првог великог манастира Лавре св. Атанасија, започећу са правилима која су монасима прописивали рани типици. Типик оснивача Велике Лавре св. Атанасија веома је строг у забрани држања оваца и коза у манастиру, наглашавајући да је то ствар о којој уопште не треба расправљати, јер је монасима и онима који у брдима живе недостојно да такву стоку имају.[26] Нешто каснији типик цара Јована Цимиска, који је

Лава VI cf. Ibid. p. 5 sq. У коментару акта се каже да су њиме прекршене две одлуке: слободан приступ стоке на Свету Гору, условљен плаћањем таквог права, а с друге стране забрана цара Василија I да стока улази на Свету Гору. Cf. Ibid. p. 53.

[20] Ibid. p. 53.

[21] Actes d'Iviron, ed. J. Lefort etc., Paris 1988, No. 7, p. 44—46. Cf. *Г. Смирнакис*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Атина 1903, 38.

[22] Датирање према Actes du Prôtaton p. 192.

[23] Ibid. No. 5, p. 195—197. За коментар акта cf. Ibid. p. 57.

[24] Ibid. No. 5, p. 200.

[25] За те закључке cf. Ibid. p. 6.

[26] *Ph. Meyer*, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, p. 121. Упутства св. Атанасија Атонског за живот у Великој Лаври прописују да у току св. Четрдесетнице ковачи, мазгари и дрвосече, ако раде, треба да од трећег часа добијају хлеб и вино; понедељком, средом и петком свима је осим болеснима забрањено да пију вино. Када прође празник Св. духа, мазгари и ковачи треба да добијају хлеб и вино. Cf. Ibid. p. 138 sq.

настао пре 972. године, такође садржи занимљиве податке о сточарству на Светој Гори. Каже да су се пре извесног времена а због најезде безбожника (τῶν ἐθνῶν ἐπιδρομήν) стада Великог Манастира (τῆς μεγάλης μονῆς)[27] склонила на Свету Гору а уз претходну сагласност монаха. Препоручује се да то треба чинити само у крајњој нужди, а иначе без дозволе атоских стараца стада не би требало да улазе на Свету Гору. Само је игуман Велике Лавре св. Атанасија, због великог броја монаха, имао право да држи три вола.[28] Житије св. Атанасија Атонског, настало почетком XI столећа, саветује да монаси на Светој Гори живе само од дарова природе, односно да не треба да сеју, раде или копају бразде, као ни да поседују говеда, товарне животиње, животиње са самаром, псе или свиње. Ако су им ипак за пренос ствари неке животиње потребне, нека на њих стављају самаре, као што су их имале муле које су носиле ствари Христове.[29]

Очигледно је да су у првим годинама организованог монашког живота на Светој Гори прописиване строге мере забране држања стоке, јер је то било супротно основним правилима монашког живота. Међутим, подаци извора показују да се такве забране нису увек поштовале. У житију оснивача Ивирона св. Јована и св. Евтимија забележено је да су Ивирци даровали Великој Лаври св. Атанасија мазге и три коња, иако је св. Атанасије Атонски забранио да монаси гаје овце и коње.[30] Занимљиве податке о сточарству на Светој Гори садржи познати типик цара Константина IX Мономаха из септембра 1045. године где се констатује да су сви типици и царске наредбе забрањивале да монаси имају стада или парове волова (κτήνη ἢ ζεύγη βοεικά); волови не треба да због испаше улазе на Свету Гору, чак и ако би то њихови пастири чинили уз дозволу монаха. Међутим, упркос споменутим забранама многи манастири су поседовали овце и козе (πρόβατα καὶ αἶγας), а Велика Лавра св. Атанасија је имала и говеда (βόας). Монаси су уважили изнете разлоге и пристали су да се одрекну те врсте имовине, а једино се успротивио игуман Велике Лавре св. Атанасија Неофит, објашњавајући то чињеницом да бројни и остарели монаси ове свете обитељи не могу да живе без стоке која је пре 50 година уз дозволу игумана уведена на Свету Гору. Цар је прихватио разлоге монаха Велике Лавре св. Атанасија и дозволио им је да имају

[27] У уводу издања протатских аката претпоставља се да се под овим термином подразумева већ споменути манастир Јована Колова (cf. Actes du Prôtaton p. 39), али је у коментару редова типика наглашено да се ради о манастиру Св. Андрије у Перистери недалеко од Солуна. Cf. Ibid. p. 208. Такву идентификацију предложио је *P Lemerle*, La vie ancienne de Saint Athanase l'Athonite composée au début de XIe siècle par Athanase de Lavra, Le Millénaire du Mont Athos I, Chevetogne 1953, 78. Исто у Actes de Lavra I, ed. P. Lemerle etc, Paris 1971, p. 23, n. 42.

[28] Actes du Prôtaton No. 7, p. 213.

[29] Ibid. p. 70. Издање житија *(И. Помяловский*, Житие преподобного Афанасия Афонского, С.—Петербург 1895) није нам било приступачно. О садржају житија cf. *Lemerle*, Vie ancienne 72.

[30] Житије је издато у *P. Peeters*, Histoires monastiques géorgiennes, Analecta Bollandiana 36—37 (1917—1919), p. 26, par. 16. Издање ми нажалост није било приступачно, па податак наводимо по Actes du Prôtaton p. 97, n. 17.

стада волова (ἀγελαίας δὲ βοῦς), јер то захтева брига о болесној и онемоћалој браћи. Са том одлуком су се сагласили прот Теофилакт, а и игумани Свете Горе.[31] Исти типик дозвољава Великој Лаври св. Атанасија да због исхране 700 монаха, којима као храна није довољна само риба, може да држи пар волова, али они треба да се налазе 12 миља далеко од манастира и да монасима служе за радове на гумну, односно за производњу хлеба неопходног за исхрану. Ако број монаха порасте на хиљаду, Великој Лаври се дозвољава да поседује још три пара волова који треба да служе само за справљање хлеба, а никако за друге радове. Манастир Ватопед је због великог броја монаха такође добио дозволу да држи пар волова.[32] Ваља упозорити да је хрисовуљом од фебруара 1083. године Алексије I Комнин дозволио Ватопеду да на Светој Гори несметано поседује два зевгара и краве, као и други манастири, односно Велика Лавра св. Атанасија; пошто на Атосу нема друге стоке, не треба да је држе ни монаси Ватопеда.[33]

Ако упоредимо одредбе типика цара Константина IX Мономаха из септембра 1045. године са раније прописаним правилима живота св. Атанасија Атонског а и типика цара Јована Цимиска, јасно је да међу њима постоје знатне разлике. Оснивач Велике Лавре св. Атанасија је изричито забрањивао да монаси држе било какву стоку, јер се то косило са потребама њиховог испосничког живота. Међутим, нешто касније типик цара Јована Цимиска показује да су се атоски монаси брзо оглушили о тако строге заповести и да су гајили разне врсте стоке, стада и теглећу марву, правдајући то животним потребама својих заједница. О кршењу одредаба типика Јована Цимиска говори и акт прота Јована из новембра 991. године који спомиње права Велике Лавре св. Атанасија на полуострво Платис (источна страна Атоса између Јерисоа и Хиландара) на чијим падинама манастирски парици напасају стада стоке.[34] Духовна власт је настојала да спречи огрешења о забрану држања стоке на Светој Гори исказану у типицима манастира: јула 1089. године издата је повеља прота Павла манастиру Ксенофону која има карактер типика, па монасима забрањује да у манастир уводе животиње.[35] Цар Константин IX Мономах је септембра 1045. године са протом Теофилактом и окупљеним светогорским игуманима учинио извесне уступке светогорским монасима а због њихових свакодневних потреба; манастирима Великој Лаври св. Атанасија и Ватопеду дозволио је да држе воловске запреге, али само за справљање хлеба. Колико је проблем држања стоке вазда заокупљао

[31] Ibid. No. 8, p. 227.

[32] Ibid. No. 8, p. 227 sq.

[33] *М. Гудас*, Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου ΕΕΒΣ 3 (1926) No. 3, p. 126. Cf. Actes du Prôtaton p. 104.

[34] Actes de Lavra I, No. 9, p. 121. Cf. Actes du Prôtaton p. 104.

[35] Actes de Xénophon, ed. *Denise Papachryssanthou*, Paris 1986, No. 1, p. 74; Actes du Prôtaton p. 109, n. 143. Повеља издата на основу наредбе цара Алексија I Комнина. Раније су повеље датиране у 1083. годину (cf. *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565—1453, I—V, München 1924—1965, No. 1090), а нова хронологија је по *A. Hohlweg*, Zur Frage der Pronoia in Byzanz, BZ 60 (1967) 298, n. 55.

иноке светогорске сведоче и неки каснији акти. Године 1330/1. писан је тестамент оснивача манастира Св. Јована Продрома, подигнутог на путу између Дохијара и Кареје; ту се наглашава да манастир није имао ни коња, већ само магарца и то због тешког терена на коме се налазио.[36] О томе још речитије сведочи знатно каснија хрисовуља (типик) цара Манојла II Палеолога из јуна 1406. године која монасима на Светој Гори забрањује да користе женске животиње чак и ако су намењене преносу ствари или робе.[37]

Међутим, упркос сталним настојањима да се забрани држање стоке на Светој Гори — јер се то косило са строгим правилима испосничког живота тамошњих монаха — свакодневне потребе су прилике на Атосу усмеравале другим правцем. О томе пре свега говори акт прота Павла из јуна 1089. године који монаху Симеону даје манастир Ксенофон око чије обнове се он својски старао, а међу манастирском имовином се спомиње и стока: 100 товарних коња, крава и магараца, 130 бивола, 150 телади (ἀγελάδια), као и 2000 оваца и коза. Део споменутог сточног фонда свакако се налазио и на самом Атосу.[38] За ова питања су још кориснији неки занимљиви документи с краја XI и почетка XII столећа који су одавно привукли пажњу истраживача: у питању је хрисовуља цара Алексија I Комнина из јануара 1105. године, [39] као и повеља васељенског патријарха Николе (1084—1111) која је настала скоро истовремено.[40] Оба акта унета су у један спис сачуван у кодексу манастира Ивирона, који није писан пре почетка XV столећа.[41] За нас су ти акти важни јер доносе особито занимљиве податке о Власима који су се са својим стадима населили на Свету Гору и у почетку били манастирима од велике користи, снабдевајући монахе сиром, млеком и вуном.[42] Међутим, ствари су брзо кренуле наопако, па је то што се касније збивало било страшно и слушати, јер су Власи пастири довели на Свету Гору и своје жене и девојке које су преобучене у мушка одела овде чувале стада. Тако се на Светој Гори нашло 300 влашких породица које су живеле у катунима. Крајње забринут због те појаве која никако није одговарала прописаним условима живота атоских монаха, потријарх Никола је наредио да се споменути Власи протерају са Свете Горе, што је изазвало

[36] Actes de Docheiariou, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1984, No. 17, p. 136.

[37] Actes du Prôtaton No. 13, p. 260. Cf. *Dölger*, Reg. No. 3312.

[38] Actes de Xénophon No. 1, p. 73. Уп. *Каждан*, Отношения 48 који даје нешто друкчије бројке.

[39] Хрисовуљу региструје *Dölger*, Reg. No. 1226.

[40] *V. Grumel*, Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople vol. I. Les actes de patriarches, fasc. III. Les regestes de 1043 à 1206, Paris 1947, No. 978-981, p. 67 sq. где се патријаршијски акт датира око 1105. године.

[41] *Meyer*, Haupturkunden p. 274 sq. сматра да је овај текст, пун елемената новогрчког језика, извадак из једног већег дела. С обзиром на читаво стање текста Ф. Мајер се питао да ли га треба објавити, па каже да се на то одлучио због његовог занимљивог садржаја.

[42] Будући да се ти Власи сточари називају дулопарици, *Каждан*, Отношения 132 сматра да су унеколико били зависни од светогорских монаха и да су им плаћали извесну ренту. Да су ти Власи сточари били парици манастира веровао је и *M. Gyóni*, La transhumance des Vlaques balkaniques au moyen age, Bsl. 12 (1951) 36.

велике поремећаје: многи монаси су тада такође напустили Атос који је поново запустео.[43]

Подаци споменуте приче, која реално звучи, показују да су на самом почетку XII столећа пастири Власи са породицама и стадима дуже боравили на Атосу. Извесно је да је то донело обострану корист за њих и овде затечене испоснике: Власи су могли да мирно напасају своја стада, а монаси су од њих добијали неке производе који су били особито важни за њихов живот и исхрану. Верујемо да су Власи сточари боравили на Атосу,[44] али се поставља питање да ли је њихов боравак овде имао трајан карактер. Чини се вероватнијом претпоставка да су Власи у крајевима Атоса тражили зимске пашњаке за своја стада, баш као што се њихово кретање може разабрати из одавно познате и анализиране приче Кекавменовог Стратегикона из 70-их година XI века. Ту се описује сусрет Николице, стратега теме Хеладе са побуњеним Власима око Ларисе (1066), када су они на стратегово питање где су им жене и деца одговорили да су у горама Бугарске, јер је у њих обичај да се од априла до септембра стока и жене налазе у високим брдима и хладнијим крајевима.[45] Планине на које су Власи из Тесалије изгонили своја стада су северни делови Пинда и западни крај Родопа. У тим горама они су боравили од априла до септембра где су подизали округле и правоугаоне колибе, као и торове за стоку (мандра) у којима се правио сир а и припремала вуна. На путу према летњим пашњацима Власи пастири су се кретали у групама од 50 до 100 породица, а свака пастирска заједница је имала свог поглавара (челник). На тим путовањима напред је ишла стока (козе, овце и коњи), а иза њих товарни коњи и магарци са покућством, шаторима, опремом и децом. Кретали су се у хладнијим деловима дана, обично од свануће до 11 часова, или пред смирај сунца, а такво путовање је трајало 2 до 4 недеље.[46] Путописац Венијамин из Туделе бележи да је око 1173. године у Тесалији на Пинду нашао Влахе, брзе као козе који су са брда силазили у равнице и од Грка отимали плен.[47] Из нешто каснијег времена потиче податак навпактског митрополита Јована Апокавка који каже да становници Пинда зими по обичају са стоком силазе у ниже крајеве теме Никопољ.[48] По-

[43] *Meyer*, Haupturkunden p. 163—168. Резиме садржаја споменутог акта cf. *Grumel*, Regestes № 978—981, p. 61 sq; *Gyóni*, Transhumance 36. *Каждан*, Отношения 50 чврсто верује да су ти Власи сточари били насељени у суседству Свете Горе.

[44] То с правом верује Дениса Папахрисанту. Cf. Actes du Prôtaton p. 266.

[45] Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий *Г. Г. Литаврина*, Москва 1972, 258.

[46] *Gyóni*, Transhumance 31 sq.: Советы и рассказы Кекавмена 528, н. 944. Занимљиво је да Кекавмен логор војске назива и катуном (κατοῦνα), што у времену од XII до XV века значи и боравиште за стоку. Уп. Советы и рассказы, Кекавмена 138, 356 сл., н. 151.

[47] *Gyóni*, Transhumance 37.

[48] *S. Petridès*, Jean Apokaukos. Lettres et autres documents inédits, IRAIK 14 (1901) 7; Советы и рассказы Кекавмена 528 сл., н. 944. Ана Комнина бележи да је њен отац цар Алексије I 1091. године саветовао зету кесару Нићифору

лазећи од ових података, верујемо да су почетком XII столећа Власи у својим номадским кретањима долазили на Свету Гору по свој прилици склањајући се овде са стоком у зимским месецима. Извесно је да су они, поред свих користи које су чинили монасима, својим боравком реметили строга правила светогорског живота, па су по наређењу патријарха Николе морали да напусте територију Атоса. Изгледа да су Власи дуго остали забележени у традицији околине Свете Горе о чему сведочи околност да опис поседа Велике Лавре св. Атанасија из јануара 1300. године међу међама села Дримосирта у Каламарији наводи и зимовник за стоку звани Βλαχομάνδρια.[49]

Досада смо посвећивали пажњу подацима о сточарству светогорских манастира у раној фази организованог монашког живота на Атосу. Вести о томе налазе се у најстаријим исправама атоских манастира, као и у писаним правилима живота њихових монаха. Међутим, већи део овог истраживања биће окренут гајењу стоке на бројним поседима које су светогорски манастири имали изван граница своје монашке државе, пре свега на самој Халкидици, затим у долини доње Струме, у Македонији и на неким острвима. Територију Свете Горе оставићемо по страни, јер сходно строгим правилима испосничког живота монаси нису овде смели да држе стоку. О гајењу стоке на поседима атоских манастира обавештавају нас њихове исправе које, додуше, потичу из каснијег времена, периода између XII и XV столећа. Оне доносе много података о гајењу стоке у селима и другим поседима који су припадали појединим светогорским манастирима. У питању су претежно практици, односно катастарски пописи поседа појединих манастира, али и друге исправе. Знатан број тих докумената објављен је током последње три деценије, тако да они нису били приступачни ранијим истраживачима.

У посматрању тих поседа кренућемо од крајева источне Халкидике који су били најближи Светој Гори и у којима је свакако најважније насеље био град и епископско седиште Јерисо. Од насеља која су овде имали поједини светогорски манастири почећемо са селом Гомату у коме су домаћинства па и стоку поседовале разне атоске монашке обитељи, пре свега Велика Лавра св. Атанасија, а и ништа мање славни манастир Ивирон. Слично се може казати и за нека друга села на Халкидици и у долини доње Струме у којима је имања поседовало више светогорских манастира.[50] Та околност само на први поглед отежава истраживачки посао, јер ваља комбиновати податке докумената различитих манастира, али је с друге стране извесно да то богатство података дозвољава да се стекне потпунија слика о теми која нас овде занима.

Мелисину да у Тракији врбује војнике, али не ветеране већ Бугаре и номадска племена која се народним језиком зову Власи. Cf. A. Comnène, Alexiade II, ed. *B. Leib*, Paris 1938, 134 sq.; Gyóni, Transhumance 35 sq.

[49] Actes de Lavra II, ed. *P. Lemerle* etc., Paris 1975, № 90, p. 90.

[50] *Laiou-Thomadakis*, Society 37 sq. наводи неке од таквих примера. У Јерисоу су поседе имали Ксиропотам, Хиландар и Зограф, а 1300. године је и Велика Лавра св. Атанасија овде стекла неколико парика. Село Лужац код Рендине такође је имало више поседника — манастира: Хиландар и Зограф.

Сада се вратимо селу Гомату које се налазило на источној страни Халкидике и подацима које о сточном фонду његових житеља дају документи Велике Лавре св. Атанасија и Ивирона. Пре но што приступимо анализи тих манастирских исправа, желели бисмо да изнесемо принципе поступка у том послу. Настојаћемо да нађемо она домаћинства којима је гајење стоке било једино занимање, или она која су, поседујући већи број грла крупне или стада ситне стоке, могла да своју производну оријентацију усмеравају и према сточарству. Разуме се да при томе нећемо наводити свако грло стоке појединих домаћинстава, особито не крупне стоке (волови, краве, магарци) која је служила за обраду земље или за пренос робе и терета. У приступу споменутом послу остала нам је отворена дилема како рачунати записане зевгаре, јер у науци још није исказано јединствено мишљење о значењу овог термина који се често среће у документима током дуге византијске историје: да ли се под зевгаром разуме пар волова или је у питању одређена површина земље која се за један дан може обрадити са паром волова.[51] Пошто се и пред нас поставља иста дилема, зевгаре ћемо прибележити независно од осталог сточног фонда појединих домаћинстава.

О домаћинствима које је Велика Лавра св. Атанасија имала у селу Гомату најпре говори инвентар парика овог манастира сачињен око 1300. године.[52] Читајући редове тог занимљивог пописа, могли смо запазити да су наведена домаћинства од крупне тегleће и товарне марве поседовала по једог коња и вола, осим једног изузетка 1 до 4 краве, осим два изузетка по једног магарца, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[53] Међутим, ту смо

[51] Без жеље да овде расправљамо о овом значајном термину навешћемо само најважнија мишљења у стручној литератури. Зевгар је могао значити запрегу волова, али и одређену парцелу земље која се за један дан могла обрадити са паром волова. Cf. *V. Mošin*, Δουλικὸν ζευγάριον, Sem. Kond. 10 (1938) 120; *G. Ostrogorsky*, Löhne und Preise in Byzanz, BZ 32 (1932) 327 (= Сабрана дела II, Београд 1969, 252); *idem*, Sem. Kond. 11 (1939) 269 (= Сабрана дела II, 368); *Dölger*, Schatzk. 54; *Каждан*, Отношения 43, 141 сл.; *К. В. Хвостова*, Особенности аграрноправовых отношений в поздней Византии XIV—XV вв, Москва 1968, 105, н. 10. Сличне дилеме о значењу термина зевгар има и *Laiou-Thomadakis*, Society 59, 162 sq., иако је склона да поверује да се у практицима под зевгаром подразумева запрега волова.

[52] О положају и терену села Гомату cf. *Г. Теохаридис*, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Солун 1954, 77 (са старијим издањима повеља); *Laiou — Thomadakis*, Society 66 sq.; Actes de Lavra IV, ed. *P. Lemerle* etc, Paris 1982, p. 71 sq.; *J. Lefort* etc, Paysages de Macédoine, Paris 1986, 154. Детаљан опис међа села Гомату у Actes de Lavra IV, p. 77 sq. Нешто касније *Laiou-Thomadakis*, Society 244 констатује да је 1300/1. године село Гомату имало 696 житеља — парика манастира Велике Лавре св. Атанасија и Ивирона. Гомату је било прилично пространо село, чија територија чини смешу обрадиве земље, пашњака, башта и винограда. Cf. *Laiou-Thomadakis*, Society 13, 43.

[53] Actes de Lavra II, №. 91, p. 98—105. Тада су домаћинства Лавре у селу Гомату од стоке држала: 2 коња, 11 волова (+10 зевгара што чини још 20 грла), 60 крава, 30 магараца, 88 свиња и 723 овце (рачуница у Actes de Lavra IV, p. 173 ab је нешто друкчија). Очигледно је да су прошла времена када су поједини богати људи, као св. Филарет Милостиви имали велики број грла стоке: 600 говеда, 100 пари волова, 800 дивљих коња, 80 коња и мазги за вучу, као и 1012 оваца. Уп. *А. А. Васильев*, Житие Филарета Милостивого, IRAIK 5 (1900) 64.

нашли податке важне за нашу тему, јер говоре о људима чији је сточни фонд превазилазио обичне потребе једног домаћинства. Пре свега ваља забележити извесног Георгија, сина удовице Ксене Кастадије, који је уз другу имовину поседовао 2 зевгара и 10 крава за шта је плаћао порез од 3 номизме; то је једно од већих стада крава које смо нашли у документима, а оно је свакако превазилазило свакодневне потребе споменутог домаћинства.[54] Чини се да су за нашу тему још занимљивији подаци овог пописа о Лавриним људима који су око 1300. године у Гомату поседовали више ситне стоке. Тако је извесни имућан човек Михајло Плитас поред друге имовине поседовао зевгар, 4 краве, 2 магарца и стадо од 300 оваца за шта је био опорезован чак са 7 номизми.[55] Треба одмах напоменути да је то један од најбогатијих овчара које смо срели у документима. Разноврсну стоку а и доста оваца имали су још неки житељи села Гомату. Никола, зет Кали је осим другог иметка поседовао магарца, 2 свиње и 120 оваца за шта је плаћао порез од 2 и по номизме, док је Јован, син Михајла Карвона уз друге некретнине имао зевгар, 4 краве, магарца и 80 оваца за шта је био опорезован са 3 номизме.[56] Извесна удова Ирина Станилија је уз некретнине имала 2 свиње и 40 оваца за шта је дуговала порез од пола номизме, док је Кириак Добромир поред винограда поседовао краву, 2 свиње и 30 оваца за шта је плаћао порез од 1 номизме.[57] Очигледно да је гајење оваца било раширено у деловима села Гомату који су припадали Великој Лаври св. Атанасија, али редови споменутог инвентара садрже још неке податке важне за нашу тему. Ту су записани неки људи који су поседовали само стоку. Тако је Константин, зет Кириака Купуриса имао зевгар, 2 краве, магарца, 2 свиње и 40 оваца за шта је плаћао порез од 1 и по номизме.[58] Знатно сиромашнији сточар био је Димитрије са 2 краве, 2 свиње и порезом од четвртине номизме, а још сиромашнији био је извесни Јован Цикалас који је имао само вола и магарца за шта је плаћао порез од трећине номизме.[59] На крају овог инвентара забележено је 19 породица елевтера, дакле најсиромашнијег слоја сељака позновизантијског времена. Међу њима је за нас занимљив Михајло Мисуриотис, пресељеник из Вигле, који је поседовао 15 оваца и орах за шта је плаћао порез од четвртине номизме.[60]

Наглашено је већ да Велика Лавра св. Атанасија није била једини светогорски манастир са кућама у селу Гомату; овде је људе имао и угледни манастир Ивирон о чему сведочи практик из марта

[54] Actes de Lavra II, № 91, p. 103.
[55] Ibid. p. 101 sq.
[56] Ibid. p. 103, 101.
[57] Ibid. p. 102, 100. Вреди забележити да је Јован, син Георгија Григоријевог осим друге имовине поседовао зевгар, 2 свиње и 10 оваца за шта је био опорезован са 1 и по номизмом; Јован, син Михајла Ковача је поред винограда имао вола, краву, 2 свиње и 8 оваца а плаћао је порез од пола номизме. Cf. Ibid. p. 104, 102.
[58] Ibid. p. 100.
[59] Ibid. p. 101, 104.
[60] Ibid. p. 105.

1301. године који је сачинио чувени пописивач Димитрије Апелмене. Што се тиче сточног фонда ивирских сељака села Гомату, овај попис даје сличну слику оној која се добија из горе анализираног инвентара парика Велике Лавре, иако се мора признати да је број грла стоке био скромнији. Од крупне теглеће и товарне марве ивирска домаћинства у Гомату су тада имала по једног коња, вола и магарца, број крава се кретао између 1 и 5, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[61] За нашу тему је важно да је тада као ивирски човек у Гомату живео извесни Јован Кадикас који је уз некретнине поседовао вола и стадо од 150 оваца за шта је плаћао порез од 3 перпере; Теодор Цикалас је уз другу имовину поседовао зевгар, 2 краве, магарца, 2 свиње и 50 оваца за шта је дуговао порез од 2 перпере.[62] Удовица Марија Колокинта је уз некретнине поседовала зевгар, 2 краве и 30 оваца за шта је била опорезована са 2 и по перпере.[63] Нека од овде пописаних домаћинстава гајила су разне врсте стоке: Никола Рухас је уз осталу имовину поседовао зевгар, 4 краве, магарца и 6 свиња за шта је плаћао порез од 4 перпере, а свештеник Никола Колокинтов је имао зевгар, коње, 4 краве, магарца и 4 свиње за шта је дуговао порез од 3 перпере.[64] Међутим, значајно је споменути да практик бележи и неке ивирске куће у Гомату којима је гајење стоке било једино занимање. Од њих је најимућнији био Маврос, зет Калогера који је поседовао стадо од 30 оваца за шта је плаћао порез од 1 перпере.[65] Знатно сиромашнији сточари били су: Василије попа Серва са волом, 2 краве и порезом од пола перпере, или Исакије, зет Атанасија Кацика који је имао само 4 свиње за шта је дуговао порез од пола перпере.[66]

Слику о сточном фонду житеља села Гомату допуњује практик Ивирона који су новембра 1317. године сачинили апографевси Константин Куналис и Димитрије Контин, као и прокатимен Лав Калогном. Овде пописана домаћинства имала су разноврсну непокретну имовину па и доста стоке: од крупне теглеће и товарне марве поседовала су по једног вола и магарца, док се број крава осим два изузетка кретао између 1 и 5. Од ситне стоке забележене су свиње, козе и козоовце.[67] Међутим, нас и овде занимају они људи села Гомату за које се може веровати да су се претежно

[61] *F. Dölger*, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, München 1949, p. 37—39. Тада су ивирска домаћинства у Гомату имала: 4 коња, 7 волова (+19 зевгара што чини још 38 грла), 31 краву, 12 магараца, 19 свиња и 276 оваца.

[62] Ibid. p. 37.

[63] Ibid. p. 38. Треба споменути да је извесни Јован Манастрас уз другу имовину поседовао зевгар, краву и 10 оваца за шта је плаћао порез од 2 перпере. Cf. Ibid. p. 38.

[64] Ibid. p. 37, 39.

[65] Ibid. p. 39.

[66] Ibid. p. 38, 39.

[67] Ibid. p. 56—59. Тада су ивирски људи у Гомату имали: 1 коња, 9 волова (+ 6 зевгара што чини још 12 грла), 68 крава, 10 магараца, 53 свиње, 180 коза и 225 козооваца (αἰγοδοπρόβατα). Поставља се питање шта ваља подразумевати под овим термином; верујемо да се ради о мешовитим стадима коза и оваца.

бавили узгајањем стоке. У поређењу са подацима ранијих практика упадљиво је да су негде ишчезле овце уместо којих су становници Гомата гајили козе и козоовце (αἰγιδοπρόβατα). За нашу тему је значајно да су нека домаћинства Гомата поседовала више стоке него што су захтевале њихове свакодневне потребе. Ту најпре треба споменути удовицу Евдокију која је поред друге имовине поседовала вола, 3 краве, 2 свиње и 70 коза за шта је дуговала порез од 1 и по номизме, као и Јована, зета ковача Константина који је уз некретнине имао вола и 50 коза за шта је плаћао порез од 1 и по номизме.[68] Богата стоком била је и удовица Зоја Цикало која је уз приличну некретнину имала магарца, 20 свиња и 30 коза за шта је плаћала порез од 2 и трећине номизме; крдо од 20 свиња ретко је забележено у документима које смо прегледали.[69] Тада је у Гомату извесни Теодор, зет ковача Димитрија поред друге имовине поседовао вола, 4 краве, 2 свиње и 30 коза за шта је дуговао порез од 1 и по номизме.[70] Већ смо напред навели да редови практика из новембра 1317. године показују да су становници села Гомату гајили и стада козоовaца (αἰγιδοπρόβατα). Тако је Никола, зет Захаријев поред друге имовине имао зевгар, 4 краве, 3 свиње и стадо од 100 козоовaца за шта је дуговао порез од 2 и по номизме, док је удовица Фотина Цикало уз некретнине имала зевгар, 4 краве и 60 козоовaца за шта је плаћала порез од 2 номизме.[71] Удовица Ксенија Цамантура је поред друге имовине поседовала вола, 5 крава и 30 козоовaца за шта је плаћала порез од 1 и трећине номизме.[72] Најзад, за нашу тему је значајно да је тада у Гомату живео и сиромашак Теодор који је од имовине поседовао само вола а плаћао је порез од трећине номизме.[73]

Драгоцена је околност да су септембра 1320. године познати пописивачи Константин Пергамин и Георгије Фарисеј сачинили нови практик Ивирона, па се редови пописа могу поредити са оним из новембра 1317. године. Слика сточног фонда ивирских домаћинстава у Гомату је приближно иста као и неколико година раније: од крупне теглеће и товарне марве куће су имале по једног коња и вола, уз два изузетка по једног магарца, уз три изузетка 1 до 4 краве, док су од ситне стоке забележене свиње, козе и козоовце.[74] Значајно је да су и овде записани неки ивирски парици који су поседовали више стоке, а неки од њих су познати из претходног практика писаног новембра 1317. године. Тако је и сада забележена

---

[68] Ibid. p. 58 sq.

[69] Ibid. p. 56.

[70] Ibid. p. 56. Извесни Јован Бухалас је поред друге имовине поседовао зевгар, 8 свиња и 3 краве за шта је плаћао порез од 2 и по номизме. Cf. Ibid. p. 57.

[71] Ibid. p. 57, 56.

[72] Ibid. p. 59. Георгије, зет Манојла Аутувлина је поред друге имовине поседовао вола, 6 крава и 18 оваца за шта је дуговао порез од 1 и по номизме, док је удовица Ана Манастра поседовала вола, 6 крава и 17 оваца а плаћала је порез од 1 и по номизме. Cf. Ibid. p. 57.

[73] Ibid. p. 59.

[74] Ibid. p. 67—71. Тада су ивирске куће у Гомату држале: 1 коња, 17 волова (+ 7 зевгара што чини још 14 грла), 69 крава, 4 магарца, 44 свиње, 245 коза и 50 козоовaца.

удовица Зоја Цикало која је уз другу имовину поседовала магарца, 10 свиња и 30 коза за шта је плаћала порез од 2 и по номизме.[75] Дакле, у њеном домаћинству је за протекле 3 године преполовљен број свиња, али је зато незнатно увећан порез. Доста је опао сточни фонд удовице Фотине Цикало која је сада уз другу имовину имала зевгар, 3 краве и 20 козооваца за шта је дуговала порез од 2 номизме.[76] За протекле 3 године смањила су се стада коза још неких поседника села Гомату: тако је сада Јован, зет ковача Константина уместо 50 имао стадо од 30 коза, али му је порез остао исти од 1 и по номизме; смањило се стадо коза и Теодора, зета Димитријевог који је 1317. имао 30 а сада 20 грла.[77] Неки од раније познатих узгајивача стоке остали су на истом броју грла: удовица Ксенија Цамантура, удовица Ана Манастра и Георгије, зет Михајла Аутивлијана, једино што су код њих уместо козооваца)αἰγιδοπρόβατα) сада наведене козе.[78] Међутим, за протекле три године нека домаћинства су незнатно увећала број стоке, као на пр. Евдокија, удовица Манојла Капаса која је 1320. имала вола, 3 краве, 2 свиње и 80 коза за шта је плаћала порез од 1 и по номизме, а 1317. године поседовала је стадо од 70 коза.[79] Године 1320. у Гомату је забележен и један за нас нови човек Георгије, зет Захаријев који је поред друге имовине поседовао зевгар, 4 краве, 3 свиње и 50 коза за шта је плаћао порез од 2 и по номизме.[80] Најзад, ваља нагласити да је на истом остао и бедник Теодор Аврамикотис који је и 1320. поседовао само вола за шта је био задужен порезом од трећине номизме.[81]

Пратећи гајење стоке у селу Гомату, вратићемо се и практику Велике Лавре св. Атанасија који су јануара 1321. године сачинили познати пописивачи Константин Пергамин и Георгије Фарисеј. Текст овог дугачког пописа показује да су почетком 1320. године Лаврина домаћинства у Гомату од крупне теглеће и товарне марве поседовала по једног коња, вола и магарца, осим у неколико изузетака 1 до 4 краве, док су од ситне стоке забележене свиње и козе.[82] Оцењујући у целини сточни фонд сељака Лавре у Гомату уочава се да су поседовали доста коња а мало свиња, док овце нису забележене. Међутим, нама је жеља да и овде прибележимо

[75] Ibid. p. 68. Исти број грла стоке имао је Јован Бухалас који је поред друге имовине поседовао зевгар, 2 краве и 8 свиња, а сада је плаћао нешто већи порез од 2 номизме. Cf. Ibid. p. 69.

[76] Ibid. p. 68.

[77] Ibid. p. 69, 68.

[78] Ibid. p. 69.

[79] Ibid. p. 70.

[80] Ibid. p. 69. У међувремену је нестао Никола, зет Захаријев који је 1317. године забележен са зевгаром, 4 краве, 3 свиње и стадом од 100 козооваца.

[81] Ibid. p. 71. Године 1320. у Гомату је забележена и удовица Кали Цирихију која је уз другу имовину поседовала и зеца. Cf. Ibid. p. 70.

[82] Actes de Lavra II, № 109, p. 251—258. Према овом практику Велика Лавра св. Атанасија је у катепаникију Јерисоа имала поседе: Металин, Градиште, Селаду, Арсеникију и Псалиду. Cf. Actes de Lavra IV, p. 221 sq. Тада су куће Лавре у селу Гомату држале: 11 коња, 14 волова (+13 и по зевгара што чини још 27 грла), 97 крава, 38 магараца, 6 свиња и 278 коза. *Laiou-Thomadakis*, Society 43 је израчунала да је 1321. године село Гомату имало 537 житеља.

она домаћинства која су располагала са већим бројем грла крупне или ситне стоке. Пре свега треба споменути извесног Јована Курупоса који је поред друге имовине поседовао зевгар, магарца и чак 10 крава за шта је плаћао порез од 3 номизме; то је један од богатијих узгајивача крава забележених у документима. Уз њега ћемо споменути и Јована који је уз другу имовину држао вола и 7 крава за шта је био опорезован са 1 и по номизмом.[83] Као и у ранијим пописима села Гомату тако се и овде јављају домаћинства са већим стадима коза, а од њих најпре наводимо Јована Плитаса који је поред друге имовине имао зевгар, краву и стадо од 50 коза за шта је био опорезован са 1 номизмом; уз њега је за нас занимљив и Георгије Арменис који је осим некретнина поседовао зевгар, коња, 3 краве и крдо од 40 коза за шта је плаћао порез од 3 и трећине номизме.[84] Имућни козари а и сточари били су тада у Гомату Теодор Алванит који је уз другу имовину поседовао зевгар, 5 крава, магарца и 30 коза за шта је плаћао порез од 3 и трећине номизме, као и Георгије Номикос који је уз некретнине имао зевгар, коња, 3 краве, магарца и 30 коза за шта је био опорезован са 3 номизме.[85] Према попису из почетка 1321. године у Гомату је Никола Фарганис поред остале имовине поседовао зевгар, магарца и стадо од 20 коза за шта је плаћао порез од 1 и трећине номизме, док је Вукан, зет Арменов осим винограда имао 20 коза за шта је плаћао порез од пола номизме.[86] Неки житељи села Гомату тада су само гајили стоку. Тако је удовица Ана Влахо поседовала вола, 3 краве и стадо од 10 коза за шта је плаћала порез од 1 номизме; Георгије Добромир је поседовао стадо од 30 коза за шта је био задужен порезом од пола номизме, док је Атанасије, син Георгија Праказа имао 10 коза и за то је био опорезован са четвртином номизме.[87] Георгије, син удовице Силигно поседовао је само краву за шта је плаћао порез од четвртине номизме.[88]

У серији пописа домаћинстава атоских манастира у селу Гомату временски последњи је практик Ивирона који је априла 1341. године сачинио протокиниг Јован Ватац. Прегледајући редове овог документа, могли смо закључити да је међу записаним ивирским људима у Гомату било мање поседника стоке него у раније споменутим практицима. Ивирска домаћинства су од крупне теглеће и товарне марве поседовала по једног магарца, између 1 и 3 краве, волови и коњи нису забележени, док смо од ситне стоке нашли

[83] Actes de Lavra II, № 109, p. 253, 257. Удовица Ана Курупи је поред винограда поседовала зевгар и 5 крава за шта је плаћала порез од 1 и по номизме, cf. Ibid. p. 253.

[84] Ibid. p. 255, 258.

[85] Ibid. p. 253, 257 sq. Удовица Марија Платано је уз другу имовину имала зевгар, магарца и 30 коза за шта је дуговала порез од 3 номизме. Cf. Ibid. p. 257.

[86] Ibid. p. 254, 258. Марија, удовица Георгија Цангарија имала је поред друге имовине зевгар, магарца и 13 коза а плаћала је порез од 3 номизме, док је Михајло Принариот уз виноград имао стадо од 10 коза за шта је плаћао порез од пола номизме. Cf. Ibid. p. 256.

[87] Ibid. p. 255, 253.

[88] Ibid. p. 255.

само козе.[89] Чини се да је овде вредно спомена да је извесни Јован Панајотис поред друге имовине поседовао краву и 10 коза за шта је плаћао порез од 1 перпере.[90]

Податке наведених практика о селу Гомату и имовини његових житеља темељно је анализирала Ангелики Лају Томадакис у вредној књизи о позновизантијском сељаштву. Она констатује да су овце и козе биле врста имовине сконцентрисане у рукама малог броја власника, као и да су парици Велике Лавре св. Атанасија и Ивирона имали мали број грла те ситне стоке. Ангелики Лају Томадакис такође сматра да су најмања стада износила 5 грла, а ако је домаћинство имало 1 до 3 грла ситне стоке, то није уношено у практике, а нису записиване ни ситне животиње као кокошке или пилићи.[91] Анализирајући податке споменутих практика из времена између 1300. и 1341. године, Ангелики Лају Томадакис исправно уочава да је село Гомату опадало како у погледу броја житеља, тако и у имовини и стоци којом су они располагали. Ту појаву она тумачи недаћама које су у првим деценијама XIV столећа сналазиле Византију, пре свега пљачкањима војске тзв. Каталанске компаније, али и грађанским ратом вођеним са краћим прекидима између 1321. и 1328. године.[92]

Пратећи даље гајење стоке на поседима Велике Лавре св. Атанасија, остаћемо у крају северозападно од Јерисоа где је најстарији атоски манастир имао село Селаду које му је 1263. године даровао деспот Јован, брат цара Михајла VIII Палеолога. Село се налазило недалеко од обале залива Јерисоа, око 15 km северозападно од овог града.[93] Јеромонах Јоасаф Варда је 11. априла 1285. године даровао Великој Лаври св. Атанасија Белу Цркву у Селади коју је затекао пусту са виноградом од 2 модија уништеним од животиња из околине.[94] О имовини житеља села који су припадали Великој Лаври св. Атанасија пре свега говори већ споменути инвентар парика овог манастира, сачињен око 1300. године. Његови редови показују да су пописана домаћинства од крупне теглеће и товарне марве држала по једног коња и вола, осим два изузетка по једног

[89] *Dölger*, Sechs Praktika p. 86—88. Ивирска домаћинства у Гомату су тада имала: 1 и 4 половине зевгара, 13 крава, 5 магараца и 10 коза.

[90] Ibid. p. 87.

[91] *Laiou-Thomadakis*, Society 173 sq. Иста ауторка наглашава да у модерној Грчкој сељаци не држе велика стада стоке, јер то захтева велике трошкове и посебну радну снагу. Сиромашнији сељаци, чија је главна брига била обрада земље, такву снагу нису могли да обезбеде, па су гајили 1 до 2 козе.

[92] *Laiou-Thomadakis*, Society 174, 182. Иста ауторка је израчунала да је 1300/1. године у селу Гомату било 9 грла стоке по домаћинству, а да је 1320/1. године тај број опао на 6,12. То је последица каталанских напада, јер су раније овде била стада са 80—200 оваца, која су пасла на необрађеној земљи или на обрађеним површинама после скидања рода. За село Гомату доноси следеће резултате: 1300/1. године свиње 0,8, овце и козе 5,85, краве 0,7; 1320/1. године свиње 0,3, овце и козе 3,97, краве 1,1; 1341. године свиње 0, овце и козе 0,3, краве 0,4. Cf. Ibid. p. 159 sq.

[93] Actes de Lavra IV, p. 72, 150 где је доказано да се Селада налазила у катепаникију Јерисоа.

[94] Actes de Lavra II, № 78, p. 44.

магарца, осим неколико изузетака 1 до 4 краве, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[95] Међутим, и овде смо могли да региструјемо да су нека домаћинства гајила већи број грла стоке, што је у извесној мери одређивало и њихово производно усмерење. Међу њима ћемо најпре споменути извесног Василија, сина Николе Есфигмена који је уз другу имовину поседовао зевгар и по, 2 магарца и 10 крава за шта је чак плаћао порез од 6 и четвртине номизме; тај Василије спада међу малобројне поседнике са већим крдом крава на које смо наишли у документима.[96] Вреди забележити да су тада нека домаћинства у Селади поседовала већа стада оваца, као на пр. Димитрије, брат Георгија Есфигмена који је уз другу богату имовину поседовао зевгар, магарца, 2 свиње и 70 оваца за шта је плаћао порез од чак 6 номизми.[97] Имућан је био и Никола, брат Димитрија Рупеца који је поред некретнина имао зевгар, 5 крава, 2 магарца, 2 свиње и 70 оваца за шта је дуговао порез од 4 номизме.[98] Лончар Георгије Рупецис је поред друге имовине поседовао 2 свиње и 60 оваца за шта је плаћао порез од 2 и по номизме.[99] Нешто сиромашнији сточар био је извесни Теодор Меленикиотис који је поред друге имовине гајио вола, 2 краве, магарца, 2 свиње и 30 оваца а за све је дуговао порез од 4 номизме.[100] Стада од по 20 оваца уз другу имовину поседовало је још седам кућа у Селади,[101] док су по 10 оваца имала два домаћинства.[102] У Селади су око 1300. године живели и неки људи који су гајили већи број свиња: Димитрије Паганос је поред друге имовине поседовао вола, магарца и 6 свиња за шта је плаћао порез од пола номизме; удовица Кали, Димитрија Станила је уз други иметак имала 6 оваца и 6 свиња а била је опорезована са пола номизме.[103]

Као и у другим случајевима, тако и овде желимо да обратимо пажњу на оне куће у Селади које су се око 1300. године бавиле само узгајањем стоке, а у том послу кренућемо од оних најимућнијих. Тако је извесни Михајло, син Константина Цепаласа поседовао само 8 крава, магарца, 2 свиње и 30 оваца за шта је ду-

---

[95] Ibid. № 91, p. 105—111. Тада су домаћинства Лавре у Селади гајила: 1 коња, 19 волова (+10 зевгара што чини још 20 грла), 68 крава, 27 магараца, 116 свиња и 95 оваца.

[96] Ibid. p. 111.

[97] Ibid. p. 106.

[98] Ibid. p. 110.

[99] Ibid. p. 109.

[100] Ibid. p. 110.

[101] Били су то: јереј Атанасије (ibid. p. 106), Теодор, брат Димитрија Курлукувина (ibid. p. 107), Димитрије, син Василија Станила, Стефан Травлос (ibid. p. 108), Георгије Хлапецис (ibid. p. 109), Георгије Стурос и брат му Василије. Cf. Ibid. p. 110 sq.

[102] Били су то: Георгије, син Николе Есфигмена и Јован Паганос. Cf. Ibid. p. 106, 110.Ваља забележити да је 8 оваца имала елевтер удовица Станија, а 6 грла удовица Кали. Cf. Ibid. p. 112, 108. Стадо од 5 оваца држао је Јован, син Георгија Кривавеца. Cf. Ibid. p. 108 sq.

[103] Ibid. p. 107, 108.

говао порез од 2 номизме.[104] За дивно чудо елевтер Јован Влахос, који је дакле припадао најсиромашнијем слоју позновизантијског сељаштва, имао је 2 краве и чак стадо од 50 оваца за шта је плаћао порез од 1 номизме; истом слоју сељака припадала је и удовица Станија Скориба која је имала вола и 8 крава за шта је дуговала порез од трећине номизме. [105] Ставрин Писианос је поседовао само 6 свиња и 6 оваца а плаћао је порез од пола номизме.[106] Међутим, било је тада у Селади и сиротих људи који су искључиво поседовали стоку, па ћемо и на њих обратити пажњу. Тако је Теодор, шурак имућног Димитрија Есфигмена имао само вола и магарца за шта је плаћао порез од пола номизме.[107] Сиромашни су били Маврикије Јован, зет Димитрија Лагооса који је имао само краву, вола и 2 свиње за шта је плаћао порез од пола номизме, а још више Димитрије Лагоос са свега 2 свиње и порезом од трећине номизме.[108] Нису имућни били ни Витанос, унук Василијев који је имао магарца и 2 свиње за шта је плаћао порез од трећине номизме, затим Никола Цангарис са свега 2 свиње и порезом од трећине номизме, као и удовица Тудинија са 2 свиње и порезом од четвртине номизме.[109] Сиромашни су били Михајло Меленикиотис са имовином од 2 свиње и порезом од трећине номизме, као и на крају пописа забележени елевтери Теодор Калигас и Василије Мелгузис који су поседовали само по вола и дуговали су исти порез од трећине номизме.[110]

Драгоцена је околност да се у већ помињаном практику из јануара 1321. године такође наводе парици Велике Лавре св. Атанасија у Селади, па податке тог пописа можемо поредити са стањем из самог почетка XIV века. Практик из почетка 1321. године даје сличну слику о сточном фонду домаћинстава Селаде коју смо стекли из ранијег пописа. Од крупне теглеће и товарне марве поседовала су по једног коња, вола и магарца, док се осим неколико изузетака број крава кретао између 1 и 5 грла; значајно је напоменути да су од ситне стоке забележене свиње, овце, козе и козоовце.[111] Ми бисмо и овде хтели да пажњу посветимо оним кућама Селаде које су располагале већим бројем грла стоке, или којима је стока била једина имовина. Међу имућнијим житељима Селаде тада је била удовица Кириакија Јоанициста која је осим друге имовине поседовала зевгар, 6 крава и стадо од 100 коза за шта је плаћала порез од 4 номизме.[112] Имућна је била и удовица Зорана која је уз други иметак поседовала доста разноврсне стоке: зевгар, коња, 4 краве, 18 коза, 2 магарца и 6 свиња за шта је била опорезована са

[104] Ibid. p. 107.
[105] Ibid. p. 112.
[106] Ibid. p. 108.
[107] Ibid. p. 106.
[108] Ibid. p. 107.
[109] Ibid. p. 108, 109.
[110] Ibid. p. 110, 112.
[111] Ibid. No. 109, p. 264—273. Пописана домаћинства су држала: 1 коња, 36 волова (+ 17 зевгара што чини још 34 грла), 150 крава, 61 магарца, 88 свиња, 100 оваца, 928 коза и 215 козооваца.
[112] Ibid. p. 270.

4 и по номизме.[113] Нека домаћинства Селаде су тада гајила већи број крава, пре свега удовица Марија која је уз некретнине имала зевгар, 8 крава и магарца за шта је плаћала порез од 1 и по номизме.[114] Прегледајући редове овог пописа, запазили смо да су тада у Селади живела и домаћинства са већим бројем свиња; пре свега то је био Теодор Травлос који је поред винограда и пчела имао магарца и 20 свиња за шта је плаћао порез од пола номизме.[115] Гајењем свиња се очигледно бавио и Никола Паганос који је уз другу имовину поседовао вола, магарца, 25 коза и 15 свиња за шта је био опорезован са 2 номизме.[116] Године 1321. житељи Селаде гајили су доста коза али и стада козооваца. Поред већ споменуте удовице Киријакије која је имала крдо од стотину коза, већа стада су имали: Никола Меленикиотис који је имао виноград, вола, краву, магарца, 2 свиње и 40 коза за шта је дуговао порез од 2 номизме, док је Георгије Лизикос уз другу имовину поседовао вола, 2 краве, магарца, свињу и 40 коза за шта је плаћао порез од 2 номизме.[117] Димитрије, син Стефана Травла је уз некретнине поседовао вола, 2 краве, магарца, свињу и 38 коза за шта је дуговао порез од 2 и шестине номизме.[118] Што се тиче поседника мешовитих стада козооваца (αἰγιδοπρόβατα) треба забележити Георгија Сгуроса који је уз другу имовину поседовао вола, 4 краве, магарца и 80 козооваца за шта је плаћао порез од 3 и четвртине номизме.[119]

Као и у ранијим случајевима, тако бисмо и овде хтели да забележимо оне житеље Селаде којима је стока била једина имовина, па ћемо почети од оних имућнијих. Тако је Теодор Добрица уз магарца поседовао велико стадо од 100 оваца за шта је плаћао порез од 1 и по номизме, док је Теодор, зет Писиана поседовао само 70 козооваца за шта је дуговао порез од 1 и по номизме.[120] Гаје-

---

[113] Ibid. p. 268. Удовица Евдокија је поред друге имовине поседовала зевгар, коња, 4 краве, магарца и 4 свиње за шта је плаћала порез од 4 и по номизме. Cf. Ibid. p. 264. Димитрије, зет Травла је уз другу имовину држао вола, 3 краве, магарца, 3 свиње и 25 коза а био је опорезован са 2 и шестином номизме. Cf. Ibid. p. 272.

[114] Ibid. p. 269. По 6 крава су уз другу имовину имали: Киријак Цепатас (+ зевгар, магарац, свиња, порез од 2 и по номизме), удовица Добрица (+ зевгар, магарац, свиња, 30 козооваца порез 2 и по номизме), Кали, ћерка Манојла Хлапеца (+ 15 коза, порез 1 и шестина номизме). Cf. Ibid. p. 266, 273.

[115] Ibid. p. 267.

[116] Ibid. p. 265. Присељеник Гридан Јанков имао је зевгар, 4 краве, магарца, 10 свиња и виноград за шта је плаћао порез од 2 и по номизме. Cf. Ibid. p. 272.

[117] Ibid. p. 269, 273.

[118] Ibid. p. 268. Тада је у Селади било доста кућа које су поред друге имовине имале стада од по 30 коза: Станос Паганос (+ крава, магарац, порез од 1 и по номизме), Јован Паганос (+ во, 2 краве, магарац, свиња, порез од 2 номизме), Димитрије Паганос (+ во, магарац, порез од пола номизме), удовица Кали Ставрина (+ 5 крава, магарац, порез од 2 номизме), Никола Кутлесис (порез од пола номизме), Петар Вагена (+ зевгар, 2 краве, порез од 1 и по номизме), удовица Ирина (порез пола номизме) и Димитрије Кутлесис. Cf. Ibid. p. 265 sq., 267, 269, 271, 273.

[119] Ibid. p. 270.

[120] Ibid. p. 273, 264. Димитрије Јоаноуциста је имао стадо од 15 козооваца за шта је плаћао порез од пола номизме. Cf. Ibid. p. 273.

њем коза тада су се у Селади бавили Дража, зет Рупеца који је имао 20 коза а плаћао је порез од трећине номизме, као и Кали, ћерка Сарда која је за стадо од 20 коза плаћала порез од пола номизме.[121] Нешто мање стадо од 10 коза имао је уз магарца и извесни Димитрије који је плаћао порез од трећине номизме, док је Теодор Паганос поседовао само 10 коза за шта је дуговао порез од трећине номизме.[122] Најзад, тада је у Селади живео и сточар Никола Зервос који је поседовао 4 краве, магарца и 4 свиње за шта је дуговао порез од 1 номизме.[123]

У комплексу поседа Велике Лавре св. Атанасија у широј околини Јерисоа налазило се и село Металин које је лежало око 20 km северно од Јерисоа, близу Стратониона. Велика Лавра св. Атанасија је стекла овај посед 1263. године даровањем деспота Јована Палеолога.[124] У потрази за сточним фондом његових житеља најпре ћемо се обратити већ спомињаном инвентару парика Лавре сачињеном око 1300. године. Његови редови сведоче да су домаћинства Велике Лавре у селу Металин поседовала уобичајени број грла крупне теглеће и товарне марве: по једног вола и магарца, осим у 3 случаја по једну краву, док су од ситне стоке записане свиње и овце.[125] Иако је укупан сточни фонд села Металин тада био прилично скроман, ипак ваља обратити пажњу на она домаћинства која су држала више стоке, односно већа стада оваца, претежно и гајених у том селу. Најимућнији је био Јован Фрастос који је уз другу имовину поседовао 2 свиње и 15 оваца за шта је дуговао порез од 1 и четвртине номизме.[126] Тада је у селу Металин било још неких доста имућних људи са више стоке. Тако је Теодор, зет Ксена Пецика поред некретнина поседовао вола, магарца, 4 свиње, 10 кошница и 10 оваца за шта је плаћао порез од 2 номизме.[127] Манојло, син Јована Есфигмена имао је поред некретнина 2 свиње и 10 оваца за шта је дуговао порез од 1 и по номизме; исти број оваца је уз другу имовину поседовао Георгије Марудисис који је за то и за 2 краве, магарца и 2 свиње плаћао порез од 2 и по номизме; удовица Теодора је поред друге имовине имала вола, магарца, краву, 2 свиње и 10 оваца за шта је дуговала порез од 1 и по номизме.[128] Око године 1300. Велика Лавра св. Атанасија није имала много кућа у селу Металин, а међу њима је било и сиромашних уз које није забележена никаква имовина. Од њих нас занимају они сиромаси који су гајили нешто стоке. Тако је извесни

[121] Ibid. p. 273, 269. Споменута Кали имала је и орах, па је зато и плаћала нешто већи порез.

[122] Ibid. p. 270, 266.

[123] Ibid. p. 273.

[124] Actes de Lavra IV, p. 72 sq., 150, carte 1.

[125] Actes de Lavra II, № 91, p. 112—114. Та домаћинства су поседовала: 7 волова, 13 крава, 9 магараца, 47 свиња и 84 овце.

[126] Ibid. p. 113.

[127] Ibid. p. 113.

[128] Ibid. p. 112—114. Релативно богат стоком био је Јован, син Георгија Кривела који је уз другу имовину поседовао краву, магарца, 4 свиње и 8 оваца за шта је дуговао порез од 2 и по номизме. Cf. Ibid. p. 112.

Георгије Фрастос поседовао 6 оваца и 6 свиња за шта је плаћао порез од пола номизме, а забележен је и Георгије са магарцем и 2 свиње за шта је дуговао порез од пола номизме.[129]

Слику о гајењу стоке у селу Металин допуњује овде већ спомињани практик поседа Велике Лавре св. Атанасија из јануара 1321. године. Прегледајући његове редове, могли смо запазити да се од 1300. године стање сточног фонда домаћинстава у селу Металин није битно променило. Куће су поседовале уобичајени број грла теглеће и товарне марве који је био довољан за задовољење свакодневних потреба: имали су по једног вола и магарца, 1 до 3 краве, док је од ситне стоке забележено мање свиња него 1300. године, али је било и коза; овце више нису гајене.[130] И овде ћемо се потрудити да међу пописаним домаћинствима нађемо она која су располагала са нешто више стоке, а то су првенствено биле козе. Тако је извесни јереј Константин поред друге имовине поседовао зевгар, краву, магарца и 12 коза за шта је дуговао порез од 2 и по номизме.[131] Нешто мања стада од по 10 коза држали су Никола Торнарис Гаванарис који је уз то имао магарца а плаћао је порез од 1 и по номизме, као и Никола, усвојеник Јована Хрампера који је поседовао још зевгар и магарца а плаћао је порез од 3 номизме.[132] Станија, ћерка Кириака Герка је поред друге имовине поседовала магарца и 9 коза за шта је дуговала порез од 1 номизме; исти број коза држали су Станос, који је од стоке још имао 2 краве а плаћао је порез од 2 номизме, као и Никола Јатрикис који је од стоке још имао магарца и свињу, а плаћао је порез од 1 и трећине номизме.[133] Разноврсну стоку је тада уз други иметак поседовао и Василије Романис: во, крава, магарац, 2 свиње и 8 коза за шта је плаћао порез од 1 и по номизме.[134] Може бити значајан закључак да почетком 1321. године међу пописаним домаћинствима у селу Металин нисмо нашли она чија би се имовина састојала само од стоке.

На истоку Халкидике близу граница Атоса, Велика Лавра св. Атанасија имала је куће и у селу Градиште о којима говори спомињани инвентар њених парика сачињен око 1300. године.[135] Прегледајући његове редове, могли смо запазити да су житељи Градишта располагали са малим бројем крупне теглеће марве (по једна

[129] Ibid. p. 113, 114.

[130] Ibid. № 109, p. 258—261. Та домаћинства су држала: 8 волова, 13 крава, 16 магараца, 11 свиња и 125 коза.

[131] Ibid. p. 261.

[132] Ibid. p. 260, 261.

[133] Ibid. p. 260, 259.

[134] Ibid. p. 260 sq. Ваља прибележити и извесног Димитрија, сина Георгија Кривелиса који је поред друге имовине поседовао вола, магарца, 6 коза и свињу за шта је био опорезован са 1 и по номизмом, док је Георгије Пацикас уз други иметак имао вола, магарца, 3 свиње и 6 коза, а дуговао је порез од 2 и по номизме. Cf. Ibid. p. 259 sq.

[135] Село Градиште се налазило око 18 km северозападно од Јерисоа, мало подаље од мора, а Велика Лавра св. Атанасија је пола тог села стекла 1265. године поклоном деспота Јована Палеолога. Cf. Actes de Lavra IV, p. 72, 150, carte 1.

крава или магарац), док су од ситне стоке забележене свиње и овце, а коња, волова и коза није било.[136] Сасвим је разумљиво да се због малог броја стоке овде није могло наћи много домаћинстава за која би се могло веровати да су се бавила сточарством. Па ипак желимо да укажемо на две куће које су се издвајале по броју стоке. То је пре свега био Димитрије Пардос који је уз другу имовину гајио 2 свиње и 15 оваца а за то је плаћао порез од 2 номизме, као и удовица Кали Симеона Константина која је имала виноград, 2 свиње и 15 оваца за шта је плаћала порез од 1 номизме.[137] Ако се посматра број стоке и кућа у селу Градиште, треба напоменути да је 18 домова поседовало по 2 свиње.

Као и већ наведена села овог краја Халкидике, тако је и Градиште записано у практику Велике Лавре св. Атанасија, који су јануара 1321. године сачинили познати пописивачи Константин Пергамин и Георгије Фарисеј, па податке тог пописа можемо поредити са оним што нам о истом селу каже инвентар из око 1300. године. Мора се признати да је слика о сточном фонду села унеколико друкчија, јер су се у међувремену нека домаћинства обогатила стоком: од крупне теглеће и товарне марве имала су по једног вола и магарца, 1 до 2 краве, док су од ситне стоке забележене свиње, овце, козе и мешовита стада козооваца.[138] С обзиром на околност да практик из јануара 1321. године бележи у Градишту доста коза, природно је да је овде тада било домаћинстава која су поседовала доста грла те ситне стоке. Ту најпре треба навести Јована Ђаконисиног који је уз другу имовину имао зевгар, магарца и 26 коза за шта је плаћао порез од 2 и шестине номизме.[139] Нешто мање стадо од 20 коза је уз другу имовину поседовао Димитрије, син Константина Симеона који је од стоке још држао зевгар, краву и магарца а плаћао је порез од 2 номизме.[140] Извесни Димитрије Цафаресис је поред друге имовине поседовао вола, 2 краве, магарца и 18 коза а дуговао је порез од 2 и по номизме.[141] Доста коза су уз другу имовину имали Димитрије Цецикас који је држао 16 грла и плаћао је порез од 1 номизме, Димитрије Пардос који је уз стадо од 14 коза поседовао вола, магарца и свињу за шта је плаћао порез од 2 и шестине номизме, док је Јован, зет јереја Пентина имао 12 коза а плаћао је порез од пола номизме.[142] Најзад,

---

[136] Actes de Lavra II, № 91, p. 115 sq. Није нам било тешко да пребројимо тада пописану стоку у Градишту: 2 краве, 5 магараца, 36 свиња и 35 оваца.

[137] Ibid. p. 114 sq. Можда треба прибележити и извесног Михајла, зета Николе Радилијиног који је поседовао виноград, магарца, 2 свиње и 5 оваца а био је опорезован са 1 номизмом. Cf. Ibid. p. 115.

[138] Ibid. № 109, p. 261—264. У поређењу са инвентаром из 1300. године овај практик наводи нешто више стоке: 6 волова (+ 3 зевгара што чини још 6 грла), 18 крава, 10 магараца, 10 свиња, 186 коза и 20 козооваца.

[139] Ibid. p. 262.

[140] Ibid. p. 262.

[141] Ibid. p. 263.

[142] Ibid. p. 261 sq., 263. Занимљиво је да је Димитрије Пардос записан у инвентару парика из око 1300. године, када је имао стадо од 15 оваца. Неколико житеља Градишта тада су држали стадо од по 10 коза; били су то Михајло Халкевс, Георгије Минас и Зорана, удовица Самуила. Cf. Ibid. p. 262 sq.

ваља напоменути да је тада у Градишту живела и удовица Марија која је поседовала виноград, вола и 20 козооваца за шта је дуговала порез од 1 и шестине номизме.[143] Оцењујући у целини стање сточног фонда Градишта почетком 1321. године и поредећи га са оним што показује инвентар парика Велике Лавре из око 1300. године, може се закључити да су се житељи села унеколико преоријентисали, јер су сада од ситне стоке уместо оваца гајили козе.

Исти практик из јануара 1321. године бележи да је Велика Лавра св. Атанасија имала људе и у Арсеникији, где је стекла поседе после 1329. године.[144] Домаћинства која су овде припадала најстаријем светогорском манастиру су од крупне теглеће и товарне марве држала по једног вола и магарца, 1 до 3 краве, док су од ситне стоке забележене свиње и козе.[145] За нашу тему су занимљиви неки људи из Арсеникије. Пре свега то је Лука, зет Јована Кумари који је поред друге имовине поседовао вола, магарца, свињу и 20 коза а плаћао је порез од 1 и по номизме. Нешто богатији стоком био је и Јован, син Георгија Есфигмена који је уз други иметак поседовао вола, 2 краве а плаћао је порез од 1 номизме.[146]

Најзад, у већ често спомињаном практику из јануара 1321. године записана су домаћинства Велике Лавре св. Атанасија у неком селу истог катепаникија, али је његово име избрисано.[147] Пописане куће су од крупне теглеће и товарне марве држале по једног вола и магарца, 2 до 3 краве, док ситна стока није забележена.[148] Међу житељима у овом оштећеном делу практика записани су и неки сироти људи који су од имовине поседовали само нешто стоке. Тако је неко, чије је име избрисано, поседовао само магарца а плаћао је порез од трећине номизме; исту имовину и порез имали су његов брат Димитрије, као и извесни Георгије Клептакис.[149]

Посматрајући поседе атоских манастира, може се уочити да су они имали куће и у Јерисоу, главном месту читавог краја, па ћемо покушати да саберемо податке о гајењу стоке у том познатом насељу на самој обали мора. По хронолошком реду ту најпре долази практик Зографа из јануара 1294. године који у Јерисоу бележи извесног Теодора Ковача са виноградом, волом и 2 краве за шта је плаћао порез од 1 перпера.[150] Богатији подацима који нас

---

143 Ibid. p. 262.

144 Арсеникија се налазила око 5 km северозападно од Јерисоа близу мора. Cf. Actes de Lavra IV, p. 72 sq., 78, n. 97; *Lefort*, Paysages 175. Раније је *Теохаридис*, Κατεπανίκια 72 сл. тај посед локализовао у катепаникион Каламарије.

145 Actes de Lavra II, № 109, p. 274. Пописана домаћинства су тада држала: 2 вола, 8 крава,\1 магарца, 3 свиње и 20 коза.

146 Ibid. p. 274.

147 Ни издавачи практика немају прави одговор на питање о коме селу се ради. Cf. Actes de Lavra IV, p. 222.

148 Actes de Lavra II, № 109, p. 274 sq. Пописана домаћинства су држала: 1 коња, 1 вола (+ зевгар што чини још 2 вола), 7 крава, и 5 магараца.

149 Ibid. p. 274 sq.

150 Actes de Zographou, ed. *W. Regel* etc, Виз. врем. 13 (1907) № 53, p. 119. О документу и његовој хронологији уп. *В. Мошин*, Зографские практики, Сборник П. Никова, София 1940, 291—300; *Г. Острогорский*, Византийские

занимају је практик Зографа из октобра 1300. године, сачињен руком познатог пописивача Димитрија Апелменеа. Тај попис сведочи да су зографска домаћинства у Јерисоу поседовала по једно грло теглеће и товарне крупне марве (волови, краве и магарци), док ситна стока није забележена.[151] Треба напоменути да и инвентар парика Велике Лавре св. Атанасија из око 1300. године наводи и два паричка домаћинства овог манастира у Јерисоу, од којих је извесни Георгије, син Теодора Клептакија поред непокретне имовине поседовао 3 краве, магарца и 6 оваца за шта је плаћао порез од 2 номизме. Удовица Кали је имала виноград, зевгар и 2 свиње за шта је дуговала порез од 1 номизме.[152]

Куће у Јерисоу имао је и славни атоски манастир Ивирон о чему сведочи практик из марта 1301. године који је сачинио пописивач Димитрије Апелмене. Редови овог пописа дају нормалну слику о сточном фонду насеља типа Јерисоа у равници на самој обали мора. Пописана ивирска домаћинства су тада гајила скроман број стоке: од крупне теглеће и товарне марве држала су по једног вола и магарца, осим једног изузетка 1 до 3 краве, а од ситне стоке су забележене свиње и овце.[153] За нашу тему је важно да је тада у Јерисоу живео и један ивирски парик за кога би се могло казати да му је гајење стоке било значајно занимање: био је то Георгије, зет удовице Мелисине који је поред некретнина поседовао вола, магарца, 4 краве и 30 оваца за шта је плаћао порез од 1 и по перпере.[154] С друге стране треба напоменути да су међу сиромашним ивирским људима у Јерисоу била и двојица сточара: Димитрије Гоникацис који је имао 4 свиње и плаћао је порез од пола перпере, као и Михајло Лимнеос који је поседовао само вола за шта је био опорезован са четвртином перпере.[155]

Практик апографевса Димитрија Апелменеа из октобра 1301. године бележи и неке парике манастира Ивирона у селу Комитиси. Пописана домаћинства су од крупне марве поседовала по једног вола и магарца, по 2 краве, док су од ситне стоке забележене само свиње.[156] За нас је занимљиво да су међу малобројним ивирским

писцовые книги, Bsl. 9 (1948) 210—214 (= Сабрана дела I, Београд 1969, 11—15). У новије време Ж. Лефор датира овај документ у 1279. годину. Cf. Actes d'Esphigménou, Paris 1973, p. 78.

[151] Actes de Zographou № 15, p. 35 sq. Пописана домаћинства Зографа држала су: 6 волова, по једну краву и магарца. О хронологији документа и имовини пописаних људи уп. *Острогорский*, Пис. книги 210—214, 265 (= СД I, 11—15, 71 сл.).

[152] Actes de Lavra II, № 91, p. 116. *Laiou-Thomadakis*, Society 37 региструје да је 1300. године Велика Лавра св. Атанасија добила неке парике у Јерисоу.

[153] *Dölger*, Sechs Praktika p. 40 sq. Тада су ивирска домаћинства у Јерисоу поседовала: 8 волова (+ 11 зевгара што чини још 22 грла), 24 краве, 8 магараца, 10 свиња, 30 оваца и 10 коза.

[154] Ibid. p. 40.

[155] Ibid. p. 41.

[156] Ibid. p. 46. Број грла стоке ивирских кућа у Комитиси био је веома скроман: 7 волова (+ зевгар што чини још 2 грла), 4 краве, 1 магарац и 9 свиња. О положају Комитисе и подацима ивирског практика в. *Г. Острогорски*, Комитиса и светогорски манастири, ЗРВИ 13 (1971)222, 229. Нажалост, следећи практици Ивирона (из 1317, 1321. и 1341) не дају попис ивирских кућа у Комитиси. Уп. *Острогорски*, Комитиса 230.

парицима у Комитиси записани и неки сиромаси који су поседовали само стоку. Били су то извесни Димитрије, унук Кастрара са волом, 3 свиње и порезом од пола перпере, други његов унук са волом, магарцем и порезом од пола перпере, као и Михајло Влахос који је поседовао вола и 3 свиње за шта је плаћао порез од пола перпере.[157]

Сада се ваља вратити људима Ивирона у Јерисоу о којима следеће податке даје практик који су новембра 1317. године сачинили апографевси солунске теме Константин Куналис и Димитрије Контин, као и прокатимен Драме Лав Калогном. Тада су ивирске куће у Јерисоу имале мало стоке: од крупне теглеће и товарне марве држале су по једног вола и магарца, осим два изузетка по 4 краве, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[158] Од малобројних житеља Јерисоа који су тада припадали Ивирону за нас су занимљиви Кириак Дометис, јер је уз другу имовину поседовао зевгар, 4 краве, магарца, 7 свиња и 40 оваца за шта је био опорезован са 3 номизме, као и Атанасије, зет Прендулов који је уз некретнине имао зевгар, 4 краве, магарца и 5 свиња за шта је дуговао порез од 1 и по номизме.[159] Значајно је да су овде записани и неки ивирски људи који су поседовали само стоку, а од њих је најбогатији био Никола, зет Ромпа са волом, кравом и 10 коза за шта је плаћао порез од пола номизме. Сиромах је био Јован Меланхрин који је имао само вола и плаћао је порез од пола номизме.[160]

У првим деценијама XIV столећа парике су у Јерисоу имали и монаси Ксенофона о чему говори практик из јануара 1318. године који су сачинили апографевси солунске теме Константин Куналис и Димитрије Контин, као и прокатимен Драме Лав Калогном. Тај практик пописује парике Ксенофона и на другим манастирским добрима о чему ће касније бити речи, а у овој прилици нас занимају само они који су живели у Јерисоу. Њихов број није био велики, сви су били елевтери, па ћемо их овде и појединачно навести. Извесни Антоније је од имовине поседовао вола и краву за шта је плаћао порез од трећине перпере; Јован, зет Драконта је поседовао само вола и за то је плаћао порез од трећине перпере. Најзад, Никола Енотис је имао само две краве а био је спорезован са четвртином перпере.[161]

О гајењу стоке у Јерисоу говоре и неки документи из блиске 1320. године. То је пре свега практик Зографа који су маја 1320. године саставили познати пописивачи Константин Пергамин и Геор-

[157] *Dölger*, Sechs Praktika p. 46.

[158] Ibid. p. 60 sq., 65. Ивирска домаћинства у Јерисоу су тада држала: 9 волова (+ 2 зевгара што чини још 4 грла), 21 краву, 4 магарца, 12 свиња, 40 оваца и 10 коза.

[159] Ibid. p. 60 sq.

[160] Ibid. p. 65.

[161] Actes de Xénophon, ed. *Denise Papachryssanthou*, Paris 1986, № 12, p. 122. То су и први подаци о имовини коју је Ксенофон поседовао у Јерисоу. Cf. Ibid. p. 42 sq. О тим сиромашним сељацима Ксенофона, као и о овом практику в. *Г. Острогорски*, Елевтери. Прилог историји сељаштва у Византији, Зборник Филозофског факултета у Београду 1 (1949) 52 (= Сабрана дела II, Београд 1969, 205); *Острогорский*, Пис. книги 277 (= СД I, 85).

гије Фарисеј а где су записани и неки зографски парици са мало стоке. Они су од крупне теглеће и товарне марве држали по једног магарца, осим једног изузетка по једну краву, док ситна стока није забележена.[162] Међутим, значајно је да смо овде пронашли и једну сасвим сироту жену Ирину која је поседовала само краву и за то је дуговала порез од шестине перпере.[163] Из септембра 1320. године потиче практик Ивирона сачињен руком пописивача Константина Пергамина и Георгија Фарисеја, а ту су записана и нека ивирска домаћинства у Јерисоу. Мало је стоке забележено код њих: од крупне теглеће и товарне марве држали су по једног вола и магарца, између 1 и 4 краве, док је од ситне стоке било свиња, оваца и коза које су поседовала само четири домаћинства.[164] Свакако је значајно да се подаци овог практика могу поредити са стањем неколико година раније у попису из 1317. године, а ту треба истаћи да је укупан сточни фонд ивирских кућа остао скоро исти, као и број стоке у појединим кућама. Тако је на истом остао Кириак Дометис који је и сада, као и 1317, поред друге имовине поседовао зевгар, 4 краве, 7 свиња, магарца и 40 оваца за шта је био опорезован са 3 номизме.[165] На истом је остао и Атанасије, зет Прендулов који је и сада имао зевгар, 4 краве, магарца и 5 свиња за шта је плаћао порез од 1 и по номизме.[166] На истом су остали и неки поседници за које би се могло веровати да су били окренути само гајењу стоке. Тако је онај богатији Никола, зет Ромпа као и 1317. године имао вола, краву и 10 коза за шта је плаћао порез од пола номизме. Сиромах Јован Меланхрин је сада као и 1317. године имао само једног вола за шта је дуговао порез од пола номизме.[167]

Већ смо навели да је мањи број сиромашних људи у Јерисоу имао и Ксенофон, а нове податке о њима даје практик који су новембра 1320. године сачинили солунски пописивачи Константин Пергамин и Георгије Фарисеј. Пописана домаћинства била су крајње сиромашна, а три од њих су поседовала и нешто стоке. Никола Енитис је држао 2 краве за шта је плаћао порез од четвртине номизме, док су Антоније и Јован, зет Дракондов имали само по вола за шта су били опорезовани са трећином номизме.[168] Г. Острогорски је за-

---

[162] Actes de Zographou № 17, p. 39 sq. Пописана домаћинства су држала: 8 крава (+ 3 зевгара што чини још 6 грла), и 4 магарца. О овом документу в. *Острогорский*, Пис. книги 265 (= СД I, 71 сл.).

[163] Actes de Zographou № 17, p. 39.

[164] *Dölger, Sechs* Praktika p. 71—73. Тада су ивирске куће у Јерисоу држале: 8 волова (+ 2 зевгара што чини још 4 грла), 19 крава, 3 магарца, 12 свиња, 40 оваца и 10 коза.

[165] Ibid. p. 72. *Хвостова*, Особенности 150 региструје из ових практика удовицу Марију, ћерку Лонгиона која је 1317. имала 4 а 1320. године 2 краве при чему је порез остао исти и износио је 1 перперу.

[166] Ibid. p. 72.

[167] Ibid. p. 72 sq.

[168] Actes de Xénophon № 13, p. 129. У практику је забележен и Георгије Курцувакис без икакве имовине. За те случајеве в. *Острогорски*, Елевтери 55 (= СД II, 208 сл.). Један попис поседа Ксенофона између 1320. и 1338. године наводи нека манастирска домаћинства у Јерисоу која су имала стоку. Никола Енитис је имао 2 краве за шта је плаћао порез од четвртине номизме, док су Антоније и Јован, зет Дракондов имали по вола и за то су били опорезовани са по трећином номизме. Cf. Actes de Xénophon App. II, p. 233.

пазио да је споменути Антоније, парик Ксенофона 1318. имао вола и краву, а 1320. године само вола, па је веровао да је у међувремену крава угинула, иако се може претпоставити и да је продата.[169]

Практик Ксиропотама из времена између 1315. и 1320. године даје податке о кућама које је овај манастир имао у Јерисоу. Оне су од крупне теглеће и товарне марве држале по једног вола и магарца, осим једног изузетка 1 до 2 краве, док су од ситне стоке забележене само овце.[170] Међу овде записаним житељима Јерисоа за нашу тему је пре свега занимљив извесни Јован Мелите који је поред друге имовине поседовао зевгар, 2 краве, магарца и 10 оваца за шта је дуговао порез од 3 и по номизме. Вреди споменути и Теодора Сотирихоса који је уз некретнине имао вола, 3 краве, магарца и 15 оваца за шта је био опорезован са 2 номизме и 22 кокија.[171] Међу актима Ксиропотама за нас је занимљива и хрисовуља Михајла VIII Палеолога из децембра 1275. године која поред других манастирских поседа наводи и метох Пинакру у катепаникију Ревеникије са тамо присељеним Власима.[172]

Из времена између 1320. и 1325. године потиче знатно оштећен практик Ксиропотама из кога се види да је манастир и тада имао људе у Јерисоу, а неки од њих су поседовали и стоку. Међу њима се издваја Бупалис који је поред друге имовине поседовао и стадо од 15 коза за шта је плаћао порез од 1 и четвртине номизме.[173] У практику из јануара 1338. године сачињеном руком доместика тема Константина Макрина као посед Ксенофона забележен је и метох св. Георгија у Јерисоу са присељеницима од којих су неки поседовали и стоку. Међу тим сиромасима најимућнији је био кројач Димитрије Пеполименос који је имао 3 краве и магарца за шта је дуговао порез од пола номизме. Сиромашни су били Јован Скамадрин и Михајло Антриновас који су имали по вола, краву и магарца за шта су плаћали порез од пола номизме.[174]

[169] *Острогорский*, Пис. книги 276 (= СД I, 84); *исти*, Елевтери 51 (= СД II, 204). Те податке наводи и *Laiou-Thomadakis*, Society 195, n. 79.

[170] Actes de Xéropotamou, ed. *J. Bompaire*, Paris 1954, № 18 B II, p. 155 sq. Тада су ова домаћинства држала: 6 волова (+ 4 зевгара што чини још 8 грла), 13 крава, 3 магарца и 95 оваца.

[171] Ibid. p. 155 sq. У редовима овог тешко оштећеног практика има још података о кравама и козама, али су избрисана имена њихових власника. Cf. Ibid. № 18 E III, p. 161 sq.

[172] Ibid. № 10, p. 92; *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches III, zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von *P. Wirth*, München 1977, № 2023.

[173] Actes de Xéropotamou № 18 E I, p. 160. Редови су доста оштећени, па се не може одредити укупна имовина споменутог козара. У практику су записани још неки људи са стоком: тако је у оштећеном тексту за Јована Мелитиног записано да је имао зевгар, 2 краве, магарца и њиву за шта је плаћао порез од 3 и по номизме. Извесни Стронгилос, чије је име избрисано, поседовао је уз другу имовину вола и 2 краве за шта је дуговао порез од 1 и по номизме. Неко из породице Димитрија Ковача имао је вола и краву, а Димитрије Водинас зевгар и краву. Извесни Енитис, чије је име такође избрисано, имао је виноград, зевгар и краву за шта је плаћао порез од 2 номизме. Cf. Ibid. p. 159. sq.

[174] Actes de Xénophon No. 25, p. 191 sq. Неки од овде записаних присељеника нису поседовали никакву имовину; њих је регистровао *Острогорский*, Пис. книги 280 (= СД I, 88). За Јована Скамандрина Г. Острогорски верује да

О Јерисоу и неким његовим житељима говори и практик Ивирона који је априла 1341. године саставио протокинииг Јован Ватац. Пописана ивирска домаћинства су тада у Јерисоу имала мало стоке: од крупне теглеће и товарне марве држала су 1 до 2 краве, једног магарца, док нису забележени коњи и волови; од ситне стоке гајили су свиње и овце.[175] Чини се да од овде наведених кућа треба издвојити само Ирину, удовицу Рада која је осим друге имовине поседовала зевгар и 6 свиња, а плаћала је порез од 1 и по перпере.[176]

Све што је овде речено о житељима Јерисоа који су у првим деценијама XIV столећа припадали разним светогорским манастирима (Велика Лавра св. Атанасија, Ивирон, Зограф, Ксенофон, Ксиропотам) показује да сточарство у том насељу није било особито заступљена грана занимања, што је сасвим разумљиво ако се има у виду околност да се Јерисо налазио на мору и да у околини није било погодних терена за пашу стоке.

О селима истока Халкидике говоре још неки документи Ксиропотама. То је најпре оштећени практик из времена око 1300. године који као манастирски посед наводи и село Симеона у катепаникију Ревеникије.[177] Иако је сачуван само део тог пописа, ипак у њему има важних података за нашу тему: домаћинства Симеона су тада од крупне теглеће и товарне марве држала по једног вола и магарца, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[178] Бележећи житеље села са већим бројем стоке, најпре ваља споменути Михајла Бубалиса који је поред некретнина имао зевгар и стадо од 50 оваца за шта је плаћао порез од 3 перпере, док је нешто сиромашнији био Никола, син удовице Хрисе који је поред друге имовине поседовао зевгар и стадо од 40 оваца, али је избрисана сума пореза. Росинос, син Кириака је поред друге имовине поседовао зевгар и 20 оваца за шта је дуговао порез од 3 перпере.[179] У то време су људе у селу Симеону имали и монаси Зографа о чему говори манастирски практик из октобра 1300. године. Ту се спомињу извесни Стефан, син удовице Марије који је поред непокретне имовине држао вола и магарца за шта је плаћао порез од 1 перпере, али и елевтер Јован Влахојоанис који је имао само вола за шта је био опорезован са четвртином перпере.[180]

је потомак Скамандрина који се, између 1318. и 1320. године, населио у Неакиту, али није имао никакву имовину. Уп. *Острогорски*, Елевтери 54 (= СД II, 208).

[175] *Dölger*, Sechs Praktika p. 82 sq., 86. Тада су ивирске куће у Јерисоу држале: 10 крава, 3 магарца, 11 свиња и 10 коза; забележено је 7 и 5 половина зевгара, што чини још 19 грла волова.

[176] Ibid. p. 83.

[177] Село се налазило близу мора на источној страни Халкидике. Cf. Actes de Xéropotamou p. 134; Actes de Lavra IV, p. 74 sq., carte 1.

[178] Actes de Xéropotamou No. 18 A p. 144 sq. Тада су ксиропотамска домаћинства држала: 5 волова (+7 зевгара што чини још 14 грла), 4 магарца, 4 свиње и 120 оваца.

[179] Ibid. p. 144. Никола, син Кристила је поред друге имовине поседовао зевгар и 10 оваца за шта је плаћао порез од 1 и по перпере.

[180] Actes de Zographou No. XV, p. 36.

Податке о житељима села Симеона садржи још један делимично сачуван практик Ксиропотама сачињен између 1315. и 1320. године. Његови редови показују да су пописана домаћинства од крупне теглеће и товарне марве држала по једног вола и магарца, од 1 до 3 краве, док су од ситне стоке забележене само козе.[181] Поредећи овај попис људи Ксиропотама у Симеону са ранијим стањем из времена око 1300. године, може се запазити извесна преоријентација у гајењу ситне стоке: уместо оваца сада су овде записане козе. Тако је Никола Сидирос поред друге имовине поседовао вола, краву и стадо од 50 коза за шта је плаћао порез од 2 и трећине номизме. Михајло Бубалис који је око 1300. године гајио овце, сада је поред друге имовине поседовао вола, 2 краве и 40 коза за шта је дуговао порез од 3 номизме.[182] Мања стада коза имали су Петар, син Беала који је поред некретнина гајио вола, магарца и 30 коза за шта је плаћао порез од 2 номизме, или Стаматис Ланарас који је поред друге имовине имао вола и 20 коза за шта је био опорезован са 1 и шестином номизме.[183] Најзад, о ксиропотамским кућама у селу Симеону говори и веома оштећени практик из времена између 1320. и 1325. године. Пописана домаћинства су од крупне теглеће и товарне марве држала по једног вола и магарца, осим два изузетка по једну краву, док је од ситне стоке споменуто нешто свиња и коза.[184] Од овде записаних житеља за нас је занимљив Стаматис Ланарас који је као и у претходном попису поред друге имовине имао вола и стадо од 20 коза, али је дуговао нешто већи порез од 1 и по номизме.[185] Нешто више ситне стоке — 6 свиња имала је поред вола и друге имовине удовица Зорана Гелканија за шта је плаћала порез од 2 номизме, а вреди забележити и извесног Николу Кристиласа који је поред друге имовине поседовао вола, 2 краве и 3 магарца; ретки су случајеви да је неко домаћинство имало 3 магарца.[186]

На истоку Халкидике Ксиропотам је имао још кућа, пре свега у селу Кондогрику о којима говори већ споменути манастирски практик из времена око 1300. године.[187] Прегледајући његове редове, констатовали смо да су пописана домаћинства од крупне теглеће и

[181] Actes de Xéropotamou No. 18 B II, p. 156 sq. Овде пописана домаћинства Симеона су држала: 12 волова (+1 зевгар што чини још 2 грла), 14 крава, 5 магараца и 165 коза.

[182] Ibid. p. 156.

[183] Ibid. p. 156. Удовица Марија Парцалија је поред непокретне имовине имала стадо од 15 коза за шта је плаћала порез од 1 номизме, а извесни Росинос Дриганос стадо од 10 коза за шта је дуговао порез од 2 номизме. За два стада коза избрисане су бројке. Cf. Ibid. p. 156.

[184] Ibid. No. 18 E II, p. 160 sq. (Пописана домаћинства су тада имала: 7 волова (+ 1 зевгар што чини још 2 грла), 10 крава, 5 магараца, 6 свиња и 20 коза. Издавачи су из овог текста презентирали и одломак из тешко оштећеног практика који такође бележи нешто стоке, али се не може поуздано рећи на који посед Ксиропотама се то односи. Cf. Ibid. No. 18 E III, p. 161 sq.

[185] Ibid. No. 18, E II, p. 161 sq.

[186] Ibid. p. 160, 161.

[187] Село Кондогрику налазило се близу обале око 10 km северозападно од Јерисоа. Cf. Actes de Xéropotamou p. 138; *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 47—49 (= Сабрана дела IV, Београд 1970, 491—493); Actes de Lavra IV, p. 74 sq., carte 1.

товарне марве држала по једног вола и магарца, 1 до 2 краве, док су од ситне стоке записане свиње и овце.[188] За нашу тему је значајно сазнање да су пописане куће у Кондогрику гајиле доста оваца, што показује да су се у околини налазили погодни пашњаци. Најбогатији овчар био је Јован Василовасе који је поседовао виноград, зевгар, магарца и 50 оваца за шта је дуговао порез од 3 перпере.[189] Јован Цернис и његов зет (име је избрисано) поседовали су по виноград, вола и 50 оваца, а порез од 2 перпере може се прочитати само код првог од њих.[190] Теодор, зет Зеглеанов је поред друге имовине гајио вола и 50 оваца за шта је био опорезован са 2 и по перпере.[191] Удовица Ксенија је од некретнина имала вола и 30 оваца за шта је плаћала порез од 2 перпере, а Георгије Аламснос је поред некретнина имао краву и исто стадо оваца дугујући порез од 1 перпере.[192]

О људима Ксиропотама у селу Кондогрику говори и већ спомињани практик сачињен између 1315. и 1320. године. Из његовог знатно оштећеног текста се разабире да су пописана домаћинства од крупне теглеће и товарне марве држала по једног вола и магарца, осим једног изузетка 1 до 2 краве, док су од ситне стоке забележене само козе.[193] Иако је овде, због оштећености текста, сачувано мало потпуних података, о кућама села Кондогрику, они ипак показују да су неке од њих гајиле доста коза, што значи да су од почетка XIV столећа промениле своју сточарску оријентацију: са гајења оваца прешли су на козе. Тако је извесни Јован Цициамбос поред остале имовине поседовао зевгар, 3 краве, магарца и велико стадо од 100 коза, дугујући порез од 3 номизме, док је Јован Гелканас поред винограда имао вола, 2 краве и 70 коза; удовица Марија Бицеа је поред некретнина држала стадо од 50 коза за шта је дуговала порез од 2 и по номизме.[194] Из времена између 1325. и 1330. године потиче практик поседа Ксиропотама, чији је текст такође знатно оштећен. У том документу су пописана и ксиропотамска домаћинства у селу Кондогрику која су гајила нешто стоке. Она су од крупне теглеће и товарне марве држала по једног магарца, осим једног изузетка 1 до 2 краве, док су од ситне стоке записане козе.[195] За нашу тему је значајно да су тада у Кондогрику живели и људи са већим бројем

[188] Actes de Xéropotamou No. 18 A, p. 141—143. Пописана домаћинства су имала: 16 волова (+ 4 зевгара што чини још 8 грла), 8 крава, 9 магараца, 6 свиња (на једном месту је избрисан број) и 330 оваца.

[189] Ibid. p. 141. Његова сестра Ирина имала је поред некретнина вола, свиње (број избрисан) и 10 оваца за шта је плаћала порез од пола перпере. Cf. Ibid. p. 141.

[190] Ibid. p. 142.

[191] Ibid. p. 143.

[192] Ibid. p. 142, 141. Вредно је забележити још неке поседнике са овцама. Извесни Стефан је имао краву, 20 оваца и виноград за шта је био опорезован са 1 перпером. Брибас, зет Јована Бухице је поред друге имовине поседовао 20 оваца за шта је плаћао порез од 1 перпере. Јован, син удовице Петриле је уз други иметак поседовао вола, 2 краве и 20 оваца а дуговао је порез од 1 и по перпере. Cf. Ibid. p. 141, 143.

[193] Actes de Xéropotamou No. 18 D, p. 157 sq. Тада су домаћинства у Кондогрику имала: 2 вола (+ 1 зевгар што значи још 2 грла), 13 крава, 6 магараца и 220 коза.

[194] Ibid. p. 157. Код Јована, сина Карвона избрисана је бројка за козе.

[195] Ibid. No. 18 F I, p. 163 sq. Пописана домаћинства су имала: 2 зевгара, 10 крава, 9 магараца и 100 коза.

коза, а то је пре свега био Никола Поткос који је поред друге имовине поседовао магарца и стадо од 50 коза, а бројка пореза је избрисана. Овде је као сточар записан и Јован Гелканис који је познат и из ранијег практика (1315—1320), али је сада имао нешто друкчију имовину: поред некретнина поседовао је зевгар, 3 краве и стадо од 50 коза за шта је плаћао порез од 3 номизме.[196] Вредно је напоменути да су у односу на ранији практик из 1315—1320. године овде записани и неки нови људи, што је можда последица околности да су оба практика Ксиропотама доста оштећена.

Практик Хиландара из 1300. године показује да је овај манастир имао куће у селу Кондогрику које су, што је важно за нашу тему, држале и стоку. Од крупне марве овде је било нешто волова и крава, док су од ситне стоке записане свиње и овце. Вредно је спомена да је у селу тада живео и доста имућан човек Димитрије Парцалев који је поред друге имовине поседовао зевгар, 4 свиње и 20 оваца за шта је плаћао порез од 2 перпере. У попису је споменута и Ана, ћерка Јана Вивлиографа Парцела која је поседовала вола, 4 краве и 4 свиње за шта је дуговала порез од 1 перпере.[197]

Сада се ваља вратити манастиру Ксиропотаму који је у овом делу Халкидике имао људе у селу Косли око 15 km северозападно од Јерисоа; село се налазило око 8 km далеко од мора.[198] Већ анализирани практик Ксиропотама из око 1300. године овде бележи и нека домаћинства која су гајила стоку: од крупне марве забележено је свега неколико грла: 1 до 2 вола и магарац, али је зато било доста оваца.[199] Од малобројних кућа Ксиропотама тада је Теодор Песианикос поред друге имовине поседовао зевгар, магарца и 50 оваца за шта је дуговао порез од 3 перпере. Имућан је био и свештеник Георгије са непокретним иметком, зевгаром, свињама (бројка избрисана) и 50 оваца за шта је плаћао порез од 3 и по перпере. Нешто мања стада оваца имали су Јован, син Василија који је уз виноград поседовао стадо од 30 грла а плаћао је порез од 1 перпере, или ковач Атанасије са виноградом, волом и стадом од 20 оваца а порезом од 1 перпере.[200] Село Косла споменуто је и у практику Ксиропотама из 1325—1330. године, али знатно оштећен текст даје само понеки податак о гајењу стоке.[201]

---

[196] Ibid. p. 163 sq.

[197] *В. Мошин*, Из светогорских архива, Споменик САН 91 (1939) 212. Пописана домаћинства су држала: 3 вола (+ 1 зевгар што значи још 2 грла), 4 краве, 14 свиња и 20 оваца. О имовини ових хиландарских људи в. *Острогорский*, Пис. книги 256 (= СД I, 61 сл.).

[198] Actes de Xéropotamou p. 138; Actes de Lavra IV, p. 74 sq., carte 1.

[199] Actes de Xéropotamou No. 18 A, p. 143. Ксиропотам је тада у Косли имао доста људи, а они су од стоке држали: 1 вола (+ 4 зевгара што чини још 8 грла), 2 магарца и 150 оваца. На једном месту су споменуте свиње али је бројка избрисана.

[200] Ibid. p. 143.

[201] Ibid. No. 18 F II, p. 164. Издавач Ж. Бонпер је после овог дела издао још један одломак из практика, али нисмо сигурни да се и он односи на село Кослу. Овде записани људи су од стоке имали 2 вола, 2 магарца, 9 крава и 80 коза. Житељ, чије је име избрисано, имао је 50 коза, а забележен је извесни Георгије, син Михајла Кромидаса који је имао вола, краву, магарца, 30 коза и 2 винограда за шта је плаћао порез од 2 и по номизме. Cf. Ibid. p. 164.

Практик Ксиропотама из око 1300. године наводи да је манастир имао људе и у селу Камена на самој обали залива Уранопоља а уз границу Свете Горе.[202] Од три записана домаћинства Ксиропотама извесни Михајло Кромидас је имао зевгар, 50 оваца и виноград за шта је плаћао порез од 2 перпере, док је Георгије, син Кириака Лихоцервула имао виноград, вола и краву за шта је дуговао порез од 1 перпере.[203] У селу Камена куће је имао и Хиландар о којима говори манастирски практик писан око 1300. године. Записана хиландарска домаћинства су од крупне стоке поседовала коње, волове и краве, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[204] За нашу тему је значајно да је овде записан имућан човек поп Димитрије који је поред друге имовине имао зевгар, 4 свиње и стадо од 25 оваца за шта је плаћао порез од 1 и по перпере. Међутим, тада је у Камени било и хиландарских људи којима је стока једина имовина: Манојло, зет удовице Спруле имао је стадо од 15 оваца за шта је дуговао порез од пола перпере, Јован, зет Куцурубов имао је вола, магарца и 4 свиње за шта је плаћао порез од пола перпере, док је Теодор, зет кројача Димитрија држао вола и 2 краве за шта је дуговао порез од 1 перпере.[205]

На истоку Халкидике се, по свој прилици, налазило и село Кумица у коме практик из 1300. године бележи неке куће Хиландара.[206] Та домаћинства су од крупне марве држала по једног вола, магарца и свега 2 краве, док су од ситне стоке забележене само овце.[207] За нас је важно да је међу хиландарским људима у Кумици било и оних који су гајили више стоке. Тако је извесни Нићифор поседовао виноград, вола и 20 оваца за шта је плаћао порез од 1 и по перпере. Међутим, овде је било и кућа које су од имовине поседовале само стоку. Пре свега то су били Богдан, зет Јована Зерва који је имао магарца и 20 оваца за шта је плаћао порез од два дела перпере, као и Никола, син Акакијев са 20 оваца и порезом од пола перпере. Комијан, други зет Јована Зерва имао је стадо од 10 оваца а плаћао је порез од два дела перпере. Тада је међу хиландарским људима у Кумици било и сиротих сточара: Никола, шурак Георгија Каклипода, Теодор, зет Михајла Русина и удовица Кастанија имали су само по вола и били су опорезовани са по пола перпере. Георгије Каклипода и Зелијан, зет Јована Зерва имали су само по магарца, с тим што је први плаћао пола а други два дела перпере.[208]

---

[202] У практику се то село назива Каменица, али *Острогорски*, Серска област 46, н. 28 (= СД IV, 489 сл., н. 28) с правом верује да је у питању село Камена.

[203] Actes de Xéropotamou No. 18 A, p. 143 sq. Три пописана домаћинства су од стоке држала: зевгар, вола, краву и 50 оваца.

[204] *Мошин*, Из архива 211. Та домаћинства су држала: 2 коња, 4 вола (+ зевгар што чини још 2 грла), 4 краве, 8 свиња и 40 оваца. О имовини житеља села в. *Острогорский*, Пис. книги 256 (= СД I, 61 сл.).

[205] *Мошин*, Из архива 211.

[206] *Острогорски*, Серска област 46 сл., н. 28 (= СД IV, 489, н. 28) верује да се Кумица налазила у овом крају.

[207] *Мошин*, Из архива 212. Тада је овде било: 8 волова, 2 краве, 4 магарца и 70 оваца.

[208] Исто 212.

У овом делу Халкидике Хиландар је имао куће и у селу Горњи Лужац које је било стари манастирски посед.[209] Податке о њима даје већ спомињани манастирски практик из око 1300. године који показује да су од крупне теглеће и товарне марве држала по једног коња, вола и магарца, осим једног изузетка по 2 краве, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[210] Тада су у Горњем Лушцу записани и неки доста имућни људи који су гајили и доста стоке. Тако је Димитрије, син Јована Клевтакија поред некретнина поседовао зевгар, коња, 12 крава и 10 свиња за шта је дуговао порез од 2 и по перпере. Имућни су били и други чланови његове породице: брат му Михајло који је уз некретнине имао зевгар и 20 свиња за шта је плаћао порез од 2 и по перпере, као и зет му Василије који је поред земље поседовао вола и 30 оваца за шта је био опорезован са 1 и по перпером.[211] Споменути Михајло поседовао је једно од највећих крда свиња записаних у документима. Тада су у селу Горњи Лужац живели и неки елевтери који су такође гајили стоку. Најимућнији од њих био је Јован, син Марков који је имао магарца и 25 оваца за шта је плаћао порез од пола перпере; Никола Розан је имао вола и 2 краве за шта је плаћао порез од пола перпере, а исто је плаћао и Никола Сервопул са волом и 6 свиња.[212]

Прегледајући мали број издатих повеља Ватопеда, уочили смо хрисовуљу Андроника II Палеолога из јула 1301. године која манастиру потврђује разне поседе, па се после метоха Просфорион (τοῦ Προσφορίου) наводи и ὅλον τὸ πλάγιον μετὰ τῆς μάνδρας τῶν ἀγελαδῶν Пошто се метох Просфорион налазио на обали Атоског залива, близу граница Свете Горе, може се веровати да је и споменути тор крава био у његовој близини.[213]

У овом крају Халкидике спомињу се и људи Дохијара у пиргу Перигардикији, а истоимени метох на обали Атоског залива манастир је имао још септембра 1037. године.[214] О људима Дохијара у пиргу Перигардикији говори попис манастирских поседа који су маја 1409. године сачинили Павле Газис и Георгије Принкипос. Од 11 пописаних домаћинстава 6 је имало по једну краву, а само једно вола;

---

[209] О локализацији села које се налазило око 30 km далеко од мора уп. *Острогорски*, Серска област 48 сл., н. 28 (= СД IV, 489 сл., н. 28); *Lefort*, Paysages 186.

[210] *Мошин*, Из архива 210 сл. Пописана домаћинства су држала: 1 коња, 4 вола (+ 3 зевгара што чини још 6 грла), 17 крава, 2 магарца, 40 свиња и 35 оваца. Нешто друкчију рачуницу имао је *Острогорски*, Елевтери 59 сл., н. 62 (= СД II, 215, н. 62).

[211] *Мошин*, Из архива 210.

[212] Исто 210 сл. Анализу имовине житеља Горњег Лушца дао је *Острогорский*, Пис. книги 284, н. 240 (= СД I, 93, н. 240).

[213] *W. Regel*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Πετρούπολις 1898, No. 1, p. 3. Исто се наводи и у фалсификованим хрисовуљама Јована V Палеолога Ватопеду из августа 1344. године. Cf. *М. Гудас*, Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ 4 (1927) No. 13, p. 229, No. 13, p. 230—233; *Dölger*, Reg. Nos. 2897, 2898.

[214] Actes de Docheiariou, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1984, No. 1, p. 53. О положају метоха cf. Ibid., p. 51; *Lefort*, Paysages 202.

вредно је напоменути да није забележена друга имовина, а да су наведени порези прилично високи.[215]

Сабирајући оно што о гајењу стоке у селима и местима источне Халкидике говоре документи знаменитих светогорских манастира, може се казати следеће. Домаћинства која су овде имали светогорски манастири гајила су доста стоке, али је њен распоред непосредно зависио од природних услова појединих насеља и њихове околине. У насељима која су се налазила у унутрашњости подаље од мора, куће су гајиле више стоке, за шта је речит пример село Гомату које је поседовало чак 723 овце, а чији су домаћини гајили велика стада од 120, 150 па чак и 300 оваца. Очигледно да су овде постојали повољни услови за гајење и других врста стоке: у распону између 1300. и 1321. године домаћинства у Гомату гајила су доста крава, чији се број кретао између 50 и 97 грла, а било је и доста коза, чији је број достигао 278 комада, а поједини су имали стада од 70—80 грла. Село Селада се такође налазило на терену погодном за сточарења, па су 1321. године његови житељи држали чак 150 крава и 928 коза, а поједине куће су поседовале стада од 100 коза. С друге стране се запажа да су куће у насељима на обали мора, као на пр. Јерисо гајиле знатно мање крупне а и ситне стоке. Друга важна ствар која проистиче из анализе споменутих података је сазнање да су у времену између 1300. и 1321. године многа насеља у овом крају (Гомату, Селада, Металин, Градиште) променила врсте гајене стоке. Житељи тих села су око 1300. године од ситне стоке претежно држали овце, али су током наредне две деценије прешли на гајење коза и козооваца. Број козооваца је у неким насељима достизао и преко 200 грла, а појединци су држали стада од 100 козооваца.

Следећи терен у околини Свете Горе који може бити занимљив за испитивање гајења стоке је полуострво Лонгос или Ситонија где су многи атоски манастири имали поседе, али нас овом приликом занимају само они који су везани за сточарство.[216] Најстарији атоски манастир Велика Лавра св. Атанасија није овде имао поседе пре 1259. године, а његови најстарији метоси на Лонгосу (св. Атанасија и св. Николе) споменути су први пут у хрисовуљи Андроника II Палеолога из јуна 1298. године.[217] Године 1321. Велика Лавра св. Атанасија је у области села Лонгоса имала 39 паричких породица од којих се већи број налазио у том селу, али су неке живеле по другим насељима полуострва: Палеохорион, Партенон, Трипотамос, Неакита.[218] Међутим, пре него што се позабавимо подацима о гајењу

[215] Actes de Docheiariou No. 53, p. 277. Пописана домаћинства су држала: 1 вола и 6 крава.

[216] Ситонија је дугачка око 40, широка између 10 и 15 km, а највиша тачка на полуострву досеже 753 m. Овде су метохе имали следећи светогорски манастири: Св. Павле, Ватопед, Григоријат, Есфигмен, Зограф, Кутлумуш, Кастамонит, Велика Лавра св. Атанасија, Ксенофон, Ксиропотам, Пантократор, Симонопетра, Хиландар. Cf. *J. Koder,* Die Metochia der Athos — Klöster auf Sithonia und Kasandra, JÖB 16 (1967) 214—223.

[217] Actes de Lavra IV, p. 83, n. 137. Ту се наглашава да термин Лонгос може значити катепаникион али и село.

[218] Ibid. p. 85

стоке на Лонгосу или Ситонији, навешћемо неке занимљиве вести докумената о условима које је полуострво пружало за сточарење. Октобра 1300. године апографевс солунске теме Димитрије Апелмене сачинио је попис поседа манастира Ксенофона у својој области, па је ту записан и метох у Трипотаму који је раније био посвећен св. Јовану, а сада је св. Пантелејмону. Тај метох је у крају св. Павла имао 300 модија њива, али и борову шуму и пашњаке; ту се у Фурнији наводи жириште Вурвура (βαλανηφόρος τόπος τῶν Βουρβούρων)[219]. С друге стране практик Ксенофона из 1318. наводи право манастира на сечу шуме Трипотама са боровима (στροβηλέαις) и испашом.[220] Практик истог манастира из новембра 1320. године спомиње као његов посед и жириште звано Вурвура на Лонгосу са тамошњим δροχοπίῳ καὶ ἐννομίῳ, ταῖς στροβυλαίαις καὶ τῇ λούστρα τῇ ἐπονομαζομένῃ Βηβάριον[221].

О условима за гајење стоке на Лонгосу (Ситонија) говори и занимљив документ из априла 1304. године, наводећи да је извесни монах Мирон обавестио цара Андроника II Палеолога да се на Светој Гори налази стока Велике Лавре св. Атанасија која је потпуно некорисна а и држана је противно одредбама типика. Зато је споменути монах молио цара да се Великој Лаври дарује део (ποσότης τίς) у селу Лонгосу за њихове парике и стоку, чија вредност треба да буде 260 перпера.[222] Практик Велике Лавре св. Атанасија из јануара 1321. године, чије смо податке више пута користили, каже да је извесни монах Мирон царском простагмом из 1304. године добио право да убире пашнину и горнину (ὑπὲρ ἐννομίου καὶ ὀρειατικοῦ) са читавог Лонгоса у износу од 8 номизми, а од стоке која је овде долазила (εἰσερχομένων ξενοχωριτῶν ζώων)[223]. У практику из фебруара 1320. године о поседима Михајла Савенциса из солунског великог алагија каже се да он у селима Псалису и Фурнији треба да убире пашнину од 5 номизми за стоку која овде долази и излази, а како је раније имао покојни Смирнеас.[224] Најзад, у хрисовуљи Јована V Палеолога Ватопеду (август 1344) спомиње као манастирски посед и село Палеохорион (Παλαιχωρίον) које су монасима даровали ранији цареви; одатле је стока узнемиравала монахе Есфигмена, чији је игуман због тога дошао цару и молио да се ствар реши. Сада су утврђене

[219] Actes de Xénophon № 4, p. 86, № 5, p. 93. Трипотамос се налазио у средишњем делу Лонгоса а као посед Ксенофона први пут се спомиње у овом документу. Cf. Ibid. p. 40 sq. У Вурвури, која је била поред мора, налазио се манастир Хијеромнимона дарован Ксенофону још од цара Василија II; у XIV веку посед је познат као жириште Вурвура. Cf. Ibid. p. 33.

[220] Ibid. No. 12, p. 124.

[221] Ibid. No. 13, p. 132. Исти посед наведен је у практику из новембра 1320, у хрисовуљи Андроника II Палеолога из фебруара 1322, као и у попису поседа Ксенофона насталом између 1320. и 1338. године. Cf. Ibid. No. 14, p. 132 sq.; No. 17, p. 149, App. II, p. 237. О метоху Вурвура cf. Koder, Metochia 220.

[222] Actes de Lavra II, No. 97, p. 131. У документу се наводе пашњаци који су припадали метосима св. Јована Богослова код Терониса и св. Николе код Сарта, а споменута је и Царска Ливада звана Кампова од 800 модија.

[223] Ibid. No. 109, p. 277. Cf. Actes de Lavra IV, p. 85.

[224] Actes de Xéropotamou No. 15, p. 277. Оба наведена села су била на Лонгосу.

међе тог поседа, а наређено је да стока са њега више не узнемирава монахе Есфигмена.[225] Из наведених података сасвим је јасно да је полуострво Лонгос (Ситонија) било погодно за сточарење, па је чак овде долазила на испашу и стока са стране из суседних крајева Халкидике.

Сада ћемо се позабавити подацима које о гајењу стоке на пашњацима богатом Лонгосу дају практици појединих светогорских манастира. Кренућемо од Велике Лавре св. Атанасија која је, како рекосмо, овде стекла прве поседе у другој половини XIII столећа. О парицима Велике Лавре на Лонгосу говори овде већ више пута цитирани практик њених поседа из јануара 1321. године, писан руком чувених апографевса Константина Пергамина и Георгија Фарисеја. Пописана домаћинства су од теглеће и товарне марве поседовала по једног вола и магарца, осим једног изузетка 1 до 2 краве, док су од ситне стоке забележене свиње, овце и козе.[226] Полазећи од теме која нас занима, покушаћемо да и овде скренемо пажњу на оне житеље села Лонгоса за које се може веровати да им је гајење стоке било значајно занимање. Почећемо од имућнијих, пре свега од богатог човека Георгија, зета Кириака Цилимонида који је поред њива имао вола, магарца и стадо од 80 коза за шта је био опорезован са 4 номизме.[227] Богатији стоком били су тада још неки лаврини људи у Лонгосу: Теодор Варденос који је имао виноград, вола, краву и стадо од 50 коза за шта је плаћао порез од 2 номизме, затим Георгије Гаврас са виноградом, волом, магарцем, 40 коза и порезом од 1 и по номизме, као и Димитрије, син Јована Кутрула који је поред друге имовине поседовао вола, магарца, 2 свиње и 40 коза за шта је дуговао порез од 2 и четвртине номизме.[228] У групи сељака богатијих стоком треба споменути Василија, зета Пота из села Хомата који је имао виноград и 30 коза за шта је плаћао порез од 1 номизме, као и Јована Писараса са виноградом, волом, 2 краве, 15 оваца и порезом од 1 и по номизме.[229]

Значајно је да практик из јануара 1321. године бележи и неке људе у Лонгосу који су се искључиво бавили гајењем стоке. У њиховом набрајању почећемо од богатијих, наводећи пре свега Георгија, сина Киријака Добромира који је држао стадо од 40 коза за шта је плаћао порез од 1 номизме, док је Јован Росос, који је био из села Гомата, имао стадо од 30 коза за шта је дуговао порез од 1 номизме.[230] Нешто сиромашнији сточари били су Никола Гри-

---

[225] *Гудес*, ΕΕΒΣ 4 (1927) No. 13, p. 232. Да се село налазило на Лонгосу cf. *Теохаридис*, Κατεπανίκια 82.

[226] Actes de Lavra II, No. 109, p. 250 sq. Пописана домаћинства су држала: 13 волова, 14 крава, 5 магараца, 5 свиња, 34 овце и 376 коза. Иза рубрике села Лонгоса следи попис Партлиона (2 домаћинства са 3 краве и 9 оваца), Псалиде (једно домаћинство са волом и 4 краве) и Неакита (једно домаћинство са 8 коза). Cf. Ibid. p. 251.

[227] Ibid. p. 250. Тај Георгије из Лонгоса је један од најимућнијих парика које смо нашли у документима.

[228] Ibid. p. 250.

[229] Ibid. p. 251, 250.

[230] Ibid. p. 251.

горас са кравом и 20 коза за шта је плаћао порез од пола номизме, као и Фотије, син Гудиле који је имао вола, краву, магарца и 10 коза за шта је плаћао 1 номизму.[231] Теодор Травлос је у Неакиту поседовао 8 коза за шта је дуговао порез од пола номизме, док је Лоренцос са 6 коза плаћао трећину номизме.[232] Тада су у Лонгосу живели још неки сиромашнији људи са стоком: удовица Ирина Росана која је имала вола и 2 краве за шта је плаћала порез од 1 номизме, као и Манојло Гилардос који је имао вола и краву а плаћао је порез од пола номизме. Кројач Никола Капсалас такође је имао вола и краву а био је опорезован са 1 номизмом, док је извесни Јован за исту имовину плаћао порез од пола номизме.[233] Сасвим сироти били су удовица Марија која је имала краву са телетом и плаћала је порез од трећине номизме, или Константин Ифантис који је за краву плаћао исти порез.[234] Споменути практик Велике Лавре св. Атанасија из јануара 1321. године бележи да је манастир у селу Псалис на Лонгосу имао човека Георгија Цинтроса који је поседовао знатну непокретну имовину, а од стоке 2 краве и магарца за шта је плаћао порез од 3 номизме.[235]

Вредно је спомена да су и неки световни господари имали људе у селима полуострва Лонгоса, односно Ситоније, а од њих су неки гајили и стоку. Пописивачи солунске теме Константин Пергамин и Георгије Фарисеј сачинили су фебруара 1321. године практик којим Михајлу Савенцису из солунског великог алагија дају у пронију поседе и људе. Ту је у селу Псалис забележен Никола Фотин који је поред другог иметка поседовао магарца и стадо од 100 коза за шта је плаћао порез од 3 номизме. У истом селу је од проније Смирнове записан и Григорије, син Михајла Виха који је уз некретнину гајио стадо од 30 коза за шта је плаћао порез од 1 и по номизме.[236] Пронијар Михајло Савенцис је у селу Фурнији на Лонгосу имао Димитрија, сина Модеста Цикале који је уз другу имовину поседовао вола и 2 краве за шта је дуговао порез од 1 номизме.[237] Исти апографевси су фебруара 1321. године саставили и практик којим ренту од 72 номизме дарују Николи Марулису из солунског великог алагија, па су овде записана и његова домаћинства у селу Псалис. Десет овде записаних кућа поседовале су нешто крава, док су од ситне стоке гајиле свиње, овце и највише козе.[238] Тако је споменут извесни Панкалос Остридис

---

[231] Ibid. p. 251. Пасхалис, зет Тирокома имао је магарца и 10 коза за шта је плаћао порез од пола номизме. Cf. Ibid. p. 250 sq.

[232] Ibid. p. 251.

[233] Ibid. p. 251.

[234] Ibid. p. 250, 251.

[235] Ibid. p. 275. О селу Псалис на Лонгосу cf. *Koder*, Metochia 220; Actes de Lavra IV, p. 85, n. 157.

[236] Actes de Xénophon No. 15, p. 139 sq. О овом пронијару cf. *Lj. Maksimović*, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988, 182.

[237] Ibid. p. 140. Фурнија се налазила на североисточном делу Лонгоса око 2 km далеко од мора. Cf. Ibid, p. 34.

[238] Ibid. No. 16, p. 142—144. Пописана домаћинства су држала: 3 зевгара, 5 крава, 2 свиње, 50 оваца и 175 коза. О пронијару Николи Марулицу cf. *Maksimović*, Administration 182.

који је поред друге имовине имао зевгар, 2 краве и 50 коза за шта је плаћао порез од 3 и по номизме. Стратигије Флевотомос је поред некретнина такође поседовао стадо од 50 коза за шта је био опорезован са 2 и четвртином номизме.[239] Нешто мања стада су поред друге имовине поседовали следећи житељи села: Константин Ровас (зевгар, 2 краве и 25 коза а порез 3 номизме), Стратигије Ровас (зевгар, 2 свиње и 25 коза а порез од 2 номизме) и Димитрије Сфирис (25 коза а порез од 1 номизме).[240] Из овог практика је особито занимљив извесни Теодосије који је забележен без породице а са стадом од 50 оваца за шта је дуговао порез од 1 номизме.[241] Споменути Никола Марулис је имао 7 кућа у селу Фурнији које су држале нешто крупне теглеће и товарне марве, док су од ситне стоке забележене само свиње.[242] Од њих вреди споменути Стратигија Дамакиса који је уз другу имовину поседовао зевгар, 4 краве, магарца и 3 свиње за шта је дуговао порез од 4 номизме; имућан је био и Константин, син Димитрија Кокосала који је за некретнине, зевгар, магарца и 4 краве такође плаћао порез од 4 номизме. Бедан сточар био је и Никола (презиме оштећено) који је имао само вола и плаћао је порез од пола номизме.[243] Практик Ксенофона из јануара 1318. године записао је да је манастир имао једног сиротог сточара у метоху Неакита који се налазио на Лонгосу; био је то Георгије Анифантис који је поседовао само магарца за шта је био опорезован са трећином перпере.[244]

Практик Ксенофона који је јануара 1338. године сачинио Константин Макрин бележи и манастирска домаћинства у селу Псалидофурни. Пописане породице су биле сиромашне, јер више од 10 није поседовало никакву имовину, а нису гајиле ни много стоке. Никола Севастос је поседовао вола, 4 свиње и виноград, а удовица Папамихалија вола и виноград за шта су обоје дуговали порез од пола номизме; Михајло, зет Антонија је имао виноград и вола, Димитрије Матеос виноград и магарца а плаћали су исти порез од трећине номизме.[245] Сиромашнији су били Димитрије, зет Сериота,

[239] Actes de Xénophon No. 16, p. 143.

[240] Ibid. p. 143.

[241] Ibid. p. 143. То је један од ретких примера усамљеног пастира који је живео са својим стадом оваца.

[242] Ibid. p. 143. Та домаћинства су имала: 2 вола (+ 2 зевгара што чини још 4 грла), 8 крава, 1 магарца и 3 свиње.

[243] Ibid. p. 143.

[244] Ibid. No. 12, p. 122, App. II, p. 233. Уп. *Острогорский*, Пис. книги 275 (= СД I, 83).

[245] Actes de Xénophon No. 25, p. 194 sq. Пописана домаћинства су тада имала: 9 волова, 1 краву, 1 магарца и 4 свиње. Г. Острогорски констатује да се насеље Неакита сада зове Псалидофурнија. Уп. *Острогорски*, Елевтери 55 (= СД II, 209). У уводу новог издања повеља Ксенофона прикупљени су подаци о овим манастирским поседима на северу Лонгоса. Посед Псалис је забележен као својина Ксенофона 1300. године, а састојао се од имања Кастамонита и Неакита; први топоним је брзо нестао из докумената, па је остао само Неакита, посед који је Ксенофон добио после 1089. године а од свог другог оснивача Симеона. Тај посед је манастир држао до треће четвртине XIII века, када је постао пронија кастрофилакса Димитрија Дукопула, али су га монаси повратили пре 1300. године. Cf. Actes de Xénophon p. 36 sq.

Никола Сланос, поп Панајот, Георгије Венетикос и Константин Анатолик који су имали по вола а плаћали су порез од по пола номизме, док је Димитрије Томазис за вола плаћао трећину номизме. Георгије Тиреас, који се налазио у Стомиону, имао је само краву и плаћао је порез од четвртине номизме.[246]

На полуострву Лонгосу (Ситонија) поседе су имали и светогорски манастири Есфигмен и Ксиропотам. Тако хрисовуља српског цара Стефана Душана из априла 1346. године међу поседима Есфигмена спомиње и зимовник Терони близу обале код Лонгоса.[247] Фалсификована хрисовуља Јована V Палеолога потврђује право Есфигмена на Партенон и Франгокастрон, места за смештај стоке; први од споменутих топонима налазио се 10 km северно од Тероне на Лонгосу.[248] Из времена између 1325. и 1330. године потиче оштећени практик Ксиропотама који наводи и неке манастирске поседе на полуострву Лонгосу (катепаникион Апра). Ксиропотам је у селу Коскина имао извесног Јована Блузоса који је поседовао виноград и 2 краве за шта је плаћао порез од пола номизме. Затим је наведено село Сарти, чији је житељ Никола Валсамон имао зевгар, 2 краве и 100 коза за шта је дуговао порез од 2 номизме, док је Димитрије Плавидис поседовао само стадо од 50 коза за шта је био опорезован са пола номизме.[249] Практик из 1325—1330. године спомиње и домаћинства Ксиропотама у селу Псалис које се такође налазило на Лонгосу. Ту је записан Никола Влатрос који је поседовао виноград, зевгар, 4 краве, 3 свиње и 12 коза за шта је плаћао порез од 2 номизме. Знатно сиромашнији био је Панаристос Стратигијев који је поред винограда поседовао и 2 краве за шта је дуговао порез од пола номизме.[250]

Анализирани подаци докумената о селима и метосима светогорских манастира на Лонгосу (Ситонија) показују да су њихови житељи гајили доста стоке, што је свакако било условљено природом земљишта овог халкидичког полуострва. Од крупне теглеће и товарне марве овде су држани волови, краве и магарци, док је од ситне стоке највише било коза за чију је пашу на Лонгосу било погодних терена. Оваца и свиња било је овде знатно мање. Значајно је да се на Лонгосу спомињу и зимовници у које се стока током зиме склањала и прехрањивала.

У Фурнији је Ксенофон још пре 1089. године имао метох св. Теодора, а до 1320. године су раздвајани његови поседи у том месту, да би били сједињени у хрисовуљи Андроника II Палеолога из 1322. године. Cf. Ibid. p. 35 sq. О поседу Неакита и другима cf. *Laiou-Thomadakis*, Society 245—247; *Koder*, Metochia 220.

[246] Actes de Xénophon No. 25, p. 194. Највећи део поседа Ксенофона налазио се на северу Лонгоса. Cf. Ibid. p. 33. Ваља подсетити да се Стомион налазио у Каламарији. Cf. Ibid. p. 17 sq.

[247] Actes d'Esphigménou, ed. J. *Lefort*, Paris 1973, No. 22, p. 142. Локалилет Терони се налазио на југозападу Лонгоса. Cf. Ibid. p. 141.

[248] Ibid. App. D, p. 192—194. Издавач Ж. Лефор каже да се не може локализовати други топоним Франгокастрон.

[249] Actes du Xéropotamou No. 18 F II, p. 165. Издавач Ж. Бонпер је уз извесно колебање ипак склон да локалитете Коскину и Сарти локализује у области Лонгоса. Cf. Ibid. p. 138 sq.

[250] Ibid. No. 18, F II, p. 165.

У потрази за теренима на којима је гајена стока светогорских манастира треба прећи на Касандрију, најзападнији крак Халкидике, која је дугачка око 50 а широка између 10 и 15 km, док је њен највиши врх досезао 353 метра. Ту су поседе и метохе имали многи атоски манастири (Св. Павле, Ватопед, Григоријат, Дионисијат, Есфигмен, Зограф, Ивирон, Каракала, Велика Лавра св. Атанасија, Ксиропотам, Пантелејмон, Симонопетра, Ставроникита, Филотеј и Хиландар),[251] али нам приступачни акти дају релативно мало података о гајењу стоке на овом простору. Неки од тих података потичу из ране историје монаштва на Атосу. Августа 941. године протоспатар Тома, епоптис и апографевс солунске теме продао је Евтимију, игуману манастира Св. Андрије у Перистери земљу од 1800 модија на полуострву Палини (Касандрија); у продајном акту се наглашава да нико нема права да новог власника омета у узимању воде, дрва и грања, као и у паши стоке на тој земљи.[252] Сличног карактера је и други Томин акт такође из августа 941. године којим он Николи, сину Агатона продаје клазматски посед од 100 модија на полуострву Палини (Касандрија). У Николином потпуном власништву биће обрадива земља, а пашњаке на полуострву могу да користе и други који би се овде склонили због напада варвара.[253] Године 1280/1. цар Михајло VIII Палеолог издао је хрисовуљу свом рођаку пансевасту севасту и протовестијару Димитрију Мурину коме потврђује разне раније му дароване поседе, па и зимовник на Касандрији.[254] Цар Андроник II Палеолог је хрисовуљом од марта 1319. године Хиландару потврдио и зимовник св. Тројице на Касандрији који треба да монасима служи за пашу и чување стоке, а у томе нико не сме да их омета.[255] Из фебруара 1322. године потиче хрисовуља Андроника II Палеолога која потврђује разне поседе манастиру Ксенофону, па и Саври и Гимну на Касандрији, али без права паше у зимовнику Саври површине од 1700 модија.[256] Јануара 1333. године настао је акт Николе Церемогитиса који је по царевој наредби обавио ревизију поседа у крају Касандрије и том приликом је нашао да манастир Ксенофон овде има зимовник звани Саври величине 1800 модија обрадиве земље; поред тога монаси су поседовали храстову шуму и поток Линоврохион, а зимовник је требало да служи за пашу и починак манастирске стоке.[257] Практик који је јануара 1338. године сачинио Константин Макрин бележи да је манастир Ксенофон на Касандрији имао зимовник

[251] *Koder*, Metochia 211, 214—223.

[252] Actes de Lavra I, No. 2, p. 95.

[253] Ibid. No. 3, p. 96.

[254] Actes de Docheiariou No. 9, p. 108. Cf. *Dölger*, Reg. No. 2337 где је повеља датирана у 1315. годину.

[255] Actes de Chilandar I. Actes grecs, ed. *L. Petit*, Виз. врем. 17 (1911), No. 41, p. 108; *Dölger*, Reg. No. 2416. То су својим повељама потврдили Михајло IX и Андроник III Палеолози. Cf. Actes de Chilandar I, No. 42, p. 110 sq., No. 43, p. 112 sq.: *Dölger*, Reg. Nos. 2634 et 2650.

[256] Actes de Xénophon No. 17, p. 149; *Dölger*, Reg. No. 2470.

[257] Actes de Xénophon No. 22, p. 172. Издавач у коментару каже да се у модерно време тај пашњак зове τῆς Χαράδρας. Cf. Ibid. p. 171. О зимовнику Сиври и његовој судбини cf. Ibid. p. 31 sq.; *Koder*, Metochia 220.

звани Саври са свим правима и обрадивом земљом од 1800 модија.[258] Исти зимовник је као посед Ксенофона наведен и у потврдној хрисовуљи српског цара Стефана Душана из јуна 1352. године.[259] Марта 1344. године орфанотроф Едесинос потврдио је манастиру Дохијару поседе које је имао на основу хрисовуља и простагми, а међу њима се помиње и зимовник Сиври на Касандрији.[260] Издавач у коментару подсећа на податак хрисовуље Михајла VIII Палеолога (1280/1) о зимовнику на Касандрији, а и на околност да је манастир Ксенофон овде поседовао зимовник сличног имена — Сиври; што се Дохијара тиче, његови монаси су и у XX веку поседовали метох на истоку Касандрије код Истма.[261] Српски цар Стефан Душан је хрисовуљом из априла 1346. године потврдио манастиру Есфигмену и зимовник Пиргос на Касандрији.[262] Из априла 1348. потиче царева хрисовуља Ватопеду која монасима потврђује и пашњаке (νομαδιαίους τόπους) на Касандрији.[263]

Значајно је да је Велика Лавра св. Атанасија имала куће у неким селима Касандрије које су пописане у више пута спомињаном практику из јануара 1321. године, сачињеном од познатих пописивача Константина Пергамина и Георгија Фарисеја. Велика Лавра је тада имала куће у селу Скелохори које је као манастирски посед наведено већ у хрисовуљи цара Михајла VIII Палеолога из јануара 1259. године.[264] Подаци практика показују да су куће Лавре у Скелохори поседовале мало стоке: од крупне теглеће и товарне марве држале су по једног коња, вола и магарца, 1 до 2 краве, док ситна стока није забележена.[265] Од записаних поседника за нас је занимљив једино извесни Никита, пресељеник у Гимну који је поседовао зевгар и краву за шта је дуговао порез од 1 номизме.[266] Други посед Велике Лавре св. Атанасија на Касандрији био је село Птелеон у унутрашњости јужног дела полуострва, а монаси су га свакако стекли пре почетка 1259. године.[267] Овде записане куће су већ гајиле нешто више стоке: од крупне теглеће и товарне марве држале су по једног вола и магарца, осим неколико изузетака по једну краву, док су од ситне стоке забележене само козе.[268] Најимућнији сточар тада је у Птелеону био Киријак Нифон који је поседовао виноград, зевгар, магарца и 15 коза за шта је дуговао порез од 1 и по

[258] Actes de Xénophon No. 25, p. 191.

[259] Ibid. No. 29, p. 209.

[260] Actes de Docheiaroiu No. 22, p. 165.

[261] Ibid. p. 164.

[262] Actes d'Esphigménou No. 23, p. 142. Пиргос је био на Касандрији. Cf. Ibid. p. 141.

[263] *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, бр. 18, стр. 142.

[264] Actes de Lavra IV, p. 108.

[265] Actes de Lavra II, No. 109, p. 247 sq. Пописана домаћинства су држала: 1 коња, 3 вола (+ 5 зевгара што чини још 10 грла), 7 крава и 5 магараца.

[266] Ibid. p. 248.

[267] Actes de Lavra IV, p. 108 sq.

[268] Actes de Lavra II, No. 109, p. 248 sq. Сточни фонд парика Лавре у Птелеону износио је: 3 вола (+3 зевгара што чини још 6 грла), 13 крава, 7 магараца и 15 коза.

номизме.[269] За нас је значајно да су тада међу малобројним људима Лавре у Птелеону живели и неки сиромаси којима је нешто стоке била и једина имовина. То је пре свега Јован, зет Димитрија Макра који је поседовао само вола и магарца за шта је плаћао порез од 20 кокија. Сиромашан је био и Константин Калантос који је имао краву са телетом а био је опорезован са трећином номизме.[270] Када се говори о сточарству на Касандрији, ваља споменути и знатно каснију хрисовуљу Јована VII Палеолога из фебруара 1407. године (chrysobulle sextuple) која се односи на шест манастира са поседима на овом полуострву: Пантократор у Цариграду, Велика Лавра св. Атанасија, Ватопед, Св. Јован Продром у Солуну, Ксиропотам и Св. Павле. Цар каже да је после доласка у Солун подигао бедем Палена, да је прокопао канал између Термајског и Теронијског залива, да је полуострво поново учинио плодним и да је у њега поново увео говеда. Износ пореза са зевгарија цар је равномерно поделио горе споменутим манастирима, а одредио је да монаси то задрже и после његове смрти; исто се односило и на волове, као и на места на којима они раде.[271]

Већ смо напоменули да је мало докумената који говоре о гајењу стоке на поседима светогорских манастира на Касандрији, што се можда коси са сазнањем да постоји доста података о зимовницима на том полуострву.

Следећи комплекс поседа светогорских манастира налазио се на западу Халкидике у Каламарији, па је разумљиво да је на овом природним богатствима обдареном терену гајена и стока. У праћењу података докумената о сточарству домаћинстава које је Велика Лавра св. Атанасија имала у Каламарији следићемо редослед којим су села пописана у практику из јануара 1321. године, сачињеном од пописивача Константина Пергамина и Георгија Фарисеја. Ту је најпре записано село Гурна које се налазило у северном делу Каламарије, али се не може ближе локализовати, јер су насеље и топоним нестали.[272] Тај посед Велика Лавра св. Атанасија стекла је свакако пре 1259. године,[273] а према практику из почетка 1321. године њена домаћинства овде нису гајила много стоке: поседовала су по једну краву и магарца, док је од ситне стоке забележена само једна свиња.[274] Укупно узевши људи Лавре у Гурни били су сиромашни,

[269] Ibid. p. 249. Извесни Никола Арципа имао је зевгар, 2 краве, магарца и виноград за шта је плаћао порез од 1 и по номизме. Cf. Ibid. p. 249.

[270] Ibid. p. 249.

[271] Actes de Lavra III, ed. *P. Lemerle* etc., Paris 1979, No. 159, p. 146—149; *Dölger*, Reg. No. 3209. Садржај повеље наводе: *Каждан*, Отношения 130; *Laiou-Thomadakis*, Society 219.

[272] *J. Lefort*, Villages de Macédoine. La Chalcidique occidentale, Paris 1982, 69 sq. Према практику из јануара 1321. године Велика Лавра св. Атанасија је у Каламарији имала људе у следећим селима и метосима: Гурна, Сарантареја, Пинсон, Св. Еуфемија, Лоротон, Неохори, Карвеја, Гена, Дримосита, Пасхали, Панагија и Криа Пигадија. Cf. Actes de Lavra II, 221.

[273] Actes de Lavra IV, p. 90, 150, carte 1. Гурна је 1300. имала површину од 1519,50, а 1321. године од 1891 модија, од чега је 1400 модија било обрадиве земље. Cf. Ibid. p. 95. Детаљан опис међа поседа cf. Ibid. p. 106 sq.

[274] Actes de Lavra II, No. 109, p. 223 sq. Тада су ова домаћинства држала: 6 зевгара, 8 крава, 5 магараца и 1 свињу. *Lefort*, Chalcidique 71 има нешто другчију рачуницу: избројао је 6 магараца.

па је било и таквих којима је нешто стоке и једина имовина. Тако је извесни Василије Јасиниотис поседовао магарца и краву за шта је био опорезован са трећином номизме; још сиромашнији били су Католикос који је имао само краву, или Јован Логотет са магарцем, а обојица су плаћали порез од шестине номизме.[275]

У унутрашњости Каламарије налазило се село Сарантареја на надморској висини од око 70 m,[276] где је Велика Лавра св. Атанасија имала парике о којима говори споменути практик Константина Пергамина и Георгија Фарисеја. Његови подаци показују да су пописана домаћинства од крупне теглеће и товарне марве држала по једног коња, вола и магарца, осим неколико изузетака 1 до 2 краве, док су од ситне стоке забележене свиње.[277] Лаврини људи у Сарантареји нису тада гајили много стоке, а од њих треба као најбогатијег издвојити Георгија, сина попа Димитрија Сарантина који је уз другу имовину имао 2 зевгара од којих један бивола, 4 краве, магарца и 2 свиње за шта је плаћао порез од 6 номизми. Мање богат био је Стаматис Рагазинас са некретнином, зевгаром, 6 крава, магарцем и порезом од 3 и по номизме.[278] Међутим, овде је живело и неколико сиротих људи, чија се имовина састојала само од стоке, као на пр. Георгије Амаксарис који је поседовао зевгар и краву а плаћао је порез од 1 номизме. Још сиромашнији су били Михајло, син калуђерице са 2 краве и Никола Ифантис са једном кравом, а обојица су дуговали порез од шестине номизме.[279]

У северном делу Каламарије Велика Лавра св. Атанасија је поседовала куће и у селу Пинсон које је свакако стекла пре 1259. године.[280] Село се налазило у равници на надморској висини од око 70 m, а данас је сачуван и топоним.[281] О људима Велике Лавре св. Атанасија у селу говори практик из јануара 1321. године који показује да су они од крупне марве (волови, краве и магарци) држали по једно грло, док су од ситне стоке забележене само овце.[282] Од пописаних људи издвојили бисмо пре свега Николу, сина Теодора Вавдина, присељеника у Василики који је имао виноград од 2 модија, зевгар и стадо од 36 оваца за шта је дуговао порез од 2 номизме.[283] Међутим, било је овде житеља који су само поседовали

[275] Actes de Lavra II, No. 109, p. 224.

[276] *Lefort*, Chalcidique 168 sq.; Actes de Lavra IV, p. 90, 150, carte 1. Године 1300. Сарантареја је имала 21.155,25, а 1321. године 20.719 модија од чега је 20.000 било обрадиве земље. Данас не постоје ни село а ни топоним. Cf. Ibid. p. 95.

[277] Actes de Lavra II, No. 109, p. 224—227. Та домаћинства су имала: 1 коња, 1 вола (+ 17 воловских зевгара што чини још 34 грла, као и један зевгар бивола), 27 крава, 2 магарца и 7 свиња. *Lefort*, Chalcidique 170 је израчунао да је било 5 магараца, јер је забележен и један ὀνικὸν σύμπωλον.

[278] Ibid. p. 225, 226.

[279] Ibid. p. 226 sq.

[280] Actes de Lavra IV, p. 94, 150, carte 4. Године 1300. село је имало 8143,50 а 1321. године 8341,80 модија од чега је 6000 модија било обрадиве земље. Детаљан опис međa поседа cf. Ibid. p. 107 sq.

[281] *Lefort*, Chalcidique 123. sq.

[282] Actes de Lavra II, No. 109, p. 227—228. Тада је у Пинсону било: 7 волова (+ 16 зевгара што чини још 32 грла), 13 крава, 21 магарац и 36 оваца. Cf. *Lefort*, Chalcidique 125.

[283] Actes de Lavra II, No. 109, p. 228.

стоку, а од њих је најимућнији Јован Лапарас са волом, магарцем, кравом и порезом од пола номизме. Сиромашнији су били Јован Раптис који је имао магарца и краву за шта је плаћао порез од пола номизме, док је Георгије Ифантис за исти иметак дуговао порез од трећине номизме. Сасвим сиромашан био је извесни Георгије Манкаранис који је поседовао само магарца за шта је био опорезован са трећином номизме.[284] Као посед Велике Лавре св. Атанасија село Пинсон је споменуто и у знатно каснијем документу из априла 1409. године који решава питање размене поседа између Велике Лавре и државног фиска. Тада је 13 житеља у овом селу поседовало по једну краву, док друга стока није записана.[285]

У северном делу Каламарије Велика Лавра св. Атанасија имала је куће и у селу Св. Еуфемија, које се налазило на брежуљкастом терену, али насеље и топоним нису сачувани.[286] С обзиром на терен споменутог села, природно је очекивати да су његови житељи гајили више стоке о чему сведоче редови практика из јануара 1321. године. Пописана домаћинства су од крупне теглеће и товарне марве држала по једног вола и магарца, осим једног изузетка по једну краву, док су од ситне стоке забележене овце и козе.[287] За нашу тему је значајно да је споменути практик забележио у селу и неке људе који су били богатији стоком. То су пре свега јереј Калос Анатоликос који је поред друге имовине поседовао вола, магарца и 75 коза, као и његов брат Михајло са непокретном имовином, волом и 75 коза, а обојица су плаћали порез од по 4 номизме.[288] Богат човек био је тада у Св. Еуфемији и Димитрије Каламарас који је поред друге имовине држао 2 и по зевгара, магарца, 2 краве и стадо од 30 коза за шта је дуговао порез од чак 8 номизми.[289] У споменутом практику записана су још нека домаћинства са већим стадима коза: Јован Џикалас је поред друге имовине имао 2 зевгара и 25 коза за шта је плаћао порез од 3 номизме, Теодор Сотирихос је поред некретнина поседовао зевгар, магарца и 20 коза за шта је дуговао порез од 3 и по номизме, док је удовица Кали уз виноград држала зевгар и стадо од 20 коза за шта је дуговала порез од 2 и по номизме.[290] Почетком 1321. године у Св. Еуфемији је живео и Јован Теохарис који је поред

[284] Ibid. p. 228 sq. Вредно је забележити да су овде записани и неки људи без икакве имовине.

[285] Actes de Lavra III, No. 161, p. 158. *Lefort*, Chalcidique 125 је израчунао да је тада у селу Пинсон било 4 вола и 13 крава.

[286] Actes de Lavra IV, p. 90, 94; *Lefort*, Chalcidique 157 sq.

[287] Actes de Lavra II, No. 109, p. 229—232. *Lefort*, Chalcidique 160 је израчунао да су пописана домаћинства у Св. Еуфемији држала: 15 волова (+ 33 и по зевгара што чини још 67 грла), 14 крава, 25 магараца, 20 оваца и 423 козе.

[288] Actes de Lavra II, No. 109, p. 229 sq.

[289] Ibid. p. 229. То је био једини човек у селу који је поседовао 2 краве.

[290] Ibid. p. 230 sq. У истом селу је извесни Јован поред остале имовине поседовао вола и 18 коза за шта је плаћао порез од 1 и трећине номизме; удовица Стаматики је уз другу имовину имала зевгар и 16 коза за шта је дуговала порез од 2 и по номизме, док је Константин, унук Кали уз другу имовину поседовао зевгар, магарца и 16 коза а плаћао је порез од 2 и по номизме. Cf. Ibid. p. 230, 231. Ваља забележити да је још 19 кућа села поседовало козе, чији се број кретао између 2 и 15 грла.

друге имовине поседовао зевгар и 20 оваца за шта је био опорезован са 2 номизме.[291] Међутим, тада су у Св. Еуфемији живели и неки сироти људи који су од имовине поседовали само нешто стоке: били су то Константин Костомирис са волом, магарцем и порезом од 1 номизме, као и Михајло Самиотис који је имао само магарца за шта је дуговао порез од пола номизме.[292]

На југозападу Каламарије око 5 km далеко од обале Термајског залива Велика Лавра св. Атанасија је имала људе у селу Лоротон које је свакако стекла пре 1259. године.[293] Село се налазило скоро на самој обали мора, што је и одређивало занимање његових житеља. Пописана домаћинства су од крупне теглеће и товарне марве држала по једног коња, вола и магарца, осим два изузетка по једну краву, док ситна стока није забележена.[294] Редови практика из почетка 1321. године показују да су доста бројни сељаци Велике Лавре у Лоротону искључиво гајили крупну стоку, па су забележена чак 4 коња и 12 биволских запрега — зевгара. Међутим, и овде је било људи који су од имовине поседовали само нешто стоке, пре свега Никола Каратас који је имао зевгар и краву а плаћао је порез од 1 и шестине номизме.[295] Још сиромашнији су били Стаматис, син Стратигија и Стаматис Влахиот: поседовали су само по магарца с тим што је први плаћао порез од трећине а други од пола номизме.[296]

Велика Лавра св. Атанасија је имала људе и у селу Неохори које се налазило на југоистоку Каламарије око 16 km далеко од мора, а лежало је у равници на надморској висини од око 30 m.[297] О манастирским кућама у том селу говори практик из јануара 1321. године који показује да су она од крупне теглеће и товарне марве држала по једног вола и магарца, 1 до 2 краве, док ситна стока није забележена.[298] Међу сељацима Велике Лавре у Неохори, који су се због природе терена више бавили обрадом земље, нашли смо само једног за кога би се могло казати да је био сточар. Био је то извесни Аргирос Кладис који је поседовао вола, 2 краве и магарца за шта је плаћао порез од 1 и шестине номизме.[299]

На југу Каламарије Велика Лавра св. Атанасија имала је домаћинства и у селу Карвеја које се налазило на око 20 km далеко

[291] Ibid. p. 231.

[292] Ibid. p. 232.

[293] Actes de Lavra IV, p. 93 sq., carte 4 где се каже да је 1300. тај посед имао 4500, а 1321. године око 4000 модија обрадиве земље, док су остало били изгледа виногради. У коментару су дате и међе поседа. Cf. Ibid. p. 105 sq. О селу Лоротон од кога данас ни име није остало cf. *Lefort*, Chalcidique 93 sq.

[294] Actes de Lavra II, No. 109, p. 232—236. *Lefort*, Chalcidique 96 је израчунао да је тада у селу било: 4 коња, 7 волова (+ 35 и по воловских зевгара што чини још 71 грло, као и 12 биволских зевгара што чини 24 грла), 15 крава и 12 магараца.

[295] Actes de Lavra II, No. 109, p. 233.

[296] Ibid. p. 236.

[297] *Lefort*, Chalcidique 108 sq.

[298] Actes de Lavra II, No. 109, p. 236—238. *Lefort*, Chalcidique 110 је израчунао да су пописана домаћинства поседовала: 2 вола (+ 17 зевгара што чини још 34 грла), 10 крава и 4 магарца.

[299] Actes de Lavra II, No. 109, p. 237.

од обале у равници а на надморској висини од око 60 m.[300] Није познато када је Велика Лавра стекла куће у том селу, али је то свакако било пре хрисовуље Михајла VIII Палеолога из почетка 1259. године.[301] Куће које су у том селу припадале манастиру пописане су у практику из јануара 1321. године, чији редови сведоче да су оне биле више окренуте обрађивању земље (релативно велики број зевгара). Од крупне теглеће и товарне марве пописана домаћинства су држала по једног коња, вола, краву и магарца, док ситна стока није забележена.[302] На жалост, у Карвеји нисмо нашли домаћинства за која би се могло казати да су се искључиво или макар претежно бавила узгајањем стоке.

У унутрашњости Каламарије Велика Лавра св. Атанасија имала је куће у селу Гена које је свакако стекла пре 1259. године.[303] Гена се налазила на брежуљцима надморске висине око 90 m, али нису сачувани ни село а ни топоним.[304] Практик из јануара 1321. године сведочи да су домаћинства Велике Лавре у Гени од крупне теглеће и товарне марве држала по једног коња, вола и магарца, осим једног изузетка 2 до 4 краве, док су од ситне стоке забележене само козе.[305] Међу релативно малим бројем пописаних кућа за нашу тему је занимљив извесни Јован Волимахос који је поред знатне непокретне имовине поседовао зевгар, 3 краве, магарца и стадо од 14 коза за шта је плаћао порез од 3 номизме. Нешто мање стоке поседовао је уз други иметак и имућни газда Никола Папаникитин: 2 зевгара, магарца и 4 краве за шта је дуговао порез од 4 номизме.[306] Тада је међу житељима Гене записан и пуки сиромах Константин Олимеринос који је поседовао само коња за шта је био опорезован са пола номизме.[307]

У унутрашњости Каламарије Велика Лавра св. Атанасија имала је куће и у селу Дримосита (Дримосирта) које је лежало на брежуљцима надморске висине од око 130 m; тај посед манастир је стекао свакако пре 1259. године, можда још у XI — XII веку.[308] Практик Велике Лавре св. Атанасија из јануара 1321. године показује да су манастирска домаћинства у Дримосити држала доста стоке, што је свакако било условљено природом терена. Од крупне

---

[300] *Lefort,* Chalcidique 77 sq. који упозорава да је село истог имена постојало и на Касандрији.

[301] Actes de Lavra IV, p. 92, 150. Детаљан опис међа поседа cf. Ibid. p. 99.

[302] Actes de Lavra II, No. 109, p. 238—240. *Lefort,* Chalcidique 79 је израчунао да су ова домаћинства држала: 3 вола (+ 10 зевгара што чини још 20 грла), 10 крава и 2 магарца.

[303] Actes de Lavra IV, p. 90, 150, carte 4. Површина Гене 1300. измерена је на 348,75, а 1321. године на 445,50 модија. Cf. Ibid. p. 92 sq. Детаљан опис међа поседа cf. Ibid. p. 102 sq.

[304] *Lefort,* Chalcidique 66 sq.; *J. Lefort,* De Bolbos à la plaine du Diable, recherche topographique en Chalcidique byzantine, TM 7 (1979) 483.

[305] Actes de Lavra II, No. 109, p. 240. *Lefort,* Chalcidique 68 је израчунао да су та домаћинства у Гени гајила: 1 коња, 5 волова (+ 9 и по зевгара што чини још 19 грла), 14 крава, 5 магараца и 14 коза.

[306] Ibid. p. 240.

[307] Ibid. p. 240 sq.

[308] Actes de Lavra IV, p. 150. *Lefort,* Chalcidique 46 sq. За детаљан опис међа поседа cf. Actes de Lavra IV, p. 96 sq.

теглеће и товарне марве имала су по једног коња, вола и магарца, осим два изузетка по једну краву, док су од ситне стоке забележене овце, козе и козоовце.[309] Међу доста бројним манастирским људима у селу било је и оних са већим стадима ситне стоке, пре свега извесни Јован Бугарин који је поред винограда поседовао коња, зевгар и 60 козооваца за шта је дуговао порез од 3 номизме.[310] Доста стоке гајили су Димитрије Платикилос који је поред два винограда имао зевгар и стадо од 50 оваца за шта је плаћао порез од 2 и трећине номизме, или Димитрије Диманос који је поред винограда имао коња, зевгар и 40 оваца а био је опорезован са 2 номизме.[311] За нас је у овој прилици важно да су у Дримосити живели и неки сироти људи који су од имовине поседовали само нешто стоке. Тако је Михајло Ликос имао вола и краву а плаћао је порез од пола номизме, док је Никола Тракontафилов имао само зевгар за шта је плаћао порез од 1 номизме.[312] Још сиромашнији сточари су били: Михајло Фентигас који је имао вола а дуговао је порез од пола номизме, удовица Марија Лимнеа са кравом и порезом од трећине номизме, као и удовица Ана која је поседовала краву а плаћала је порез од шестине номизме.[313] О људима Велике Лавре св. Атанасија у Дримосити говори и знатно каснији документ који су априла 1404. године сачинили Павле Газис и Георгије Принкипис, људи (δοῦλοι) цара Манојла II Палеолога и сина му деспота Андроника. У питању је акт о размени поседа Велике Лавре св. Атанасија и државног фиска, па се у селу Дримосита наводе сељаци од чије имовине су пописани само зевгари и краве; 15 домаћинстава је имало само по једну краву.[314]

У катепаникију Каламарије Велика Лавра св. Атанасија имала је људе и у агридиону Пасхали, смештеном у унутрашњости области, али се посед не може прецизније локализовати, јер су насеље и топоним нестали.[315] Од малобројних записаних кућа Велике Лавре неке су гајиле стоку, али се може казати да нису поседовале много грла. Од крупне теглеће и товарне марве осим два изузетка држали су по једну краву, док остале врсте крупне и ситне стоке нису забележене.[316] За нас може бити занимљиво да су у агридиону Пасхали живели и неки људи сироти сточари, пре свега Јован Ермилиотис који је поседовао зевгар а плаћао је порез од 1 номизме.

[309] Actes de Lavra II, No. 109, p. 241—244. *Lefort*, Chalcidique 49 је израчунао да је тада у Дримосити било: 2 коња, 11 волова (+ 16 зевгара што чини још 32 грла), 26 крава, 13 магараца, 90 оваца, 7 коза и 60 козооваца.

[310] Ibid. p. 242.

[311] Ibid. p. 242, 243 sq. Извесна удовица Кали имала је поред винограда вола, краву и 7 коза за шта је дуговала порез од 1 и шестине номизме. Cf. Ibid. p. 243.

[312] Ibid. p. 242 sq.

[313] Ibid. p. 243, 241.

[314] Actes de Lavra III, No. 161, p. 157 sq. *Lefort*, Chalcidique 49 је израчунао да је тада у Дримосити било: 11 зевгара и 17 крава.

[315] *Lefort*, Chalcidique 56.

[316] Actes de Lavra II, No. 109, p. 244. *Lefort*, Chalcidique 57 је избројао да је тада овде пописано: 9 волова, односно 4 и по зевгара, као и 8 крава.

Још сиромашнији су били Никита Лимнеос и удовица Никите Теологитиса који су имали по краву за шта су плаћали порез од шестине номизме.[317]

На територији катепаникија Каламарије Велика Лавра св. Атанасија имала је људе и у селу Панагија које је стекла после 1300 године. То село, чије је име очувано, али насеље не постоји, налазило се на брежуљцима висине око 270 m.[318] Природно је очекивати да су, с обзиром на географски положај насеља, житељи села Панагије гајили доста стоке у чему су се разликовали од становника села Каламарије која су лежала у равници близу мора. Према практику из јануара 1321. године пописане куће Велике Лавре у Панагији држале су по једног вола и магарца, осим неколико изузетака 1 до 2 краве, док су од ситне стоке забележене овце и козе.[319] Тада су у Панагији записани и неки људи који су поред друге имовине поседовали и доста стоке; био је то пре свега Никола Кацилакис који је поред друге имовине поседовао зевгар и по, 4 краве и стадо од 60 оваца за шта је плаћао порез од 4 номизме.[320] Богати стоком били су: Георгије Волеринос који је поред винограда имао зевгар, 4 краве и стадо од 40 коза за шта је плаћао порез од 2 и по номизме, као и Георгије Лигдеас који је имао виноград, зевгар, 3 краве и 20 коза за шта је дуговао порез од 2 и по номизме.[321] Међутим, почетком 1321. године у Панагији су живели и неки људи сиромаси којима је нешто стоке била и једина имовина. Тако су Теодор, шурак Димитра, Кали Лампуди, Константин Влахиот и Андроник, син попа Лампудиса поседовали по вола и краву за шта су плаћали порез од по пола номизме. Михајло Команос је имао само зевгар за шта је дуговао порез од пола номизме, а Ирина Вамвакорабдија за само 2 краве плаћала је порез од шестине номизме. Још сиромашнији сточари били су Михајло Мавропод и Јован Ватацонин који су поседовали по вола и плаћали су порез од по пола номизме, или извесни јереј Лампудис који је такође имао само вола а плаћао је порез од трећине номизме.[322]

Најзад, према практику из јануара 1321. године Велика Лавра св. Атанасија имала је куће и у селу Криа Пигадија које је сва-

---

[317] Ibid. p. 244.

[318] Actes de Lavra IV, p. 91, carte 4. Детаљан опис међа поседа cf. Ibid. p. 97. О положају села Панагија cf. *Lefort*, Chalcidique 113 sq.

[319] Actes de Lavra II, No. 109, p. 244. *Lefort*, Chalcidique 114 је израчунао да је у Панагији тада било: 15 волова (+ 8 и по зевгара што чини још 17 грла), 33 краве, 4 магарца, 75 коза и 70 оваца. Наша рачуница показује да је тада овде било 32 краве.

[320] Actes de Lavra II, No. 109, p. 244. Његов брат Нићифор Кацилакис имао је 2 винограда, зевгар, 4 краве и 2 магарца за шта је дуговао порез од 2 и по номизме, док је други брат Константин Кацилакис поред винограда поседовао зевгар, краву и 10 коза за шта је плаћао порез од 2 номизме. Георгије Димитрас Кацилакис имао је виноград, вола, магарца и 5 коза за шта је био опорезован са 1 и по номизмом. Cf. Ibid. p. 244. Калос, зет Кацилакиса имао је виноград, вола, 2 краве и 10 оваца за шта је дуговао порез од 1 и четвртине номизме. Cf. Ibid. p. 245.

[321] Ibid. p. 245, 244.

[322] Ibid. p. 245.

како стекла пре 1259. године.[323] Захваљујући природним условима терена, пописани житељи су гајили доста стоке; од крупне теглеће и товарне марве држали су по једног вола и магарца, осим два изузетка по 1 до 2 краве, а значајно је да је овде било и биволица. Од ситне стоке забележене су козе и козоовце.[324] Тада су у Криа Пигадији живели и неки људи са доста стоке, пре свега Теодор, усвојеник Теодора Каркариота који је поседовао виноград, зевгар, краву, магарца и стадо од 100 коза за шта је дуговао порез од 4 номизме.[325] Богат у стоци био је и Јован Апересурианос који је имао виноград, зевгар, магарца и стадо од 100 козооваца а дуговао је порез од 3 и по номизме.[326] Никола Аргирос је поред друге имовине имао 2 зевгара, 2 краве и стадо од 60 коза за шта је плаћао порез од 4 номизме, док су поред друге имовине стада од по 50 коза имали удовица Марија Мамалона (2 зевгара, 4 краве, магарац и порез од 4 номизме) и Јован, брат Димитрија Киотиса (во и порез од 2 номизме).[327] Међутим, почетком 1321. године у селу Криа Пигадија живели су и неки не много имућни људи којима је стока била једина имовина. Међу њима ћемо најпре споменути козара Теодора Влаховог са стадом од 20 грла и порезом од пола номизме. Нешто разноврснији фонд стоке поседовали су Димитрије Киотис са зевгаром, кравом, магарцем, 12 коза и порезом од 1 и по номизме, или Станос, зет Константина који је имао краву и 6 коза за шта је плаћао порез од трећине номизме.[328]

Велика Лавра св. Атанасија није био једини светогорски манастир са људима у селима и метосима Каламарије, јер су их овде имале и друге тамошње монашке обитељи, од којих ћемо најпре споменути стари и угледни манастир Ивирон. На овом простору Ивирон је имао људе у селу Доњи Волвон које се налазило у приморју Каламарије око километар далеко од обале а на надморској висини од свега 30 m.[329] О ивирским кућама у том селу југа Каламарије говори практик из октобра 1301. године који је сачинио познати пописивач Димитрије Апелмене. Из тог многоструко занимљивог пописа може се закључити да су ивирска домаћинства у селу Доњи Волвон од крупне теглеће и товарне стоке држала по једног коња и вола, између 1 и 4 краве, 1 до 2 магарца, док

---

[323] Actes de Lavra IV, p. 91, 150, carte 4. Село Криа Пигадија се налазило на брежуљцима надморске висине од око 310 m, што је свакако одређивало и занимање његових житеља. Cf. Ibid. p. 162, n. 621; *Lefort*, Chalcidique 88 sq.

[324] Actes de Lavra II, No. 109, p. 246 sq. *Lefort*, Chalcidique 90 је израчунао да су пописани житељи села гајили: 7 волова (+ 20 и по зевгара што чини још 41 грло), 23 краве, 6 биволица, 7 магараца, 411 коза и 100 козооваца.

[325] Actes de Lavra II, No. 109, p. 246.

[326] Ibid. p. 247.

[327] Ibid. p. 246, 247. Јован Христодулос је поред друге имовине поседовао зевгар, краву, биволицу и 30 коза за шта је плаћао порез од 2 и по номизме. Cf. Ibid. p. 246. Ваља споменути да је још 11 домаћинстава Криа Пигадије поседовало већа или мања стада коза (између 4 и 20 комада).

[328] Ibid. p. 247.

[329] *Lefort*, Chalcidique 39—42. Постојало је и село Горњи Волвон које се налазило око 8 km североисточно у унутрашњости Каламарије. О положају села cf. *Lefort*, Bolbos 481 sq.

су од ситне стоке забележене свиње и овце.[330] Према практику неки житељи села су гајили више стоке, пре свега извесни Стасинос Латирас који је поред друге имовине поседовао 2 зевгара, 2 магарца, 4 свиње и стадо од 40 оваца за шта је плаћао порез од 2 и по перпере.[331] Релативно богат стоком био је и Георгије, син удовице Кали Рантиније који је поседовао виноград, коња, 2 зевгара и 40 оваца а дуговао је порез од 3 и по перпере.[332] Од поседника стоке у овом селу треба споменути Аргира, сина Николе Ермилиота који је имао виноград, 2 зевгара, 3 краве, 10 свиња и 15 оваца за шта је плаћао порез од 2 и по перпере. То је један од ретких житеља села који је гајио доста свиња.[333] Међутим, значајно је да су тада у селу Доњи Волвон записани и неки сиромаси којима је нешто стоке била и једина имовина. Тако је Константин, зет Василија Македоније поседовао зевгар, магарца и 4 свиње за шта је плаћао порез од 1 перпере, док је Георгије, зет Атанасије Теофилактове имао зевгар и 4 свиње за шта је дуговао порез од пола перпере.[334] Удовица Теодора имала је 2 краве и 2 магарца а плаћала је порез од 1 перпере, а нешто сиромашнији од ње био је Берон Франгос који је за 4 свиње плаћао порез од трећине перпере.[335] Манојло Травлос и Димитрије, зет Димитрија Верга имали су по 3 свиње, само што је први дуговао порез од пола а други од трећине перпере.[336]

О ивирским људима у селу Доњи Волвон говори и нешто каснији практик сачињен новембра 1317. године од стране пописивача Константина Куналиса, Димитрија Контина и прокатимена Драме Лава Калогнома. Прегледајући његове редове, могли смо констатовати да је сточни фонд житеља села био знатно смањен у односу на 1301. годину; пописана домаћинства су од крупне теглеће и товарне марве држала по једног вола, краву и магарца, док су од ситне стоке забележене само свиње.[337] Међу малобројним и углавном сиротим људима записаним у практику било је и таквих којима је стока једина имовина. Тако је извесни Димитрије Вергис имао краву и свињу за шта је био опорезован са четвртином номизме, а још сиромашнији су били Георгије, зет Рантинов са свињом и порезом од пола номизме, као и Теодор, син Анатоликин

---

[330] *Dölger*, Sechs Praktika p. 47 sq. *Lefort*, Chalcidique 43 je израчунао да су пописана домаћинства држала: једног коња, 20 зевгара (40 волова), 20 крава, 11 магараца, 65 свиња и 147 оваца. О ивирским људима у селу Доњи Волвон уп. *Хвостова*, Особенности 162.

[331] *Dölger*, Sechs Praktika p. 47 sq.

[332] Ibid. p. 47. Михајло Манцавинос је поседовао виноград, 2 зевгара, 2 магарца, 4 свиње и 12 оваца за шта је плаћао порез од 3 перпере, а Константин Ператикос је имао виноград, 2 зевгара, 4 краве и стадо од 10 оваца за шта је био опорезован са 1 и по перпером. Cf. Ibid. p. 48, 47.

[333] Ibid. p. 47.

[334] Ibid. p. 47, 48.

[335] Ibid. p. 47. Сиротог сточара Берона Франгоса региструје *Laiou-Thomadakis*, Society 134.

[336] *Dölger*, Sechs Praktika p. 48.

[337] Ibid. p. 62 sq. *Lefort*, Chalcidique 43 је израчунао да су пописане куће имале: 8 волова, 3 краве и магарца, док је наша рачуница нешто друкчија: 3 вола (+ 2 зевгара што чини још 4 грла), 4 краве, 1 магарац и 12 свиња.

који је имао само краву за шта је плаћао порез од трећине номизме.[338]

О људима Ивирона у селу Доњи Волвон на југу Каламарије говори и манастирски практик који су септембра 1320. године саставили познати пописивачи Константин Пергамин и Георгије Фарисеј. Слика о сточном фонду иверских кућа у селу није се много променила у односу на ранији попис из 1317. године. Манастирски људи су од крупне теглеће и товарне марве држали по једног вола, краву и магарца, док су од ситне стоке забележене само свиње.[339] Практик из септембра 1320. године записао је и сиромашне људе који су од имовине поседовали само нешто стоке, а неке од њих знамо из ранијег пописа сачињеног 1317. године. Занимљиво је да се обогатио Георгије, зет Рантинов који је сада поред свиње поседовао и виноград од 4 модија за шта је плаћао порез од 1 и шестине номизме.[340] Мало се обогатио и Теодор, син Анатоликин: 1317. године имао је само краву, а сада је стекао и вола, па му се порез увећао на пола номизме. Међутим, септембра 1320. године у село Доњи Волвон је однекуда приспео и сиромах Георгије Радоливинос који је поседовао само вола а плаћао је порез од трећине номизме.[341]

Најзад, о ивирским кућама у селу Доњи Волвон говори и практик који је априла 1341. године саставио протокинит Јован Ватац. Тај занимљив документ показује да су житељи села тада поседовали нешто више стоке: од крупне теглеће и товарне марве држали су по једног коња, вола и магарца, између 1 и 4 краве, док су од ситне стоке забележене само свиње.[342] Међу пописаним кућама Ивирона било је и таквих које су располагале са нешто више стоке, па је извесни Панајот Рантинос поред друге имовине поседовао зевгар и по, коња, 4 краве и 6 свиња за шта је био задужен порезом од 1 и по перпере, док је цангарије Михајло Кокалас уз непокретну имовину поседовао краву и 6 свиња а такође је плаћао порез од 1 и по перпере.[343] Вредан пажње је и присељеник у Пиргу Дохијара Георгије Радоливинос, записан и у практику из септембра 1320. године: тада је он имао само вола, а сада се управо обогатио, поседујући кућу, зевгар, коња, 4 краве, 6 свиња и виноград за шта је дуговао порез од 1 перпере.[344] Тада су у селу Доњи Волвон живели Георгије Пацурис који је поседовао кућу, 2 краве и 8 свиња за шта је плаћао порез од трећине перпере, као и пуки

[338] *Dölger*, Sechs Praktika p. 63. Било је тада овде и житеља уз чија имена није записана никаква имовина.

[339] Ibid. p. 75. *Lefort*, *Chalcidique* 44 је израчунао да су пописана домаћинства држала: 6 волова (+ 2 зевгара што чини још 4 грла), 3 краве, 1 магарца и 11 свиња.

[340] *Dölger*, Sechs Praktika p. 75.

[341] Ibid. p. 75.

[342] Ibid. p. 89 sq. *Lefort*, Chalcidique 44 је израчунао да су пописане куће држале: 4 коња, 38 волова, односно 19 зевгара, 1 магарца и 65 свиња; наша рачуница се разликује у броју свиња: било их је 69. Податке практика Ивирона о поседима у селу Доњи Волвон анализирала је *Хвостова*, Особенности 162.

[343] *Dölger*, Sechs Praktika p. 89.

[344] Ibid. p. 89.

сиромах Георгија Цикалас који је имао само магарца а плаћао је порез од пола перпере.[345]

Стари и угледни атоски манастир Ивирон имао је људе и у проастиону Ксилоригион који се налазио у унутрашњости Каламарије.[346] О њима пре свега говори споменути практик из марта 1301. године који показује да су овдашња ивирска домаћинства од крупне теглеће и товарне марве држала по једног вола, краву и магарца, док су од ситне стоке записане свиње и овце.[347] Иако пописани житељи нису гајили много стоке, практик ипак даје неке значајне податке за нашу тему. Тако је овде споменут старац Ставанос који је имао виноград, зевгар и стадо од 30 оваца за шта је плаћао порез од 1 и по перпере.[348] Међутим, овде су записани и неки људи који су поседовали само стоку: Георгије Вотров је имао вола и 4 свиње за шта је плаћао порез од пола перпере, а Никола Фафакис краву и 4 свиње са порезом од трећине перпере.[349] Тада су у Ксилоригиону живели и неки сасвим сироти сточари: Георгије Коминцианос, Јован Ивирисин и Василије Бугарин који су имали по вола и плаћали су порез од по пола перпере, или Манојло Бугарин који је поседовао краву а плаћао је порез од шестине перпере.[350] Практик из новембра 1317. године такође бележи ивирске људе у проастиону Ксилоригион, чији се број знатно смањио у односу на раније стање, па су они поседовали и мало стоке.[351] Како је овде пописано мало домаћинстава, споменућемо само она са стоком: удовица Марија имала је виноград, зевгар, магарца и 3 свиње за шта је била опорезована са 2 и по номизме, удовица Кали Пасхало је поред винограда поседовала вола, краву и 2 свиње а плаћала је порез од 1 и по номизме, док је Димитрије Евлогије имао виноград, зевгар и 2 свиње за шта је плаћао порез од 2 номизме.[352] Ивирски практик из септембра 1320. године сведочи да је током времена опао сточни фонд манастирских људи у Ксилоригиону.[353] Као и у практику из 1317. године и овде је записан Димитрије Евлогије који је и сада имао зевгар али само једну свињу за шта је плаћао исти порез од 2 номизме. Међутим, сада су овде записани и неки нови људи: Георгије Влахиот који је поседовао виноград, магарца и 3 свиње за шта је плаћао порез од 2 и по номизме, као и Канонитис, син Пасхала

---

[345] Ibid. p. 90, 89.

[346] Ксилоригион се налазио западно од Св. Варваре, а то је данашње село Суроте на око 100 m надморске висине које лежи у равници и на брежуљцима. Cf. *Lefort*, Chalcidique 154—157, 181 sq.

[347] *Dölger*, Sechs Praktika p. 50 sq. *Lefort*, Chalcidique 156 је израчунао да су пописане куће држале: 4 вола (+ 2 зевгара што чини још 4 грла), 2 краве, 1 магарца, 8 свиња и 30 оваца.

[348] *Dölger*, Sechs Praktika p. 50.

[349] Ibid. p. 50 sq.

[350] Ibid. p. 50.

[351] Ibid. p. 64. *Lefort*, Chalcidique 157 је израчунао да је тада овде било: 1 во (+ 2 зевгара, што чини још 4 грла), 1 крава, 1 магарац и 7 свиња.

[352] *Dölger*, Sechs Praktika p. 64. Овде је записан и Георгија Коматианос који је поседовао само виноград од 2 модија за шта је плаћао порез од пола номизме.

[353] Ibid. p. 77. Пописана домаћинства су гајила: 1 вола (+ 2 зевгара што чини још 4 грла), 1 краву, 1 магарца и 3 свиње. Cf. *Lefort*, Chalcidique 157.

који је уз виноград поседовао вола и краву а био је опорезован са 1 и по номизмом.[354] Најзад, практик Ивирона из априла 1341. године показује да је настављено опадање сточног фонда манастирских људи у проастиону Ксилоригиону: ту је са стоком записан само Канонитис, син Пасхала који је поред куће и винограда имао краву а био је опорезован са 1 и по номизмом; неколико година раније исти човек имао је још и вола, али он овде није забележен.[355]

Пратећи документе светогорских манастира, треба споменути и људе које је у Каламарији имао Ксенофон. Одавно је уочено да се Стомион, један од главних поседа овог манастира налазио баш на југу Каламарије близу обале мора,[356] а податке о овдашњим домаћинствима Ксенофона даје практик који су јануара 1318. године сачинили апографевси солунске теме Константин Куналис и Димитрије Контин, као и прокатимен Драме Лав Калогном. Према том попису сиромашни ксенофонски парици у овом селу држали су мало стоке: од крупне теглеће и товарне марве имали су по једног вола, краву и магарца, док су од ситне стоке забележене само свиње.[357] Сасвим је разумљиво да су неки од овде записаних сиротих људи имали само нешто стоке. Тако је Панајот Лаханас поседовао само краву и 2 свиње за шта је дуговао порез од четвртине перпере, док је Јован Келиот за краву плаћао порез од четвртине перпере. Сиромашни су били Јован Митилинеос са магарцем и младунчетом, Михајло Фокианос и Михајло Влахопулос са по једним магарцем а сви су плаћали исти порез од четвртине перпере.[358]

Сличну слику о људима Ксенофона у Стомиону, њиховој имовини, па и стоци, даје манастирски практик који су новембра 1320. године сачинили познати пописивачи Константин Пергамин и Георгије Фарисеј. Редови тог пописа показују да су манастирска домаћинства од крупне марве држала по једног вола, краву и магарца, док су од ситне стоке забележене само свиње.[359] Није се много променило ни имовно стање сиромаха из Стомиона који су и по ранијем попису из 1318. године од имовине поседовали само нешто стоке. Тако су Панајот Лаханас и Михајло Влахопулос остали на истој имовини, а Јован Митилинеос је сада имао само магарца за шта је плаћао четвртину номизме.[360] Скоро исту слику о сточном

---

[354] *Dölger*, Sechs Praktika p. 77.

[355] Ibid. p. 90 sq.; *Lefort*, Chalcidique 157.

[356] *Lefort*, Chalcidique 113—115; Actes de Xénophon p. 31. *Острогорски*, Елевтери 47 (= СД II, 199) констатује да је овај метох враћен манастиру марта 1300. године, када је и проширен.

[357] Actes de Xénophon No. 12, p. 122. Записана домаћинства су од стоке држала: 2 вола, 4 краве, 3 магарца и 2 свиње. Многи овде забележени манастирски парици нису имали никакву имовину.

[358] Actes de Xénophon No. 12, p. 122. Најимућнији човек међу овом сиротињом био је извесни Манојло Јерисиотис који је поред винограда поседовао вола и краву а плаћао је порез од пола перпере. Cf. Ibid. p. 122.

[359] Actes de Xénophon No. 13, p. 128 sq. Пописане куће у Стомиону су сада имале нешто више стоке него 1318. године: 2 вола, 5 крава, 3 магарца и 2 свиње. *Острогорски*, Елевтери 49 сл. (= СД II, 202) каже да су од сиротих сељака Ксенофона они са воловима плаћали трећину, са ситнијом стоком четвртину а без имовине шестину номизме.

[360] Actes de Xénophon No. 13, p. 128 sq. Г. Острогорски је на основу старијег издања анализирао податке практика из 1318. и 1320. године, па је

фонду кућа Ксенофона у Стомиону даје и специфичан практик (како га издавач зове praktikon composite), сачињен између 1320. и 1338. године, а према коме су домаћинства гајила исти број крупне и ситне стоке.[361] Од записаних сиромаха са стоком сви су остали на истом као и 1320. године, једино што је Михајлу Влахупулу порез смањен на шестину номизме.[362]

Драгоцена је околност да је јануара 1338. године доместик тема Константин Макрин сачинио још један практик Ксенофона који даје нешто друкчију слику о манастирским људима у Стомиону и њиховој стоци. Пописана манастирска домаћинства гајила су по једног вола и магарца, осим једног изузетка по једну краву, док су од ситне стоке забележене козе, а раније свиње су нестале.[363] Од поседника који су тада у Стомиону гајили стоку треба издвојити Аргиро, удовицу покојног Келиота: она је поред винограда имала вола, краву и 7 коза за шта је дуговала порез од пола номизме.[364] Међутим, у односу на раније пописе није се много изменила слика о сиромасима у Стомиону који су од имовине поседовали само нешто стоке. Од њих је најбоље стајао Георгије Влахиотис који је поседовао 3 краве и плаћао је порез од пола номизме, док је удовица Василики, ћерка Теодора Келиота имала само краву за шта је дуговала порез од четвртине номизме. У односу на раније стање није се обогатио већ споменути Јован Митилинеос који је сада имао само вола а плаћао је порез од пола номизме, док је Димитрије Мастралис за вола плаћао порез од трећине номизме.[365]

На терену Каламарије људе су имали још неки светогорски манастири, а у потрази за њима кренућемо од села Антигоније које се налазило на брежуљцима око 12 km од јужне обале, а данас су село и топоним нестали.[366] Пописивачи Константин Пергамин и Георгије Фарисеј су маја 1320. године саставили практик поседа Зографа који бележи и манастирска домаћинства у селу Антигонија: она су од крупне марве држала по једног вола и магарца, осим једног

претпоставио да је магаре, које је Јован Митилинеос имао 1318. у међувремену угинуло (можда је и продато). Што се тиче сиротог Михајла Влахопула констатује да је његов порез смањен са четвртине на шестину перпере, али у новом издању практика из 1320. године остала је иста сума његовог пореза од четвртине перпере. Уп. *Острогорский*, Пис. книги 275 сл., н. 214 (= СД, I, 83 сл., н. 214); *исти*, Елевтери 51 (= СД II, 204, н. 214).

[361] Actes de Xénophon App. II, p. 232. Тада је у Стомиону као и 1318. године било: 2 вола, 5 крава, 3 магарца и 2 свиње.

[362] Ibid. App. II, p. 252. Полазећи од овог документа, Г. Острогорски је закључио да је порез Михајла Влахопула смањен са четвртине на шестину номизме. Уп. *Острогорский*, Пис. книги 275 сл., н. 214 (= СД I, 83 сл., н. 214).

[363] Actes de Xénophon No. 25, p. 189. У односу на раније пописе сточни фонд кућа Ксиропотама у Стомиону је нешто увећан: 8 волова, 8 крава, 2 магарца и 7 коза.

[364] Ibid. p. 189. На основу старијег издања практика Г. Острогорски региструје споменуту удовицу и каже да је имала вола и 7 крава а да је плаћала порез од две трећине номизме. Уп. *Острогорски*, Елевтери 53 (= СД II, 207); *исти*, Пис. книги 278 (= СД I, 86).

[365] Actes de Xénophon No. 25, p. 189. Примере удовице Василики и Јована Митилинеоса региструје *Острогорски*, Елевтери 53 сл. (= СД II, 207 сл.).

[366] *Lefort*, Chalcidique 30 sq.

изузетка по једну краву, док ситна стока није забележена.[367] Међу пописаним домаћинствима није било оних са већим бројем грла стоке, али смо зато нашли сиромахе, чији је једини иметак била стока. Тако је извесна удовица Халкиса имала вола и краву а плаћала је порез од 1 перпере; сиромашнији су били Лав Авлонитис и кројач Константин Камантухас који су поседовали по магарца за шта су дуговали исти порез од по трећину номизме.[368]

У насељима Каламарије људе је имао и светогорски манастир Есфигмен, а о њима пре свега говори један у одломцима сачуван практик који је настао 1283/4. или 1298/9. године. Ту су записани неки људи из села Св. Маманта и Портареје, а од њих је један, чије је име избрисано, поред друге имовине поседовао 2 зевгара и магарца, док је извесни присељеник Теодор имао коња.[369] Практик Есфигмена који су јануара 1318. године сачинили пописивачи солунске теме Константин Куналис, Димитрије Контин и прокатимен Драме Лав Калогном, бележи и манастирска домаћинства у селу Портареји. Пописани манастирски људи су од крупне теглеће и товарне марве држали по једног вола и магарца, осим два изузетка по једну краву, док су од ситне стоке забележене само свиње.[370] Иако овде није било поседника са већим бројем грла стоке, издвојили бисмо Константина Велониота који је поред друге имовине поседовао зевгар и 3 краве а био је опорезован са 2 и по номизме, или Теодора Цуниота са некретнином, зевгаром, кравом, 3 свиње и порезом од 5 номизми.[371] Практик Есфигмена из децембра 1321. године, можда дело пописивача Георгија Фарисеја, такође бележи манастирске људе у селу Портареја. Поредећи његове редове са ранијим пописом из 1318. године, може се закључити да је сточни фонд у селу нешто опао: од крупне марве домаћинства су држала по једног вола и магарца, 1 до 2 краве, док су од ситне стоке опет забележене само свиње.[372] Поређење података два временски блиска практика може дати још нека занимљива сазнања о стоци житеља Портареје. Неки од њих су незнатно увећали свој скроман сточни фонд, па је тако Никола, син јереја Кокологa, који је 1318. године имао зевгар и краву, сада поседовао зевгар, 2 краве и магарца. Неким житељима се број стоке незнатно смањио, као на пр. Георгију Фенгитису који је 1318. године имао вола, краву и 2 свиње, а 1321. године зевгар и краву, или Константину Велиниоту који је 1318. године имао зевгар и 3 краве, а 1321. године зевгар и 2 краве.[373]

---

367 Actes de Zographou No. 17, p. 40 sq. Пописане куће су имале: 1 вола (+ 2 зевгара што значи још 4 грла), 4 краве и 4 магарца. Cf. *Lefort*, Chalcidique 32.

368 Actes de Zographou No. 17, p. 40.

369 Actes d'Esphigménou No. 7, p. 65.

370 Ibid. No. 14, p. 106—108. Пописана домаћинства су држала: 16 волова (+ 3 зевгара што чини још 6 грла), 13 крава, 2 магарца и 19 свиња. Cf. *Lefort*, Chalcidique 131.

371 Actes d'Esphigménou No. 14, p. 106 sq. Седам кућа је држало по две, а једна 3 свиње.

372 Ibid. No. 15, p. 115 sq. Пописана домаћинства су тада имала: 7 волова (+ 9 зевгара што чини још 18 грла), 9 крава, 2 магарца и 2 свиње.

373 Ibid. p. 115 sq. Вредно је напоменути да је у међувремену знатно опао број свиња у селу: 1318. било их је 19, а 1321. године свега две.

Када се говори о Каламарији треба подсетити да је овде људе имао и светогорски манастир Дохијар, пре свега у селу Русеја које се налазило у унутрашњости области око 20 km далеко од мора.[374] О кућама Дохијара у том селу говори акт из априла 1338. године којим доместик тема Константин Макрин потврђује манастиру свој наследни посед у Русеји са тамошњим пресељеницима. Малобројна записана домаћинства поседовала су од крупне марве по једног вола, краву и магарца, док су од ситне стоке забележене свиње и козе.[375] За нас је занимљиво да су тада два домаћинства у Русеји гајила нешто више стоке: Георгије Рерогевменос имао је вола и 5 свиња, а Симеон Митилинеос Кукуракис вола и 5 коза.[376] О пресељеницима Дохијара у селу Русеји говори и акт протокинига Јована Ватаца из априла 1341. године којим он манастиру потврђује разне поседе. Редови документа показују да су та сиромашна домаћинства од крупне марве држала по једну краву и магарца, док су од ситне стоке забележене свиње и козе.[377] Поредећи овај документ са горе споменутим из 1338. године, види се да су у село Русеју приспели неки нови пресељеници, али и то да су, што је значајно за нашу тему, поседници стоке остали на ранијем броју грла: тако је и 1341. године Георгије Влахиотис Рерогевменос имао пола зевгара и 5 свиња, а Симеон Кукуракис пола зевгара и 5 коза.[378]

Манастир Дохијар је у Каламарији имао људе и у селу Маријана које се налазило на њеном североистоку, а лежало је на брежуљцима.[379] Августа 1373. године велика доместикиса Ана Кантакузина Палеологина продала је манастиру Дохијару свој мираз село Маријану за 600 перпера, а у продајном акту се међу одликама тог поседа спомиње и испаша стоке.[380] О људима Дохијара у Маријани говори и попис манастирских поседа у Каламарији који су маја 1409. године сачинили Павле Газис и Георгије Принкипос; они су одредили дажбине за пронијаре, дали порески имунитет и право манастиру да овде насељава елевтере. Пописана домаћинства Дохијара су од крупне марве држала по једног вола и краву, док ситна стока није забележена.[381] Значајно је да је од имовине тих људи забележено само по једно грло крупне стоке, а да су наведена пореска задужења прилично висока. Исти попис из маја 1409. године наводи људе Дохијара у још неким метосима Каламарије. То је пре свега пирг у Ермилији где је манастир имао 17 домаћин-

---

[374] *Lefort*, Chalcidique 139 sq. Село Русеја (данас Неа Триглија) налазило се на брежуљцима и у равници на око 90 m надморске висине. О селу cf. *Lefort*, Bolbos 482 sq.

[375] Actes de Docheiariou No. 19, p. 147. Та домаћинства су гајила: 6 волова, 1 краву, 1 магарца, 5 свиња и 5 коза. Cf. *Lefort*, Chalcidique 141.

[376] Actes de Docheiariou No. 19, p. 147. Од имовине пописаних људи Дохијара наведена је само стока, а нигде није забележен њихов порез.

[377] Ibid. No. 20, p. 157. Пописана домаћинства су гајила: 6 половина зевгара дакле 6 волова, 7 крава, 1 магарца, 5 свиња и 5 коза. Cf. *Lefort*, Chalcidique 141.

[378] Actes de Docheiariou No. 20, p. 157.

[379] *Lefort*, Chalcidique 97; *idem*, Paysages 188 sq. Село је и данас сачувано.

[380] Actes de Docheiariou No. 42, p. 238.

[381] Ibid. No. 53, p. 277. Пописана домаћинства су држала: 6 волова и 14 крава.

става која су гајила нешто стоке: 2 вола, 5 зевгара и 3 краве.[382] Најзад, у акту из маја 1409. године записани су неки људи које је Дохијар имао у Диаволокампу, селу на југозападној обали Каламарије.[383] Ту је манастир имао свега три куће од којих су две поседовале нешто стоке: Филоксенос, син Маргарите поседовао је зевгар а плаћао је порез од 11 номизми, док је код Меланхрина, зета Скутаровог записана крава и порез од 9 номизми.[384]

Када је у питању Каламарија треба нагласити да су људе у метосима овог краја имали манастири Ксиропотам и Ватопед. Монаси Ксиропотама су имали куће у селу Горњи Волвон, а према делимично сачуваном практику из 1325/30. године то су били: Георгије Раптис који је имао зевгар, виноград и краву за шта је плаћао порез од 1 номизме, као и Димитрије Лиаменос који је за два зевгара, 3 краве и 2 винограда дуговао порез од 2 и трећине номизме.[385]

Што се тиче старог и угледног атоског манастира Ватопеда, мора се признати да смо у невеликом броју публикованих његових аката нашли мало података за нашу тему. Свакако треба очекивати потпуно издање богатог фонда повеља манастира Ватопеда. Сада је за нас занимљив акт великог хартуларија Ласкариса Метохита, датиран са децембром XIV индикта, што би одговарало 1405. или 1420. години. По наредби цара Манојла II Палеолога он је Ватопеду потврдио право на посед Стиларион у Св. Маманту, а ту су забележени и неки манастирски људи са стоком: Теомир Константин, удовица Кали и извесни Стефан имали су по једног вола, док је Константин, син Капора поседовао зевгар.[386]

Најзад, када се говори о манастирским поседима у Каламарији, не сме се заборавити практик славног Димитрија Апелменеа који је марта 1302. године пописао домаћинства женског манастира Богородице, названог Кантакузинин у крају Агати и Каралевка (τῆς Ἀγάθης, τῶν Καραλεύχων).[387] Од три домаћинства у Агати за нашу тему је занимљив само извесни Радош Пелагонитис који је имао виноград, 2 краве и 30 оваца а плаћао је порез од 1 перпере. У Каралевки су записане само две куће: удовица Марија Стана која је имала виноград и вола за шта је плаћала порез од 1 перпере, као и њен син Јован са виноградом, кравом и порезом од пола перпере.[388]

---

[382] Ibid. No. 53, p. 277. О познатом насељу Ермилија које се налазило сасвим на истоку Каламарије cf. *Lefort*, Paysages 157. Вреди напоменути да су овде забележени доста високи порези.

[383] За положај села које је у овом документу названо Калокампос cf. *Lefort*, Chalcidique 57 sq.

[384] Actes de Docheiariou No. 53, p. 277. Споменута је и удовица Акрипина, али без икакве имовине а са порезом од 2 номизме.

[385] Actes de Xéropotamou No. 18 F, p. 165. Село Горњи Волвон се налазило североисточно од села Доњи Волвон око 8 km у унутрашњости Каламарије. Cf. *Lefort*, Chalcidique 43.

[386] *Regel*, Χρυσόβουλλα No. 11, p. 35 sq. Овде је записано још 6 особа, али није наведена њихова имовина. О селу cf. *Lefort*, Chalcidique 145—147.

[387] Издавачи документа опрезно претпостављају да су се споменути локалитети налазили на Каламарији. Cf. Actes de Lavra II, p. 120.

[388] Ibid. No. 93, 120 sq.

Резултати анализе докумената који говоре о домаћинствима светогорских манастира у селима и метосима Каламарије показују да сточарство није овде било раширен облик занимања становништва. То се свакако може објаснити природним условима читавог краја, особито оних његових делова који су били близу мора. Што се тиче насеља која су лежала у унутрашњости области а и на валовитом терену, може се констатовати да су њихови житељи гајили више стоке, особито ситне. Тако је и у селима Св. Еуфемија и Криа Пигадија забележен приличан број коза (423 и 411 грла), а овде су и поједини домаћини држали повећа стада од 75 па и 100 коза, или 100 козооваца. Међутим, треба забележити да су и у неким насељима близу обале мора, као на пр. у Доњем Волвону или Дримосити гајене овце (60 и 90 комада).

У потрази за стоком која је гајена на поседима светогорских манастира напустићемо Халкидику и кренути у долину доње Струме, где су њихови монаси вазда имали бројне поседе. Као и у ранијим случајевима започећемо са поседима које је у овом крају имао најстарији светогорски манастир Велика Лавра св. Атанасија. Фебруара 1317. године Георгије Стратиг, доместик западних тема и Никола Теологит, апографевс теме Волерон — Мосинопољ, Сер — Стримон саставили су практик поседа Велике Лавре св. Атанасија, међу којима је записано и село Доксомпус на доњој Струми.[389] Сасвим је природно да с обзиром на услове терена око велике реке бројна домаћинства Велике Лавре св. Атанасија у овом селу (пописан је 121 стас) нису била окренута сточарству; више су се бавила гајењем винове лозе и риболовом. Стока им је очигледно служила за задовољавање свакодневних потреба; од крупне марве држала су по једног коња, вола и магарца, 1 до 2 краве, док су од ситне стоке забележене једино свиње, 2 до 3 комада по домаћинству.[390] Иако у Доксомпу почетком 1317. године није било кућа са већим бројем стоке, чини се да је вредно споменути неке сироте људе којима је стока била и једина имовина. Тако су извесна Ана, удовица Георгија Калосуста и Георгије Зирис имали по кућу, магарца и 3 свиње, само што је удовица плаћала порез од трећине а Георгије од пола номизме.[391] Нешто сиромашнији били су Кали, удовица Нићифора Мартина и Георгије Германис: поседовали су по кућу и 2 свиње са порезом од четвртине односно половине номизме. Најсиромашнија је била удовица Теодора Ктено која је имала кућу и краву за шта је дуговала порез од трећине номизме.[392]

---

[389] Село Доксомпус се налазило око 8 km северно од Хрисопоља, а мало југоисточно од језера Тахинос. Тај посед Велика Лавра св. Атанасија је стекла даровањем Михајла VIII Палеолога из 1259. године, а према практику из 1317. године посед је имао земљу од 4300 модија од чега је 3000 било обрадиве земље; због близине језера овде је било доста чамаца и рибњака. Cf. Actes de Lavra IV, p. 112 et 150; *Lefort*, Paysages 144.

[390] Actes de Lavra II, No. 104, p. 164—170. Тада су пописана домаћинства гајила: 2 коња, 24 вола (+ 8 зевгара што чини још 16 грла), 37 крава, 9 магараца и чак 177 свиња. Cf. Actes de Lavra IV, p. 173 ab.

[391] Actes de Lavra II, No. 104, p. 169, 170.

[392] Ibid. p. 168, 170.

Пратећи поседе светогорских манастира око доње Струме, прећи ћемо у катепаникион Пополије или Ликосхизмата који се налазио источно од њеног ушћа. Велика Лавра св. Атанасија је овде поседовала метох Аидерокастрон у селу Принарион забележен у практику из октобра 1317. године који су саставили доместик западних тема Георгије Стратиг и Никола Теологит. Тај документ садржи важне податке за нашу тему, јер су у њему пописана домаћинства гајила и нешто стоке: од крупне марве држала су по једног вола и осим два изузетка 1 до 2 краве, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[393] Треба нагласити да су од имовине наведених домаћинстава записане само куће и трла стоке, а исти је случај и са неколико породица присељених елевтера (προσκαθήμενοι ἐλεύθεροι). Више стоке гајили су Лав Сатас који је имао кућу, зевгар, 4 краве, 10 свиња и 30 оваца за шта је плаћао порез од 1 и по номизме, док је Теодор Кацианитис поседовао кућу, вола, краву и 22 овце за шта је дуговао порез од само трећине номизме.[394] Поред ових људи записани су још неки који су поседовали по 2 до 3 грла крупне и ситне стоке, али их овде нећемо наводити, јер како горе рекосмо практик из октобра 1317. године бележи само куће и стоку сељака метоха Аидерокастрон. Само ћемо споменути још два домаћинства овог метоха: удовица Кали Сатолеонта имала је кућу и 3 свиње за шта је плаћала порез од четвртине перпере, док је извесни Потамиос имао кућу и краву, али његов порез није записан.[395]

Извесно је да о истом метоху Велике Лавре св. Атанасија говори и практик из априла 1321. године који су саставили севасти Јован Инеотис и Теодор Аарон, иако се каже да се тај посед налазио у Ликосхизми.[396] Слика сточног фонда метоха није се много променила у односу на горе споменути практик из октобра 1317. године; сада су пописана домаћинства од крупне марве гајила по једног вола, осим два изузетка 1 до 2 краве, док су од ситне стоке забележене само овце, а свиње из 1317. године су негде нестале.[397] Као и 1317. године тада је овде живео имућан човек Теодор Кацианитис, чија је имовина донекле увећана: поседовао је кућу, зевгар, 3 краве, 20 оваца и виноград за шта је плаћао порез од 3 номизме.[398] Међутим, било је овде и поседника чија се имовина смањила за протекле три године. То је пре свега Лав Сатас који је сада имао виноград, кућу, зевгар, 3 краве и 20 оваца за шта је дуговао порез од 3 номизме. Осиромашио је и Аргир који је сада имао само кућу и краву за шта је плаћао порез од пола номизме: вола кога је имао 1317. године продао је или је животиња угинула.[399]

---

[393] Ibid. No. 105, p. 172 sq. Пописана домаћинства су гајила: 10 волова (+ 2 зевгара што чини још 4 грла), 20 крава, 24 свиње и 52 овце. У Actes de Lavra IV, p. 173 ab. стоји да је било 22 краве.

[394] Actes de Lavra II, No. 105, p. 172 sq.

[395] Ibid. p. 172 sq.

[396] Ликосхизма се налазила у катепаникију Пополија — Ликосхизма. Cf. *Теохаридис*, Κατεπανίκια 93 сл.

[397] Actes de Lavra II, No. 112, p. 286 sq. Тада је на овом метоху било: 6 волова (+ 5 зевгара што чини још 10 грла), 16 крава и 40 оваца.

[398] Ibid. p. 286. Код њега је једино број оваца опао са 22 на 20 комада.

[399] Ibid. p. 286.

Велика Лавра св. Атанасија имала је људе и у чувеном селу Градац које се налазило око 5 km западно од доње Струме.[400] О њима говори овде већ више пута практик који су јануара 1321. године сачинили славни пописивачи Константин Пергамин и Георгије Фарисеј. Према том попису куће Велике Лавре у селу држале су од крупне марве по једног вола и магарца, осим два изузетка по једну краву, док су од ситне стоке забележене свиње и козе.[401] Међу малобројним манастирским домаћинствима (било их је 13) вреди споменути присељеника Димитрија Манојлициса који је поред друге имовине поседовао зевгар, 2 краве, магарца, 6 свиња и 70 коза за шта је плаћао порез од 2 и по номизме.[402] За нашу тему је важно да су овде записани и неки сироти људи којима је нешто стоке била и једина имовина. Тако је Константин Хрисовелонис имао само краву и магарца а плаћао је порез од четвртине номизме, док је Теодор Мармаропулос за вола и краву плаћао порез од трећине номизме.[403] Још сиромашнији су били Лав Сериотис, Стефан Цангарис и удовица Кали Анатолика који су имали по краву и плаћали су исти порез од шестине номизме, или Михајло Дракас са волом и порезом од четвртине номизме.[404] Из маја 1324. године потиче акт Георгија Фарисеја којим се Великој Лаври св. Атанасија додељује обрадива земља и пашњаци (νομαδιαίας) у области Ермилије, а који нису убележени у катастарске књиге.[405] На овој страни Велика Лавра св. Атанасија је имала и метох Сике (Συκαί) близу Рендине о коме говори практик Стефана Дуке Радина, Константина Палеолога Инеота и Јована Радина из јануара 1420. године. Ту је пописано 6 поседника од којих су Димитрије Врана и удовица Кали имали по једног вола.[406]

У катепаникију Струме људе је имао и стари атоски манастир Зограф, пре свега у селу Мелинцијани о којима говори практик из марта 1301. године сачињен руком пописивача Димитрија Апелменеа.[407] Редови пописа показују да су ивирска домаћинства у Мелинцијани држала по једног вола и магарца, осим једног изузетка 2 до 3 краве, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[408] Нешто више стоке тада су у селу гајили пре свега Јован, брат Георгија Арменопулоса који је поред винограда поседовао зевгар, 2 краве и 20 оваца за шта је плаћао порез од 1 и по перпере.[409] Међутим,

[400] О положају села cf. Actes de Lavra IV, p. 79; *Lefort*, Paysages 170.

[401] Actes de Lavra II, No. 109, p. 249 sq. Пописана домаћинства су држала: 4 вола (+ 1 зевгар што чини још 2 грла), 10 крава, 2 магарца, 6 свиња и 70 коза.

[402] Ibid. p. 250.

[403] Ibid. p. 249 sq.

[404] Ibid. p. 249 sq.

[405] Ibid. No. 114, p. 293.

[406] Actes de Lavra III, No. 165, p. 173. Од пописаних кућа две су имале по зевгар, а вредно је напоменути да друга имовина није записана, као и да су забележени порези доста високи.

[407] Село се налазило на десној обали доње Струме око 8 km од северозападног краја језера Тахинос, што је условило да су његови житељи поседовали доста чамаца.

[408] *Dölger*, Sechs Praktika p. 35 sq. Пописана домаћинства су држала: 2 вола (+ 11 зевгара што чини још 22 грла), 25 крава, 1 магарца, 18 свиња и 20 оваца.

[409] Ibid. p. 36.

у селу су пописани и неки људи који су од имовине поседовали само стоку; од њих су богатији били Георгије Димитријев који је имао зевгар, 2 краве и 6 свиња за шта је дуговао порез од пола перпере, као и Јован Цеконоса који је поседовао зевгар, магарца и 4 свиње а био је опорезован са пола перпере. Георгије Пелеканос и Михајло Карава имали су по зевгар и 2 краве, за шта су плаћали порез од 1 перпере, док је Константин Анатоликов за вола и краву дуговао порез од пола перпере. Извесна удовица Марија је поседовала само зевгар за шта је плаћала порез од пола перпере.[410]

Драгоцено је што о ивирским кућама у Мелинцијани говори и практик из новембра 1317. године који су саставили пописивачи Константин Куналис, Димитрије Контин и прокатимен Лав Калогном. Његови редови сведоче да су тада ивирска домаћинства у том селу од крупне марве држала по једног вола, 1 до 3 краве, док су од ситне стоке забележене само свиње.[411] Наведени попис показује да се у односу на стање из 1301. године сточни фонд ивирских кућа нешто изменио: повећан је број волова, смањен је број зевгара, сада је било знатно више свиња, док овце нису записане. Од имућнијих људи са стоком ваља забележити Манојла Анатолика који је поред винограда имао зевгар, 2 краве и 20 свиња за шта је плаћао порез од 2 перпере.[412] У времену између 1301. и 1317. године знатно је увећана имовина удовице Ирине Кацаро која је раније имала само вола и пола чамца, а сада 2 винограда, чамац, зевгар, 3 краве и 12 свиња за шта је дуговала порез од 1 и шестине перпере.[413] Нешто богатији стоком били су тада још неки ивирски људи у Мелинцијани: Михајло Македон је поседовао виноград, зевгар и по, 3 краве и 6 свиња и плаћао је порез од 2 перпере, а Георгије Ексокистис је поред друге имовине имао вола, краву и 6 свиња за шта је дуговао порез од 1 и по перпере.[414] Од ивирских људи у Мелинцијани стоком се занимао и Јован Пелеканос који је поседовао само вола и 2 свиње за шта је плаћао порез од пола перпере.[415]

За испитивање људи Ивирона а и стоке коју су гајили може послужити и практик из септембра 1320. године, дело пописивача Константина Пергамина и Георгија Фарисеја. И овде су пописана ивирска домаћинства у Мелинцијани која су од крупне теглеће и товарне марве држала по једног вола, осим једног изузетка 1 до 2

[410] Ibid. p. 36. Овде су забележени неки људи без икакве имовине. *Хвостова*, Особенности 144 каже да су 1301. године у Мелинцијани порез од пола номизме плаћала 4 домаћинства од којих је само једно имало краву, а свиње нису гајила; од три таква домаћинства само једно је поседовало зевгар.

[411] *Dölger*, Sechs Praktika p. 54 sq. Пописана домаћинства су гајила: 20 волова (+ 6 и по зевгара што чини још 13 грла), 36 крава и 100 свиња.

[412] Ibid. p. 55. У времену између 1301. и 1317. године негде је нестао Јован, брат Георгија Арменопула који је 1301. поседовао виноград, зевгар, 2 краве и 20 оваца.

[413] Ibid. p. 54 sq.

[414] Ibid. p. 54 sq. Лав Каравас је имао виноград, вола, 3 краве и 4 свиње за шта је дуговао порез од 1 и по перпере. Cf. Ibid. p. 54.

[415] Ibid. p. 55. *Хвостова*, Особенности 142 каже да је од четири сиромашна домаћинства у Мелинцијани једно имало 3 свиње, остала ниједну, а сва су плаћала исти порез од трећине перпере.

краве, док су од ситне стоке забележене само свиње.[416] Када је у питању стока, очекују нас два задатка у анализи редова овог практика: најпре ваља испитати какво је било стање пописаних кућа у односу на ранији практик из 1317. године. Незнатно је порастао сточни фонд Калоса Караваса, који је 1317. године поред друге имовине поседовао зевгар и 5 свиња, а сада је њихов број увећао на седам, док је порез остао исти од 2 номизме.[417] Манојло Македон је уместо зевгара и по имао сада само зевгар, број друге стоке му је остао исти, док му је порез умањен са 2 на 1 и по номизму. Више је осиромашио Михајло Анатолик који је уместо ранијих 20 сада имао само 8 свиња, али је плаћао исти порез од 2 номизме. Сироти сточар Јован Пелеканос је остао на истом: и сада је поседовао само вола и 2 свиње за шта је плаћао порез од пола номизме.[418]

Најзад, априла 1341. године протокиниг Јован Ватац сачинио је практик поседа Ивирона у који је записао и манастирске куће у Мелинцијани. Редови тог пописа показују да су у односу на раније стање ивирски људи у селу увећали број грла стоке. Пописане куће су држале од крупне марве по једног коња, 2 магарца, између 1 и 8 крава, док су од ситне стоке забележене свиње.[419] Међу ивирским домаћинствима у селу тада је било и оних са више стоке, а од њих пре свега треба споменути Георгија протогероса који је поред друге имовине поседовао 2 зевгара, коња, 8 крава и 12 свиња за шта је дуговао порез од једне перпере.[420] Имућан је био и јереј и сакеларије Георгије који је поседовао виноград, коња, 2 зевгара, 5 крава и 12 свиња за шта је плаћао порез од 1 и по перпере.[421] Богати стоком били су: Калос Каравас који је поред друге имовине поседовао 2 зевгара, 4 краве и 10 свиња а био је опорезован са 1 и по перпером, као и Димитрије Магидиотис који је уз други иметак држао зевгар, 4 краве и 10 свиња за шта је плаћао порез од 1 перпере.[422] Међутим, тада је било у Мелинцијани и кућа које су од имовине имале само стоку. Тако је извесни Јован имао кућу, зевгар и по, 4 краве и 10 свиња за шта је плаћао порез од 3 перпере, док је Андрија, син Тигана поред куће и зевгара имао 4 краве и 10 свиња за шта је дуговао порез од 1 и по перпере.[423] Нешто сиромашнији сточари били су: Михајло и јереј Манојло, који су имали по кућу, зевгар, 2 краве и 6 свиња, али су плаћали различит порез, први трећину а други половину перпере.[424] Знатно сиромашнији су били: Давид који је

---

416 *Dölger*, Sechs Praktika p. 66—68. Пописана домаћинства су од стоке држала: 22 вола (+ 6 зевгара што чини још 12 грла), 18 крава и 76 свиња.

417 Ibid. p. 66.

418 Ibid. p. 66.

419 Ibid. p. 80—82. Пописане куће су гајиле: 4 коња, 20 и 12 половина зевгара што чини 52 грла, 2 магарца, 92 краве и 125 свиња.

420 Ibid. p. 82.

421 Ibid. p. 81. Исти јереј је 1320. године поседовао знатно скромнију имовину: пола зевгара, 1 краву и 2 свиње за шта је дуговао порез од пет шестина перпере. О његовом богаћењу в. *Хвостова*, Особенности 162.

422 *Dölger*, Sechs Praktika p. 80. Случај Калоса Караваса региструје *Хвостова*, Особенности 160.

423 *Dölger*, Sechs Praktika p. 81.

424 Ibid. p. 81.

имао кућу, зевгар и 4 краве а плаћао је порез од пола перпере, Јован Цангарис са кућом, зевгаром, 3 краве и порезом од трећине перпере, или удовица Кали Мали која је имала кућу и 2 краве а плаћала је порез од четвртине перпере. Најсиромашнија је тада у Мелинцијани била удовица Марија Кацаро која је имала кућу и краву за шта је дуговала порез од шестине перпере.[425]

У долини доње Струме поседе је имао и Хиландар, па ћемо у потрази за стоком гајеном у манастирским домаћинствима започети са селима која су била ближе овој великој реци, а ту се пре свега налази Градац.[426] Драгоцене податке о хиландарским кућама и њиховој имовини у том богатом селу даје манастирски практик из новембра 1300. године, сачуван само у словенском преводу.[427] Овај занимљив документ, који је важан за нашу тему, јер даје доста података о стоци пописаних домаћинстава, одавно је привукао пажњу истраживача.[428] Пописана хиландарска домаћинства су гајила доста стоке: од крупне теглеће и товарне марве држала су по једног коња, вола и магарца, посебно су записана говеда између 2 и 4 грла, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[429] Од људи који су тада у селу гајили доста стоке, најпре ћемо споменути Георгија, сина Николе Акритина који је поред друге имовине поседовао зевгар, 3 говеда, магарца, 6 свиња и 30 оваца а био је опорезован са 4 перпере; његов брат Димитрије је уз непокретни иметак имао зевгар, 2 говеда, магарца, 6 свиња и 20 оваца за шта је плаћао порез од 4 перпере. Богат стоком био је и њихов рођак Теодор Акритин који је поред друге имовине поседовао зевгар, 3 говеда, магарца, 8 оваца и 20 свиња за шта је дуговао порез од 5 перпера.[430] Веома богат био је извесни Василије Апостат који је поред друге имовине имао кобилу са ждребетом, зевгар, 4 говеда, 20 свиња и 20 оваца за шта је био опорезован са 4 перпере. Из исте породице био је и Куман, син Јована Апостата који је осим некретнина поседовао зевгар, 3 говеда, 10 свиња и 20 оваца за шта је дуговао порез од 3 перпере.[431] У Градцу смо тада нашли још људи богатих стоком: Марија, удовица Димитрија Ковача је поред друге имовине поседовала вола, 2 говеда, 4 свиње и 15 оваца за шта је плаћала порез од 3 перпере, а Јан Моровундин је поред некретнина имао зевгар, 3 говеда, 4 свиње и 15 оваца за шта је био опорезован са 2 перпере. Василије, син

[425] Ibid. p. 80 sq. Анализу имовине и пореских задужења житеља Мелинцијане дала је *Хвостова*, Особенности 142 сл.

[426] О положају села cf. *Lefort*, Paysages 108.

[427] Практик је датиран новембром XIV индикта, па је В. Мошин веровао да је грчки оригинал настао 1300. или 1315. године, али је био спремнији да прихвати друго решење. Уп. *Мошин*, Из архива 139 сл. Међутим, Г. Острогорски је сматрао да је грчки оригинал практика настао 1300. године и да га је сачинио познати солунски пописивач Димитрије Апелмене. Уп. *Острогорский*, Пис. книги 214—216 (= СД I, 15—18).

[428] *Мошин*, Из архива 193 сл., 210; *Острогорский*, Пис. книги 255 сл. (= СД I, 61 сл.); *Хвостова*, Особенности 130.

[429] *Мошин*, Из архива 205—209. Хиландарска домаћинства у селу Градац су тада гајила: 1 коња и 1 кобилу, 19 волова (+ 28 зевгара што чини још 56 грла), 4 краве, 91 говедо, 163 свиње и 178 оваца.

[430] Исто 207.

[431] Исто 206.

Теодора Калиха је поред друге имовине поседовао зевгар, 5 говеда и 10 свиња за шта је плаћао порез од 5 перпера.[432] Међутим, тада су у Градцу забележена и нека сиромашна домаћинства којима је нешто стоке била и једина имовина. Тако је Димитрије Врдунар имао 2 говеда и 4 свиње за шта је плаћао порез од 1 перпере, а удовица Марија је за 2 говеда плаћала порез од трећине перпере.[433] Сасвим сиромашни су били: Коста Кројач, Јан Влкона, Георгије Фуцин, Никола, син Теодора Кавлова, Михајло Лимљанин, Теодор и Димитрије Скамандра који су имали само по вола а плаћали су исти порез од по пола перпере.[434]

У потрази за кућама Хиландара у насељима овог краја окренућемо се селима Евнух и Липсохори на десној обали доње Струме о којима говори даровни акт Михајла Неокесарита из септембра 1318. године; по царевој наредби он је та села даровао Хиландару. Према подацима тог документа хиландарска домаћинства у Евнуху су била доста богата стоком, па су од крупне марве држала коње и кобиле, осим неколико изузетака по једног вола и краву, по једног магарца, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[435] За нашу тему је значајно да су овде записани и неки имућни људи Хиландара који су поседовали и доста стоке. Ту пре свега треба споменути Теодора Алдувина који је поред друге имовине поседовао 2 зевгара, 2 кобиле, 4 краве, 20 свиња и стадо од 120 оваца за шта је плаћао порез чак од 7 номизми. Имућни су били и други чланови овог рода: Георгије Алдувин који је уз некретнине имао зевгар, 4 краве и 12 свиња за шта је плаћао порез од 2 номизме, а њихов нећак Алдовин је уз другу имовину поседовао зевгар, 4 краве, 6 свиња и 50 оваца а био је опорезован са 3 номизме.[436] Међутим, поред споменутог рода у Евнуху су тада живели још неки људи са доста стоке. Удовица Тралува је поред друге имовине имала зевгар, краву, 10 свиња и 20 оваца за шта је плаћала порез од 3 номизме, а удовица Ирина је поред некретнина имала 2 зевгара, 2 коња, 6 крава и 20 свиња за шта је дуговала порез од 2 номизме. Доста богати стоком били су: Димитрије Петров са непокретном имовином, 3 вола, 6 крава, 10 свиња и порезом од 2 номизме, као и Маврос Амакса који је поседовао виноград, зевгар и 20 свиња за шта је плаћао порез од 3 номизме.[437] У овом практику нисмо нашли записане сиромашне људе који су имали само стоку.

Споменути акт Михајла Неокесарита из септембра 1318. године бележи и хиландарске куће у селу Липсохори које се такође налазило на десној обали доње Струме. Треба одмах напоменути да је

[432] Исто 207 сл.
[433] Исто 209.
[434] Исто 208 сл.
[435] Actes de Chilandar I, No. 38, p. 88—90. Хиландарска домаћинства су тада у Евнуху имала: 2 коња, 2 кобиле, 8 волова (+ 12 зевгара што чини још 24 грла), 34 краве, 1 магарца, 125 свиња и 190 оваца.
[436] Ibid. No. 38, p. 88. О овим људима и њиховој имовини в. *Острогорский*, Пис. книги 259, 277 (= СД I, 65, 85).
[437] Actes de Chilandar I, No. 38, p. 89. Изучавајући имовину житеља овог села, *Острогорский*, Пис. книги 238 сл. (= СД I, 64 сл.), напомиње да је већина од њих имала крупну и ситну стоку.

овде Хиландар имао знатно мање кућа него у селу Евнуху, као и да су оне држале знатно мање стоке. Од крупне теглеће и товарне марве држале су осим једног изузетка по једног вола, 1 до 2 краве, једног магарца, док је од ситне стоке забележено само нешто свиња.[438] Пошто је, како рекосмо, у селу Липсохори било мало стоке, природно је да смо нашли и мало материјала за нашу тему. Па ипак треба као најимућније забележити Јована Зигниотиса који је поседовао виноград, 3 вола, 2 краве и 5 свиња за шта је плаћао порез од 2 перпере, или Константина Григорија који је имао виноград, 2 зевгара и 4 краве за шта је дуговао порез од 4 номизме. Знатно сиромашнији су били Теодор Псиатас који је поседовао само вола и 2 краве за шта је био опорезован са пола перпере, или извесни Липарос са зевгаром и порезом од пола перпере.[439]

У долини доње Струме Хиландар је имао људе и у селу Мунзени које се такође налазило на њеној десној обали; о њима даје податке већ спомињани хиландарски практик из новембра 1300. године, сачуван само у словенском преводу. Његови редови показују да тада хиландарска домаћинства у Мунзени нису имала много стоке; од крупне марве држала су нешто говеда, док су од ситне стоке забележене само овце.[440] Међутим, поред малог броја стоке, хиландарских кућа у Мунзени, нашли смо у овом попису и неке занимљиве податке за нашу тему. Тако је имућан човек Михајло Акритин поред друге имовине поседовао зевгар, 2 краве (говеда) и стадо од 30 оваца за шта је плаћао порез од 3 перпере; Василије, брат Јана Теплуха је поред некретнина имао зевгар и 25 оваца за шта је био задужен порезом од 3 перпере. У селу Мунзени је тада живело и 5 породица елевтера од којих је извесни Георгије Пасхал, баш као што одговара бедном стању овог слоја сељака, имао само вола за шта је плаћао порез од пола перпере.[441]

У долини доње Струме Хиландар је имао људе и у селу Мамицона које се такође налазило на њеној десној обали. О томе нас обавештава акт царског чиновника, чије је име избрисано, а који октобра 1323. године Хиландару дарује трећину села Мамицоне. Редови тог документа показују да су записана хиландарска домаћинства имала и нешто стоке: од крупне марве држала су по једног магарца, осим једног изузетка по једну краву, док ситна стока није забележена.[442] На жалост, тада у Мамицони нисмо нашли ниједну кућу која би поседовала више стоке, или којој би то била и једина имовина.

---

[438] Actes de Chilandar I, No. 38, p. 90 sq. Пописана домаћинства су држала: 6 волова (+ 8 зевгара што чини још 16 грла), 16 крава, 1 магарца и 5 свиња.

[439] Ibid. p. 91.

[440] *Мошин*, Из архива 210. Пописана домаћинства су тада гајила: 1 вола (+ 4 зевгара што чини још 8 грла), 6 крава (говеда) и 55 оваца. Уп. *Острогорски*, Елевтери 59 сл., н. 62 (= СД II, 215, н. 62).

[441] *Мошин*, Из архива 210. О имовини хиландарских кућа у Мунзени уп. *Острогорски*, Елевтери 59 сл., н. 62 (= СД II, 215, н. 62).

[442] Actes de Chilandar I, No. 92, p. 194—197. О Мамицони и хиландарским људима у селу уп. *Острогорский*, Пис. книги 258 (= СД I, 64); *Хвостова*, Особенности 132; *Laiou-Thomadakis*, Society 38 наводи Мамицону као пример села које су делили разни поседници: Хиландар и болница краља Милутина у Цариграду.

Када се говори о гајењу стоке на хиландарским поседима око доње Струме треба навести и хрисовуљу Андроника II Палеолога из марта 1319. године која потврђује права Хиландара на села Георгила, Евнух и Липсохори на Струми. У Георгили нико нема права да узнемирава манастирске људе, а они који напасају стоку на пашњацима тог села треба да монасима плаћају оно што им припада.[443] Најзад, у хрисовуљи деспота Јована Угљеше из априла 1371. године Хиландару се дарује село Акротир на језеру код Рендине са свим пашњацима, као и влашки катун Зарвинце са свим пашњацима, међама и правинама.[444]

У крају доње Струме људе је имао и бугарски манастир Зограф, пре свега у селу Хандак које је лежало на самој реци. О тамошњим зографским кућама говори практик протокинига Јована Ватаца из јануара 1333. године који показује да су оне држале нешто стоке. Од крупне марве имале су по једног вола и краву, док су од ситне стоке забележене само свиње.[445] Споменути практик наводи да је Зограф у овом крају имао људе и у селу Нисион, али његови редови дају још мање података о стоци. Пописана домаћинства држала су по једног вола, краву и магарца, док је од ситне стоке забележено нешто свиња.[446] Домаћинства Зографа у тим насељима нису гајила много стоке, јер су више, сходно условима терена, била окренута ка земљорадњи и риболову.

Значајна је околност да је на овој страни — крајеви западно од ушћа Струме — поседе имао и манастир Есфигмен на којима је такође гајена стока. Практик Есфигмена који је око 1300. године сачинио Димитрије Апелмене пописује манастирске људе на метоху Лаимин у приморју реке Струме (εἰς τὸ παραλίμνιον τοῦ Στρυμμόνος). Пописана домаћинства, а било их је свега осам, била су крајње сиромашна, па су поседовала и мало стоке.[447] Од те сиротиње најимућнији су били извесни Константин, син удовице Македоне који је имао вола и 2 краве за шта је плаћао порез од 1 перпере, као и јереј Теодор, син удовице Кали Маруле који је поседовао зевгар за шта је дуговао порез од 1 перпере. Сиромашнији од њих били су удовица Марија са кравом и Лулудис, зет Јована Дидимотика са волом, а обоје су плаћали порез од по пола перпере.[448] Међутим, током неколико наредних година слика на овом метоху Есфигмена се битно променила што показују практици које су јануара 1318. године сачинили Константин Куналис, Димитрије Контин и Лав

---

[443] Actes de Chilandar I, No. 91, p. 107 sq.; *Dölger*, Reg. No. 2416.

[444] Actes de Chilandar II, Actes slaves, ed. *B. Korablev*, Виз. врем. 19 (1912) No. 58, p. 532; *Д. Кораћ*, Света Гора под српском влашћу, 1345—1371, ЗРВИ 31 (1992) 129.

[445] Actes de Zographou No. 29, p. 68—70. Пописана домаћинства су држала: 9 волова (+ 5 зевгара што чини још 10 грла), 11 крава и 21 свињу.

[446] Ibid. No. 29, p. 70. Та домаћинства су гајила: 2 вола, 5 крава, 1 магарца и 4 свиње. О сточном фонду Хандака и Нисиона cf. *Острогорский*, Пис. книги 289 сл., н. 263 (= СД I, 99, н. 263).

[447] Actes d'Esphigménou No. 8, p. 69. Манастирска домаћинства су држала: 1 зевгар, 2 вола и 3 краве.

[448] Ibid. p. 69. Од укупно осам записаних породица за четири није споменута никаква имовина, већ само пореска задужења.

Калогном и децембра 1321. године, писан по свој прилици руком Димитрија Апелменеа. Овде су људи Есфигмена у метоху Лаимин пописани без икакве имовине само са пореским задужењима.[449]

Споменути практик из око 1300. године бележи да је Есфигмен имао куће и у метоху св. Георгија у катепаникију Стефанијане. Пописана малобројна домаћинства — било их је свега 12 — држала су нешто стоке.[450] За нашу тему је занимљив извесни јереј Георгије који је поред друге имовине поседовао зевгар, 2 краве и 20 оваца за шта је плаћао порез од 4 перпере. Баштован Лав је поред остале имовине држао магарца и 4 свиње за шта је плаћао порез од перпере, док је Манојло Куцувелис поред друге имовине поседовао 4 свиње, а такође је плаћао порез од 1 перпере. Кројач Константин Химоникос је уз други иметак држао и 4 свиње а био је опорезован са пола перпере.[451] О истом метоху Есфигмена говори и практик из јануара 1318. године, чији редови показују да су записана манастирска домаћинства — било их је свега седам — гајила нешто стоке.[452] Најимућнији међу тим сиромасима био је Калудис, син Куцувелиса који је поред некретнина имао 3 краве и 4 свиње за шта је плаћао порез од 20 кокија. Димитрије Парагиалитис је поред других поседа имао вола и краву а дуговао је порез од 1 и по номизме, док је Михајло, зет Манглавита поседовао башту, виноград и краву за шта је плаћао порез од пола номизме.[453] Поредећи редове овог практика са оним што је записано око 1300. године, можемо закључити да се стање у метоху св. Георгија донекле променило, јер је негде нестао релативно имућан сточар јереј Георгије који је имао и стадо од 20 оваца. О људима Есфигмена на метоху св. Георгија говори и већ помињани практик из децембра 1321. године који показује да је у међувремену опао њихов сточни фонд.[454] На истој имовини и порезу остали су Димитрије Парагиалитис, Калудис, син Куцувелиса и Михајло, зет Манглавита.[455]

Споменути практик Есфигмена из јануара 1318. године бележи манастирске људе и у селу Сидерокавсији које се налазило на источној обали Халкидике, а у катепаникију Рендине. Тада је Есфигмен овде имао само три домаћинства: Василије, зет Хлапеција, Мириатикос, зет Василија Ковача и његов шурак Георгије поред друге имовине имали су по једног вола.[456] О истом есфигменском поседу говори и практик из децембра 1321. године који у Сидерокавсији бележи само два манастирска домаћинства, а од њих је Василије, зет Хлапеција поред друге имовине поседовао вола за шта је плаћао порез од 2 номизме.[457]

---

[449] Ibid. No. 14, p. 106, No. 15, p. 114, No. 16, p. 122.

[450] Ibid. No. 8, p. 68. Та домаћинства су држала: 1 вола (+ 3 зевгара што чини још 6 грла), 4 краве, 1 магарца, 12 свиња и 20 оваца.

[451] Ibid. p. 68 sq.

[452] Ibid. No. 14, p. 106. Пописана домаћинства су гајила: 1 вола, 5 крава и 4 свиње.

[453] Ibid. p. 106.

[454] Ibid. No. 15, p. 114 sq. Пописане куће су гајиле: 1 вола и 4 краве.

[455] Ibid. p. 114 sq.

[456] Ibid. No. 14, p. 108. Овде пописана домаћинства су поседовала само 3 вола.

[457] Ibid. No. 15, p. 115.

На источној страни Халкидике манастир Есфигмен је имао куће и у селу Крушево које се налазило око 6 km западно — југозападно од ушћа Струме.[458] Податке о њима пружа већ спомињани практик Есфигмена из јануара 1318. године, а они показују да су манастирска домаћинства од крупне марве држала по једног вола, краву и магарца, док су од ситне стоке записане свиње и козе.[459] Од овде записаних људи са више стоке пре свега треба споменути Станоса Христодула који је поред друге имовине поседовао зевгар и крдо од 20 коза за шта је дуговао порез од 3 номизме.[460] Нешто сиромашнији козари били су: Димитрија, син Василија Хлапета који је уз некретнине имао и 10 коза за шта је плаћао порез од 2 и четвртине номизме, или Влантос Мире (ὁ τῆς Μοιροῦς) који је имао виноград и 10 коза за шта је био опорезован са пола номизме.[461] Удовица попа Василија је поред друге имовине имала вола и 6 коза, а плаћала је порез од 2 номизме, док је Димитрије Добронас поред некретнина поседовао вола и 3 козе за шта је плаћао порез од 2 и четвртине номизме.[462] О људима Есфигмена у селу Крушево говори и манастирски практик из децембра 1318. године из кога се види да су они од теглеће и товарне марве држали по једног вола, краву и магарца, док су од ситне стоке забележене само козе.[463] Драгоцено је што податке тог пописа можемо поредити са оним што је о стоци у Крушеву записано неколико година раније (1318). Станос Христодул је и тада поред друге имовине поседовао зевгар и стадо од 20 коза, али је сада његов порез увећан за пола номизме. Занимљиво је да је Димитрије Добронас увећао број коза, па је сада уместо 3 имао 10 грла, а порез му је умањен на 1 и по номизму. Релативно богат сточар Димитрије Хлапетис се иселио или је умро, а сада је забележен његов син Константин који није поседовао стоку. Удовица попа Василија је по свој прилици умрла, па је 1321. године као домаћин записан њен син Михајло који је уз другу имовину такође поседовао вола и 6 коза, а плаћао је порез од 1 и по номизме. Влантос Мире (ὁ τῆς Μοιροῦς) који је 1318. године између осталог поседовао виноград и 10 коза, сада је забележен без стоке.[464]

Највећи број кућа са доста стоке Есфигмен је имао у селу Враста катепаникија Рендине.[465] О њима даје податке већ спомињани прак-

---

[458] О положају села Горње и Доње Крушево cf. Actes d'Esphigménou carte No. 2.

[459] Actes d'Esphigménou No. 14, p. 104—106. Пописане куће су држале: 8 волова (+ 1 зевгар што чини још 2 грла), 3 краве, 1 магарца, 6 свиња и 49 коза.

[460] Ibid. p. 105.

[461] Ibid. p. 104, 105 sq.

[462] Ibid. p. 105.

[463] Ibid. No. 15, p. 113 sq. Пописане куће су држале: 4 вола (+ 4 зевгара што чини још 8 грла), 4 краве, 3 магарца и 36 коза. Исте податке даје и одломак практика Есфигмена из јануара 1321. године. Cf. Ibid. No. 16, p. 121 sq.

[464] Ibid. No. 15, p. 113 sq.

[465] Враста се налазила око 7 km од обале Органског залива и исто толико североисточно од језера Волви. Cf. Actes d'Esphigménou p. 22, carte 2 et 5.

тик Есфигмена из око 1300. године који показује да су манастирска домаћинства од крупне марве држала по једног вола и магарца, између 1 и 7 крава, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[466] Пошто су есфигменски људи у Врасти имали доста стоке, сасвим је природно да је међу њима било и таквих којима је сточарство било важан вид занимања. Тако је извесни Георгије Јоаникас поседовао виноград, вола, 2 краве и стадо од 80 оваца за шта је плаћао порез од 1 и по перпере.[467] Јереј, чије је име избрисано, имао је поред друге имовине зевгар, 5 крава и 40 оваца за шта је дуговао порез од 5 перпера. Богат стоком био је Калудис, син Ксена Пезиама који је поред друге имовине поседовао зевгар, 7 крава и 30 оваца за шта је плаћао порез од 5 и по перпера.[468] Нешто сиромашнији овчар био је Јован, син Георгија Клона који је поред друге имовине имао зевгар, краву и 20 оваца за шта је био опорезован са 3 и по перпере.[469] Значајно је да су неке есфигменске куће у Врасти тада биле окренуте гајењу стоке. Димитрије Беалотас је уз другу имовину поседовао зевгар и по, 5 крава, магарца и крдо од 50 свиња а плаћао је порез од 5 перпера. Удовица Марија, жена Роса Киријака је поред друге имовине имала зевгар, 3 краве, магарца и 20 свиња за шта је дуговала порез од 4 перпере.[470] Међу ефигменским људима у Врасти споменућемо још Михајла, зета Петра Филоксенита који је уз некретнине имао зевгар и 7 крава а плаћао је порез од 3 и по перпере.[471]

Податке о есфигменским кућама у селу Враста даје и практик од 25. јануара 1318. године који показује да су оне од крупне теглеће и товарне марве држале по једног вола, магарца, осим једног изузетка 1 до 2 краве, док су од ситне стоке записане свиње, овце и козе.[472] Пошто су и 1318. године есфигменска домаћинства у Врасти имала доста стоке, природно је да споменути практик бележи и нека од њих која су била усмерена ка гајењу одређених врста. Најпре ваља споменути Тиотокија, сина попа Теодора који је поред друге имовине поседовао зевгар, 2 краве, магарца, 12 свиња и 50 коза за шта је дуговао порез од 6 номизми.[473] Богати разноврсном стоком били су: ковач Ксенос Макуцианос који је уз некретнине имао вола, 10 свиња и 32 козе за шта је био опорезован са 2 и по номизме, затим Лав Сурувицис који је уз други иметак поседовао зевгар, краву, 10 свиња и 12 оваца за шта је плаћао порез од 2 номизме, као и Никола, зет Савин који је поред некретнина имао вола, 10 свиња и 10 коза а

[466] Ibid. No. 8, p. 69—71. Пописана домаћинства су држала: 8 волова (+ 23 и по зевгара што чини још 47 грла), 66 крава, 76 свиња и 180 оваца.

[467] Ibid. p. 69.

[468] Ibid. p. 71, 70.

[469] Ibid. p. 71.

[470] Ibid. p. 70 sq. Димитрије Беалотас је један од најбогатијих свињара које смо забележили у документима.

[471] Ibid. p. 70. Очигледно је споменуто домаћинство било оријентисано ка гајењу крава.

[472] Ibid. No. 14, p. 102—104. Пописана домаћинства су држала: 15 волова (+ 6 зевгара што чини још 12 грла), 22 краве, 5 магараца, 121 свињу, 22 овце и 138 коза.

[473] Ibid. p. 103.

био је опорезован са 2 и по номизме.[474] Извесни Василије Вастојоанис је поред друге имовине поседовао вола, магарца и 30 свиња за шта је дуговао порез од 3 и по номизме, а Михајло Мавроконтис је уз други иметак имао вола и 13 оваца за шта је плаћао порез од 2 и по номизме.[475] С друге стране удовица Ирина Мунтанија је поред друге имовине поседовала 20 коза за шта је дуговала порез од 2 и четвртине номизме.[476] Међу овим релативно имућним људима тада је у Врасти живео и пуки сиромах Теодор, зет Скиада који је имао само магарца а плаћао је порез од трећине номизме.[477]

Значајно је да о есфигменским домаћинствима у селу Враста говори и манастирски практик из децембра 1321. године који такође показује да су она гајила доста стоке. Пописане куће су од крупне теглеће и товарне марве држале по једног вола и магарца, осим једног изузетка по једну краву, док су од ситне стоке забележене свиње, овце и козе.[478] Разумљиво је да се најпре намеће као потреба поређење броја стоке записане у овом практику са стањем из 1318. године: број волова је незнатно опао, што се може казати и за краве, али је зато број коза опао од 138 на 125 грла, оваца од 22 на 10, а свиња од 141 на свега 23; само је порастао број магараца од 5 на 11 комада. Као и 1318. године, тако је и сада као имућан човек у Врасти записан Тиотокије, син попа Теодора, али је његов сточни фонд нешто опао: сада је поседовао зевгар, магарца и 40 коза за шта је плаћао порез од 5 и по номизми.[479] За протекле три године смањио се и број ситне стоке ковача Ксена (Камицианоса) који је сада уз други иметак поседовао магарца и 20 коза за шта је плаћао порез од 2 и по номизме.[480] Неки од домаћина Врасте остали су на истој имовини, као на пр. Михајло Сурувицис који је и сада поред друге имовине имао зевгар, вола, 6 свиња и 10 оваца за шта је дуговао порез од 2 номизме.[481] Међутим, неки есфигменски људи у Врасти су за протекле три године увећали свој иметак у стоци, као на пр. Василије Беалотас који је поред друге имовине поседовао вола, краву, магарца и 10 коза а био је опорезован са 1 и по номизмом. Међу такве спада и Јован Пестијариос који 1318. године није имао стоку, а сада је записан са 2 краве, 10 коза и порезом од 2 и по номизме.[482] Практик из 1321. године уписао је и нека нова есфигменска дома-

---

[474] Ibid. p. 103. Михајло, син Лава Сурувициса имао је виноград, вола, 6 свиња и 10 оваца за шта је плаћао порез од 2 номизме. Cf. Ibid. p. 103.

[475] Ibid. p. 103.

[476] Ibid. p. 104. Јован Хрисоверг је поред друге имовине поседовао вола и 15 коза за шта је дуговао порез од 3 и четвртине номизме. Cf. Ibid. p. 103.

[477] Ibid. p. 104.

[478] Ibid. No. 15, p. 111—113. Пописана домаћинства су држала: 14 волова (+ 3 зевгара што чини још 6 грла), 20 крава, 11 магараца, 23 свиње, 10 оваца и 125 коза.

[479] Ibid. p. 112. Подсетићемо да је три године раније он имао зевгар, магарца, 12 свиња и 50 коза.

[480] Ibid. p. 113. Године 1318. он је поред другог иметка поседовао вола, 10 свиња и 32 козе за шта је плаћао порез од 2 и по номизме.

[481] Ibid. p. 112. Вреди забележити да је нестао његов отац Лав, споменут у попису из 1318. године.

[482] Ibid. p. 112, 111. Године 1318. Василије Беалотис је од стоке имао зевгар, 2 краве и магарца.

ћинства у Врасти која су гајила и стоку. Такав је био Теодор Гениматис који је поред друге имовине поседовао вола, краву, магарца, 10 свиња и 15 коза за шта је плаћао порез од 2 и трећине номизме. Димитрије Модин је уз другу имовину поседовао 2 краве и 10 коза а био је опорезован са 2 и трећином номизме, док је Димитрије Тарахиос поред некретнина имао вола, краву и 10 коза а плаћао је порез од 3 номизме.[483]

Ради добијања потпуније слике о гајењу стоке на поседима светогорских манастира у долини доње Струме навешћемо још неке усамљене податке о томе. Практик Ксиропотама из 1325—30. године наводи и манастирска домаћинства у селу Худина катепаникија Струме.[484] Манастир је имао мали број кућа у селу, а од имовине је записано само нешто крупне стоке са пореским задужењима. Тако је Михајло, чије је презиме избрисано, поседовао 2 краве, магарца и плаћао је порез од 1 номизме, док је Дромонит имао 2 краве а плаћао је порез од трећине номизме. Сиромашнији од њих били су Василије Ксеникос са волом и порезом од пола номизме, као и извесни Михајло, чије је презиме избрисано, који је имао само краву а био је опорезован са шестином номизме.[485] Октобра 1338. године Теодора Кантакузина даровала је манастиру Кутлумушу манастир Богородице Милостиве, као и друга добра у околини Сера; ту се спомиње и земља од 1050 модија код села Косна са 2 зевгара и 100 оваца.[486] Новембра 1362. године извесни Михајло Јеракис даровао је Кутлумушу манастирић Скали на обали Струмског залива, па се међу осталом имовином наводи 100 оваца, 10 свиња и кобила са ждребетом.[487] У лето 1366. године Ватопед је водио дуг спор са Алексијем Раулом, великим доместиком Србије, а један део његове кривице био је у томе што је манастирску стоку отерао у Сер.[488]

Најзад треба навести и занимљиве податке из фебруара 1321. године о људима које је извесни пронијар Михајло Савинцис имао у селима Адам и Урлиаку; у првом су са проније покојног Серта стоку имале: удовица Ирина која је поред друге имовине поседовала вола и краву за шта је плаћала порез од 3 перпера, као и удовица Мартинија која је за виноград и краву дуговала порез од пола перпере. У селу Урлиаку на име истог пронијара такође су записани и људи са стоком: Димитрије, зет Георгија Писара који је поред друге имовине поседовао вола и краву за шта је плаћао порез од 1 перпере, као и Никола Нифантис који је имао виноград и краву а био је опорезован са пола перпере.[489]

---

[483] Ibid. p. 111 sq.

[484] О селу Худина уп. *Теохаридис*, Κατεπανίκια 23.

[485] Actes de Xéropotamou No. 18 F II, p. 165.

[486] Actes de Kutlumus, ed. *P. Lemerle*, Paris 1988, No. 18, p. 86. Село Косна се налазило у непосредној околини Сера. Cf. *A. Guillou*, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1954, 6 sq. Акт региструје *Хвостова*, Особенности 64.

[487] Actes de Kutlumus No. 24, p. 98.

[488] *Мошин*, Из архива 156—163. Уп. *Острогорски*, Серска област 123 сл. (= СД IV, 584 сл.); *Кораћ*, Света Гора 158.

[489] Actes de Xénophon No. 15, p. 140. Село Адам се налазило у северном делу Халкидике, а Урлиаку око 5 km југозападно од Струме или око 20 km југозападно од Сера. Cf. *Lefort*, Paysages 122, 222.

На овој страни, источно од доње Струме на падинама Пангајске Горе налазила су се позната села Радоливо, Бориск, Добровикија и Овил у којима је бројне куће имао угледни светогорски манастир Ивирон.[490] О ивирским кућама у споменутим селима говоре пре свега практици тог манастира који су издати трудом заслужног Ф. Делгера. У посматрању тих пописа села почећемо од Радолива, које је било и највеће,[491] а Ивирон га је стекао тестаментом монахиње Марије, ћерке покојног куропалата Василикија и Ксене Диаватине; Радоливо је даровано са свим правима осим крупних и ситних животиња (ζώων ἀδρῶν τε καὶ λεπτῶν).[492] Први ивирски практик који говори о манастирским кућама у Радоливу сачинио је јануара 1316. године орфанотроф Трифон Кедрин. Прегледајући овај попис великог броја ивирских домаћинстава у Радоливу, могли смо констатовати да он садржи много важних података о њиховој стоци. Пописана домаћинства су од крупне теглеће и товарне марве држала по једног вола и магарца, осим неколико изузетака 1 до 2 краве, док су од ситне стоке забележене свиње, овце и козе.[493] Међу ивирским кућама у Радоливу тада је било и оних које су гајиле већи број грла ситне стоке. Тако је Пасхалис Кенхреас уз другу имовину поседовао 2 зевгара, 2 магарца, 4 свиње и 40 оваца за шта је плаћао порез од 4 и трећине перпере.[494] Богати разном стоком били су: Јован Команицис који је поред некретнина поседовао 2 зевгара, 4 краве, 2 магарца, 4 свиње и 40 оваца за шта је био опорезован са 4 перпере, као и Константин, син Тео-

[490] О томе пре свега *Г. Острогорски*, Радоливо, село светогорског манастира Ивирона, ЗРВИ 7 (1961) 67—82 (= СД IV, 177—215); *J. Lefort*, Radolibos: population et paysage, TM 9 (1985) 195—234; *J. Lefort*, Population and Landscape in Eeastern Macedonia during the Middle Age. The Example of Radolibos. Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, Birmingham — Washington 1986, 9—21. *Laiou-Thomadakis*, Society 236 каже да је 1316. године Радоливо било прави град са утврђењем које је могло да пружи уточиште бегунцима, па је због тога становништво расло. *Острогорски*, Радоливо 68 (= СД IV, 199) израчунао је да је 1316. године у Радоливу било преко 230 сељачких породица.

[491] *Острогорски*, Радоливо 67 сл. (= СД IV, 197 сл.) констатује да је Радоливо било највеће село међу поседима Ивирона. У опису терена Ж. Лефор наглашава да се Радоливо састојало од равничарског дела на западу и брдовитог на истоку, а тај врло стрм терен се наслањао на падине Пангајске Горе. Кроз равничарски део протиче поток Дразика који излази из долине у Пангајској Гори, а долина се после 2 km претвара у шљунковиту и мочварну депресију. Падине Пангајске Горе покривала је ситна шикара, а било је и храстова на 800 m висине, cf. *Lefort*, Radolibos, 197. Исти аутор наглашава да је крајем XI века тај брдовит терен коришћен само за експлоатацију древета, али се током XII и XIII столећа становништво Радолива увећавало, па је постало неопходно да се та падина Пангајске Горе користи и за испашу стоке. Недатирани практик Ивирона из друге половине XII века констатује да су пастири и дрвосече из 8 села суседних Радоливу на планини напасали стоку и секли шуму, а дажбине су плаћали Ивирону (еномион, мандриатикон и орики). Cf. *Lefort*, Radolibos 217.

[492] Actes d'Iviron II, ed. *J. Lefort etc*, Paris 1990, No. 47, p. 179; *Острогорски*, Радоливо 67 сл. (= СД IV, 197 сл.).

[493] *Dölger*, Sechs Praktika p. 93—102. *Острогорски*, Радоливо 68 (= СД IV, 199) наводи да је тада у Радоливу живело више од 230 породица. Бројна пописана домаћинства гајила су: 53 вола (+ 34 зевгара што чини још 68 грла), 65 крава, 45 магараца, 46 свиња, 473 овце и 130 коза.

[494] Ibid. p. 93.

дора Спастрика који је осим друге имовине имао вола, 2 краве, магарца и 40 оваца за шта је дуговао порез од 2 и по перпере.[495] Мања стада оваца гајили су још неки житељи Радолива, као на пр. Теодор, брат Лава Пасхала који је поред друге имовине поседовао вола, краву, магарца и 20 оваца а порез од 4 перпере плаћао је заједно са нећаком Теодором.[496] Стада од по 20 оваца уз непокретну имовину имали су: Димитрије Сфиксоматис, присељеник у Грисдену који је од стоке још држао зевгар и 2 краве а плаћао је порез од 2 и по перпере, затим Теодор Павлов са зевгаром, 2 краве, магарцем и порезом од 3 перпере, као и Георгије Ваханос који је од стоке још имао зевгар, 2 краве и магарца за шта је плаћао порез од 1 и по перпере.[497] Међу овчарима у Радоливу ваља споменути Јована Трискуриса, присељеника у Цреплијани који је поседовао само кућу и стадо од 30 оваца за шта је плаћао порез од пола перпере.[498]

Вредно је пажње да је Ивирон у Радоливу имао и куће које су се бавиле гајењем коза, а од њих ћемо најпре навести цангарија Теодора Зервоса који је уз други иметак поседовао зевгар, магарца и крдо од 40 коза за шта је дуговао порез од 2 перпере.[499] Мање имућни козари били су тада у Радоливу: Јован, син Николе Ликара који је поред некретнина поседовао 2 зевгара, 3 краве, 4 свиње и 20 коза а плаћао је порез од 4 перпере, затим Теодор Лампсикин и Димитрије Скапелиотис који су уз другу имовину имали по зевгар, 2 краве, магарца и 20 коза за шта су плаћали порез од по 2 и по перпере.[500] У нашем попису оставили смо по страни овчаре и козаре у Радоливу који су поседовали стада мања од 20 грла.

Практик орфанотрофа Трифона Кедрина из јануара 1316. године бележи и куће Ивирона у селу Бориск које се такође налазило на падинама Пангајске Горе.[501] Број пописаних ивирских кућа у Бориску није био велики, па оне нису ни држале много стоке; од крупне марве имале су по једног вола и магарца, нешто крава, док су од ситне стоке забележене свиње и козе.[502] Међу малобројним пописаним домаћинствима за нас је занимљив само извесни Панкалос Калоптитис који је поседовао кућу, зевгар, 4 краве, 2 свиње и 10 коза, а заједно са зетом плаћао је порез од 3 перпере.[503]

---

495 Ibid. p. 93 sq.
496 Ibid. p. 96.
497 Ibid. p. 98, 99, 102.
498 Ibid. p. 102.
499 Ibid. p. 102.
500 Ibid. p. 99 sq.
501 *Lefort,* Radolibos 217 sq. каже да је крајем XIII века почела да се насељава и планинска земља Радолива, где је на око 600 m надморске висине настао агридион Бориск. Заселак је имао исти тип економије као и Радоливо, али се у њему ипак запажа већа експлоатација дрвета. Пангајска Гора достиже висину од 1956 m. Cf. *Lefort,* Paysages 5.
502 *Dölger,* Sechs Praktika p. 102 sq. Пописана домаћинства су држала: 9 волова (+ 2 зевгара што чини још 4 грла), 8 крава, 2 магарца, 5 свиња и 10 коза.
503 Ibid. p. 102. *Laiou-Thomadakis,* Society 76 наводи Панкала Калоптитиса као пример заједнице са мужем његове братанице Велеаносом; они су плаћали заједнички порез од 3 перпере.

Практик Ивирона из јануара 1316. године бележи манастирске људе и у селу Овил, које се такође налазило на падинама Пангајске Горе, а они су гајили више стоке но што је то био случај у оближњем селу Бориску. Прегледајући редове тог пописа, могли смо констатовати да су ивирске куће у Овилу од крупне марве држале по једног вола и магарца, осим неколико изузетака 2 до 4 краве, док су од ситне стоке записане свиње, овце и козе.[504] Пошто је сточни фонд ивирских кућа у Овилу био богат, природно је да су неке од њих гајиле већа стада ситне стоке. Доста стоке имали су Константин Добровикиотис који је имао кућу, зевгар, 6 крава, 8 свиња и 50 оваца за шта је плаћао порез од 1 и по перпере, Јован, син Братила Тихоне који је поред друге имовине поседовао зевгар, 2 краве, 6 свиња и 40 оваца за шта је дуговао порез од 1 и по перпере, или извесни Михајло који је уз некретнине имао зевгар, 2 краве, 5 свиња и 30 оваца а порез му је износио 2 перпере.[505] Овце су тада у Овилу гајили још неки домаћини: извесни Михајло је уз друге поседе држао вола, краву, 6 свиња и 25 оваца за шта је био опорезован са 3 перпере, док је Григорије, брат Николе Цицикалиса поред некретнина поседовао вола, 4 краве и 25 оваца а плаћао је порез од 1 и по перпере.[506] У Овилу су 1316. године записани и људи који су уз другу имовину држали стада од 20 оваца: Георгије Велконас је од стоке још имао зевгар, 3 краве и 6 свиња а плаћао је порез од 1 и по перпере, Димитрије је од стоке још имао 4 краве и 4 свиње, а дуговао је порез од 2 и по перпере, извесни Василије је од стоке још држао 2 краве а плаћао је заједнички порез од 2 перпере, док је Константин, син Мосхона, имао зевгар и 2 краве за шта је био задужен порезом од 1 и по перпере.[507] У Овилу су тада живели и неки људи за које би се могло рећи да су се бавили гајењем коза, а међу њима је најимућнији био Никола Добровикиотис који је имао кућу, зевгар, 2 краве и 20 коза за шта је плаћао порез од 1 перпере.[508] Кројач Чернис је имао кућу, вола, 2 краве и 15 коза а био је опорезован са пола перпере. Најзад, потребно је споменути да је тада у Овилу живео један сиромашни сточар: свештеник Димитрије који је поседовао само кућу и вола за шта је дуговао порез од шестине перпере.[509]

Практик Трифона Кедрина из јануара 1316. године наводи куће Ивирона и у селу Добровикији које се такође налазило на падинама Пангајске Горе. Проастион Добровикија са 28 парика присељеника забележен је као ивирски посед већ у практику севаста Јована Комнина из 1104. године, али није наведена њихова имовина.[510] Редови

[504] *Dölger*, Sechs Praktika p. 103—105. Пописана домаћинства су држала: 12 волова (+ 15 зевгара што значи још 30 грла), 51 краву, 1 магарца, 57 свиња, 374 овце и 40 коза.

[505] Ibid. p. 103 sq.

[506] Ibid. p. 104.

[507] Ibid. p. 103 sq. Вреди забележити да је извесни Михајло, брат Василија Гераса имао виноград, зевгар, 2 краве и 15 оваца за шта је плаћао порез од 1 и по перпере. Cf. Ibid. p. 103.

[508] Ibid. p. 103.

[509] Ibid. p. 105.

[510] Actes d'Iviron II, No. 52, p. 234. Овде је записано 13 зевгарата, 2 оника и 13 актимона.

практика из почетка 1316. године показују да су тада ивирске куће у Добровикији од крупне марве држале по једног вола и магарца, осим неколико изузетака по 2 краве, док су од ситне стоке забележене свиње, овце и козе.[511] Међу записаним ивирским кућама у Добровикији нашли смо неке за које би се могло казати да им је гајење стоке било важно занимање. Тако је јереј Јован уз другу имовину поседовао вола, 2 краве и 30 оваца за шта је плаћао порез од 1 перпере. Занимљив је случај Марије, удовице ковача Лава која је имала кућу, вола, 2 краве и 20 оваца, њен син Јован само кућу и 2 краве, унука Хрисана кућу, вола, 2 краве и 20 оваца, а сви су заједно још поседовали виноград и 2 маслине за шта су плаћали заједнички порез од 2 перпере.[512] Вредно је забележити да је тада у Добровикији живео и извесни Михајло Дросов који је имао кућу, зевгар, 2 краве и 10 коза за шта је дуговао порез од 1 перпере, као и да је сиромах Василије Старцос имао само кућу и вола за шта је плаћао порез од пола перпере.[513]

О ивирским кућама у Радоливу значајне податке садржи и практик из априла 1341. године који је сачинио апографевс и протокиниг Јован Ватац. За агридионе Овил и Добровикију констатује да су запустели услед напада непријатеља, свакако Турака.[514] Редови споменутог пописа показују да су тада ивирска домаћинства у Радоливу од крупне теглеће и товарне марве држала осим неколико изузетака 1 до 2 краве, по једног магарца, док су од ситне стоке забележене свиње, овце и козе.[515] Пописане ивирске куће су поседовале доста стоке, али нису забележена већа стада ситне стоке. Најбогатији разноврсном стоком био је присељеник Безанос Сгурос који је поред друге имовине поседовао зевгар, 4 краве, 2 магарца, 10 свиња и 10 оваца а био је опорезован са 3 перпере.[516] Неки људи су тада у Радоливу били усмерени ка гајењу одређене врсте ситне стоке, али ваља признати да њихова стада нису била бројна као 1316. године. Тако је Георгије Бугарин поред друге имовине поседовао пола зевгара, краву и 10 оваца, а плаћао је порез од 1 и четвртине перпере, док је Георгије Ксиракис уз други иметак држао и стадо од 10 оваца за шта је дуговао порез од пола перпере.[517] За разлику од претходног пописа из јануара 1316. године ивирске куће у Радоливу су сада гајиле више козе него овце. Најбогатији козама био је Јован Пасхалис који је поред друге имовине поседовао зевгар, магарца и 12 коза, а био је задужен порезом од 1 и по перпере.[518] Као узгајивачи коза записани су још неки људи у Радоливу. Јереј Василије Стлавос је поред некретнина поседовао пола зевгара, краву, магарца и 10 коза

---

[511] *Dölger,* Sechs Praktika p. 105 sq. Записане куће су гајиле: 16 волова (+ 2 зевгара што чини још 4 грла), 39 крава, 2 магарца, 70 оваца и 10 коза.

[512] Ibid. p. 105 sq.

[513] Ibid. p. 105.

[514] Ibid. p. 114. Уп. *Острогорски,* Радоливо 71 (= СД IV, 201 сл.).

[515] *Dölger,* Sechs Praktika p. 107—118. Пописана домаћинства су држала: 9 и 53 половине зевгара што чини 71 грло, 128 крава, 57 магараца, 83 свиње, 30 оваца и 210 коза.

[516] Ibid. p. 112.

[517] Ibid. p. 114, 117.

[518] Ibid. p. 112.

за шта је плаћао порез од 1 и по перпере, Јован Ховолис је поред друге имовине држао зевгар, магарца и 10 коза за шта је дуговао порез од 1 и четвртине перпере, док је Димитрије Турвасас поред некретнина имао краву и 10 коза за шта је био опорезован са 1 и по перпером.[519] Релативно богат сточар и козар био је Јован Худинас који је поред друге имовине имао зевгар, 2 краве, магарца, 2 свиње и 10 коза а плаћао је порез од 2 и по перпере; Воилас, зет Сфигзоматиса је уз некретнине гајио стадо од 10 коза а био је опорезован са 2 перпере.[520] Овде нисмо посебно бележили ивирске куће у Радоливу чија су стада оваца и коза била мања од 10 грла.

Практик протокинига Јована Ватаца из априла 1341. године бележи ивирске куће и у агридиону Бориску које су поседовале мало стоке: од крупне теглеће и товарне марве држале су једног магарца, 1 до 2 краве, док су од ситне стоке забележене само свиње.[521] Малобројна домаћинства Ивирона у Бориску тада су гајила и мало стоке, чак мање и према скромном стању према попису из 1316. године, па овде нисмо нашли занимљиве примере за нашу тему.

Опште је познато да су светогорски манастири имали многе и простране поседе у плодној долини доње Струме, па је природно очекивати да је на њима гајена и стока. Међутим, бављење становништва тим послом непосредно је зависило од природних услова терена на којима су се налазила села и метоси атоских манастира. Ако су у питању насеља у равним пределима, њихови житељи су били више окренути земљорадњи или риболову, а гајили су претежно крупну стоку (волове и краве), па је у неким насељима било и око стотину грла крупне марве (Градац, Евнух). Од ситне стоке у овим случајевима записане су свиње и овце, којих је у појединим насељима било чак између 100 и 200 комада, а појединци су имали стада од 50 па и више грла. Козе нису много гајене у овом крају, а изузетак је село Враста прислоњено уз валовит терен у коме је записано око 130 коза, а појединци су имали стада од по 40 грла. Посебни природни услови владали су у селима Ивирона прислоњеним уз Пангајску Гору (Радоливо, Бориск, Овил и Добровикија), чији су житељи гајили разне врсте крупне и ситне стоке. У равници (Радоливо) гајена је крупна и ситна стока, па је 1341. године овде чак забележено 128 крава, док су насеља на падинама Пангајске Горе држала доста ситне стоке, по неколико стотина оваца и нешто мање коза, а појединци су имали стада од 40 до 50 оваца.

У трагању за подацима о гајењу стоке на поседима светогорских манастира ваља се окренути и крајевима који нису били на Халкидици, нити у њеном непосредном суседству. У томе послу ћемо опет кренути од најстаријег атоског манастира Велике Лавре св. Атанасија. Јула 1104. године настала је хрисовуља Алексија I Комнина који излази у сусрет молби монаха Велике Лавре: манастир је имао проастион Варцаханион који је био доста удаљен и у чијем поседо-

[519] Ibid. p. 108, 112.

[520] Ibid. p. 114, 117.

[521] Ibid. p. 118 sq. Пописана домаћинства су држала: 3 половине зевгара, односно 3 вола, 8 крава, 1 магарца и 2 свиње.

вању су монаси имали озбиљне невоље са суседима, па им је Алексије I Комнин од царских домена дао проастије Асмалу, Лоротон и Сканиарион. Поступајући по царевој наредби, куропалат Константин је установио да је споменути посед Варцаханион имао површину од 6922 модија од чега је 3549 модија оранице и ливаде првог квалитета, а 3413 модија пашњака и брда. У опису споменутих проастија, које је Велика Лавра св. Атанасија добила у замену, нису наведени пашњаци и стока.[522] За нашу тему је значајно да је већ почетком XII столећа Велика Лавра св. Атанасија имала пашњаке у проастиону који се по свој прилици налазио далеко на истоку у Тракији.[523] Проедар Нићифор Кефалас је 1. септембра 1115. године даровао своје наследне поседе Великој Лаври св. Атанасија и њеном игуману Теодору Кефаласу; у питању су добра Архонтохорион и Хостијани у области Моглена, као и нека која су се налазила у околини Трајанупоља а у крају Дерка. У Архонтохориону и Хостијани наводи се земља под усевима, али и пашњаци и ливаде; пашњаци се помињу и у околини Трајанупоља.[524] Од наведених поседа на којима су монаси Велике Лавре гајили стоку једино се Архонтохорион налазио у близини Солуна,[525] док су други били далеко од Атоса: Хостијани у области Моглена, а Трајанупољ далеко у приморју Тракије близу ушћа Марице.[526]

Од споменутих поседа Велике Лавре св. Атанасија нас посебно занима село Хостијани у крају Моглена које је Нићифор Кефалас даровао манастиру са 12 парика зевгарата и њиховим поседима међу којима се наводе и пашњаци.[527] О овом поседу Велике Лавре говоре и неки документи XII столећа, доносећи и драгоцене вести о гајењу стоке. То је пре свега практик протовестијарита Андроника Ватаца из августа 1181. године који се такође односи на село Хостијани. Из овог доста оштећеног документа види се да је априла 1181. године цар Алексије II Комнин упутио две простагме Андронику Ватацу а поводом спора Велике Лавре св. Атанасија и Кумана око торова у селу Хостијани; дарујући село манастиру, Нићифор Кефалас је

[522] Actes de Lavra I, No. 56, p. 292—294. О садржају повеље пре свега в. *Г. Острогорски*, Размена поседа и сељака у хрисовуљи цара Алексија I Комнина светогорској Лаври из 1104 г., Ист. часопис 5 (1955) 19—25 (= СД II, 187—195) где је документ коришћен по старом издању Жермен Рујар. О наведеним локалитетима cf. Actes de Lavra I, p. 240 sq.

[523] То се опрезно претпоставља у коментару издања хрисовуље. Cf. Actes de Lavra I, p. 290 sq. За разлику од проастиона Варцаханион поседи Асмала, Лоротон и Сканиарион налазили су се југоисточно од Солуна. Cf. Ibid. p. 290, notes.

[524] Ibid. No. 60, p. 313 sq.

[525] Ibid. p. 72, 74.

[526] О положају Трајанупоља пре свега cf. *Catherine Asdracha*, La region des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles, Paris 1976, 118—120.

[527] Село Хостијани цар Алексије I Комнин је пре 1086. године даровао Лаву Кефаласу, а касније га је потврдио и његовој деци. Cf. *Vassiliki Kravari*, Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989, 71 sq. Хостијани је данашње село Архангелос које се налази око 16 km североисточно од Моглена на надморској висини од око 800 m. Cf. *Maria Papagéôrgiou*, Τὸ χωριὸ Χώστιανες τοῦ θέματος, Μογλενῶν, Μακεδονικά 9 (1969) 48—63; *Kravari*, Villes 71 sq.; Actes de Lavra IV, Addenda et corrigenda, p. 250. О етимологији имена села cf. *Papagéôrgiou*, o. c. 49—51 која верује да је оно настало од латинског chostia.

поклонио и 12 парика, цар Манојло I Комин је даровао још 20 а сам Алексије II Комнин још 30, тако да је укупно било 60 парика. Протовестијарит Андроник Ватац добио је наредбу да парике из Хостијане преда Великој Лаври с тим што ће оне које држе споменути стратиоти (пронијари) Кумани припасти манастиру после њихове смрти. Значајно је да се у практику наглашава да ти Кумани стратиоти треба да из села Хостијани уклоне τὰς οἰκίας καὶ πάσας τὰς κατούνας αὐτῶν и да се преселе у друга села.[528]

О питању села Хостијани говори још једна повеља из тог времена, простагма цара Андроника I Комнина из фебруара 1184. године.[529] У акту се најпре констатује да су Кумани из теме Мoглен запоселили планину Кожух,[530] овде начинили торове (μανδρία),[531] за стоку и напасали је, али за то нису плаћали десетак за стоку (δεκατεῖα τῶν ζώων αὐτῶν) Великој Лаври св. Атанасија. Сада је простагмом наређено да споменути Кумани треба да монасима плаћају прописане обавезе. У акту се констатује да су Кумани присвојили Влахе или Бугаре са планине Кожух, који су такође припадали Великој Лаври св. Атанасија; због тога пастири Власи нису могли да напасају стоку на планини, па су је са стадима напустили и отишли у област (тему) Моглена. Да би се неправда исправила, споменутим пастирима Власима је дозвољено да стада напасају по читавој области (теми) Моглена и да за то не плаћају никакве дажбине. Ти Власи могу да задрже два већ запоседнута тора — пашњака (μανδρία) на државној планини Кравици, да остану ослобођени од свих обавеза и потраживања, па и од десетка за торове (μανδρατικοῦ δεκατείας), али и од других потраживања од торова на државној планини. Занимљиво је да се у простагми спомиње и село Мандра (τὸ χωρίον τῆς Μάνδρας) у коме се налазио млин.[532] Ваља нагласити да је сачуван један спис о почецима и поседима Велике Лавре св. Атанасија, али само у досијеу монаха Спиридона због чега су га издавачи донели уз све потребне резерве. Ту се каже да је Велика Лавра у Моглену имала село Хостијани са 62 парика зевгарата, али и катун Влаха и планину Кожух (Κούζουχα). У архонтији Водена (Βοδενῶν) манастир је имао село Врестијану са 9 зевгаратних парика и пашњаком који држе Власи.[533]

---

[528] Actes de Lavra I, No. 65, p. 337—341. О садржају акта в. *Г. Острогорски*, Још једном о пронијарима Куманима, Зборник В. Мошина, Београд 1977, 67—72.

[529] За дискусију о хронологији акта cf. *Острогорски*, Кумани пронијари 67—70; *P. Lemerle*, Recherches sur le régime agraire de Byzantine: la terre militaire à l'époque des Comnènes, Cahièrs de Civilisation Médievale, 2e Année, No. 3, Juillet — Septembre 1959, 276, n. 60.

[530] У тексту се планина назива Πουζούχια али је још *И. Дуичев*, Проучвания върху българското средновековие, София 1945, 40, н. 3 предложио исправку имена у Κουζούχια, што би одговарало облику Кожух.

[531] За овај термин cf. *N. A. Marinescu*, Mandra, senuna, simbra: trois anciens termes pastoraux au nord et au sud du Danube, Revue des études sud-est européennes 3 (1965) 651—653.

[532] Actes de Lavra I, No. 66, p. 343—345. Податке повеље користили су: *Каждан*, Отношения 51; *Gyoni*, Transhumance 37; *Kravari*, Villes 71 sq. *Papagéorgiou*, o. c. 48 каже да су постојале две групе Влаха: они који су припадали Великој Лаври св. Атанасија (διαφέροντες) и они који су били туђи (ἀλλότριοι).

[533] Actes de Lavra I, App. II, p. 363.

Ако се говори о пашњацима које је Велика Лавра св. Атанасија имала у крајевима удаљеним од Свете Горе, треба навести и акт пописивача Константина Пергамина и Георгија Фарисеја из јануара 1321. године. Ту се излази у сусрет монасима Велике Лавре и дарују им се пашњаци у царском зевгалатију селу Макрогена на Вардару, а уз обавезу да за то плаћају 10 перпера по обрачуну 12 дуката за перпер.[534] Извесно је да горе наведени подаци сведоче да је Велика Лавра св. Атанасија имала стоку, пастире и пашњаке у области око Моглена која је била доста удаљена од Свете Горе. У питању су планински крајеви који су по својим природним условима били погодни за гајење стоке.

Међу спорадичним вестима о гајењу стоке на поседима атоских манастира у Македонији треба обратити пажњу на град Верију. О поседима Ватопеда у овом граду и његовој околини говори занимљив документ из октобра 1326. године, у ствари тестамент Теодора Сарантина, пансеваста севаста и скутерија. Тај угледни царски чиновник подигао је у Верији храм Св. Јована Продрома, па је Андроник II Палеолог хрисовуљом из јуна 1324. године одредио да тај манастир треба да остане ставропигијски, а потврђује му и пашњак (νομαδιαίαν γῆν) у селу Крициста.[535] Сада ћемо се вратити споменутом тестаменту Теодора Сарантина који Ватопеду оставља своју задужбину манастир Св. Јована Продрома у Верији са читавом имовином наведеном на крају текста. Ту је пописана и стока (ζῷα): 300 оваца, 20 бивола, 20 крава (ἀγελάδια) и 10 товарних коња (ἄλογα φορβάδια)[536]. Из нешто каснијег времена (маја 1328) потиче практик доместика тема Константина Макрина који пописује поседе Ватопеда у Верији и околини, па спомиње и манастир Св. Јована Продрома. На манастирским зевгалатијима у Команици и Макрохорију записани су присељеници од којих су неки имали и стоку: Михајло Сервиотис, Никола Геграменос, Георгије Граматик, Михајло Протозевгис и Никола Туркос имали су по вола и плуг (ἄροτρον), Братица је имао коња, плуг и гуску, а Георгије Камицовакис, Георгије Карикас, Теодор Вулиотис и Манојло Јонас имали су само по вола.[537]

---

[534] Actes de Lavra II, No. 110, p. 278 sq.

[535] Старије издање хрисовуље *Regel*, Χρυσόβουλλα No. 3, p. 12. Новије издање *Г. Теохаридис*, Μία διαθήκη καὶ μία δίκη βυζαντηνή, Солун 1962, No. 1, p. 13. Cf. *Dölger*, Reg. No. 2512. О селу и манастиру в. *Г. Хионидис*, Ἱστορία τῆς Βεροίας, τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς II, Солун 1970, 95, 188, као и *Kravari*, Villes 78 sq. То село је цар Стефан Душан потврдио Ватопеду хрисовуљом од априла 1348. године. Уп. *Соловјев — Мошин*, бр. 18, стр. 144.

[536] *Теохаридис*, Μία διαθήκη No. 2, p. 23. Касније се у акту поново спомињу τὰ ζῷα. Cf. Ibid. p. 24. Занимљиво је да је Теодор Сарантин на крају тестамента навео шта оставља рођацима: нећаку великом хетеријарху и нећаку великом хетеријарху (имена нису наведена) оставља по коња, унуку Константину, сину Теодору, нећаку Лувру поред друге имовине оставља по 2 коња, кир Михајлу Кападоки коња, његовом брату кир Алексију коња и краву с телетом, Николи Фламулу вола, краву и 8 перпера, Карамалу коња и одело, Димитрију Катару коња и одело, Арону, Хрисовергу и Агапиту по коња, Андронику краву и 8 перпера, Атанасију Лахану краву с телетом и 4 перпере, а Јовану Финику коња за вучу (παρίππιον) и одело. Cf. Ibid. p. 25.

[537] *Теохаридис*, Μία διαθήκη No. 3, p. 32 sq.

Пратећи гајење стоке на поседима светогорских манастира далеко од Атоса, напустићемо копно и преселити се на острво Лемнос које се налазило 58 km удаљено од његовог југоисточног краја. Документи показују да су овде поседе имале следеће атоске монашке обитељи: Велика Лавра св. Атанасија, Каракала, Кастамонит, Кутлумуш, Филотеј и Ватопед; имања су овде имали и монаси Св. Јована Продрома са Патмоса.[538] Највише података о томе садрже повеље Велике Лавре св. Атанасија која је овде стекла прве поседе још 984. године, да би крајем XII века можда држала чак трећину острва.[539] Најстарији светогорски манастир је на Лемносу пре свега поседовао као метох манастир у Гомату који је стечен у времену између 1196. и 1204. године, а као посед Велике Лавре споменут је у хрисовуљи Михајла VIII Палеолога из 1259. године.[540] О тим поседима Велике Лавре св. Атанасија, људима који су на њима живели и њиховој имовини говори практик из јануара 1284. године потекао из пера дукса Лемноса Михајла Макремволита. Пре но што се позабавимо подацима тог пописа о гајењу стоке, треба нагласити да се овде као оријентири спомињу торови Јерменски и Агиасмата (μάνδρα τοῦ 'Αρμένη, τοῦ 'Αγιασμάτη) а наводи се и њива τῆς Μέσης Μάνδρας.[541] Већ та околност упућује на закључак да је брдовито земљиште на северозападу Лемноса погодовало сточарењу, па је природно да документи Велике Лавре св. Атанасија о томе дају драгоцене податке. Практик Михајла Макремволита бележи домаћинства која је метох Богородице у Гомату имао на разним местима острва Лемноса; пописана домаћинства су од крупне марве држала по једног вола, краву и магарца, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[542] Очигледно је да је крај Лемноса у коме су се налазили поседи манастира Богородице Гомата био погодан за гајење ситне стоке о чему сведоче бројна стада оваца. Тако је Вотинос Лавринос из Вунеаде поред друге имовине поседовао зевгар, коња, краву, магарца и стадо од 150 оваца за шта је плаћао порез од 4 и по перпере.[543] На поседу Кондовраки такође су записана двојица овчара: Калос Ромпотис и његов брат Георгије који су уз други иметак поседовали зевгар и 100 оваца за шта су дуговали порез од 4 перпере, као и Георгије, зет Лимардене који је уз друге поседе имао зевгар, магарца и 80 оваца а био је опорезован са 3 перпере. У Кондовраки је записана и удовица Јелена која је уз други иметак поседовала зевгар, 2 свиње и 20 оваца за шта је дуго-

[538] *J. Haldon*, Limnos, Monastic Holdings and the Byzantine State: ca. 1311—1453. Continuity and Change in Late Byzantium and Early Ottoman Society, Washington 1986, 191—193.

[539] Ibid. p. 164 sq.

[540] Actes de Lavra IV, p. 134. Топоним Гомату се налазио у северном брдовитом делу Лемноса.

[541] Actes de Lavra II, No. 73, p. 19.

[542] Ibid. p. 19—21. Пописана домаћинства су држала: 1 коња, 7 волова (+ 17 зевгара што чини још 34 грла), 5 крава, 6 магараца, 6 свиња и чак 491 овцу. Неке податке овог практика користио је *Острогорский*, Пис. книги 259 сл. (= СД I, 65 сл.).

[543] Actes de Lavra II, No. 73, p. 20. Вунеада се налазила на северу Лемноса око 4 km далеко од мора. Cf. Actes de Lavra IV, p. 141, n. 502; *Haldon*, o. c. 190.

вала порез од 2 перпере.[544] На поседу Ардији тада је живео извесни Ксенос, син Скавалера који је уз некретнине имао зевгар, краву, магарца и стадо од 70 оваца за шта је био опорезован са 3 и по перпере.[545] Ваља споменути да је у овом практику записан и Евстратије Стефанопулос који је поред друге имовине имао зевгар и стадо од 30 оваца за шта је плаћао порез од 3 перпере.[546] Међутим, у практику је записана и група поседника означених као сиромашни (πτωχοί) а међу њима је било и оних који су од имовине поседовали само нешто стоке. Тако је Георгије Каристинин имао само кућу и вола за шта је плаћао порез од трећине перпере, а сиромах је био и Станимахос са волом и порезом од пола перпере. Константин Гаргаринос, Михајло Ифантис и Лав Клазоменит такође су поседовали само по вола а плаћали су једнак порез од шестине перпере.[547]

У издању повеља Велике Лавре св. Атанасија донет је још један попис истих поседа на Лемносу, такође датиран са јануаром XII индикта, али који нема потписа. Издавачи верују да је и тај практик јануара 1284. године сачинио исти Михајло Макремволит, дукс и пописивач Лемноса.[548] Прегледајући редове тог другог практика, могли смо констатовати да он пружа исту слику као и претходни попис који је свакако сачинио Михајло Макремволит: домаћинства метоха Богородице Гомата држала су од крупне марве по једног вола, краву и магарца, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[549] Тај други попис, датиран такође са новембром XII индикта, даје исту слику и о богатим и сиромашним узгајивачима стоке на поседима манастира Богородице Гомата на Лемносу, а њих смо већ забележили у анализи редова првог практика истог датума.

Најзад, познат је још један практик поседа Велике Лавре св. Атанасија на Лемносу, такође датиран са јануаром XII индикта који је можда сачинио исти Михајло Макремволит, апографевс и дукс Лемноса. Издавачи практик датирају свакако пре 1319, а вероватно и пре 1304. године.[550] Не желећи да овде улазимо у разматрање сложеног питања хронологије практика и његовог односа према претходним пописима из 1284. године, обратићемо пажњу само на његове

---

[544] Actes de Lavra II, No. 73, p. 21. Посед Кондовраки се налазио у унутрашњости острва око 6 km далеко од његове северне обале. Cf. Actes de Lavra IV, p. 139—141, carte 10; *Haldon*, o. c. 190.

[545] Actes de Lavra II, No. 73, p. 20. Ардија се налазила око 8 km далеко од северне обале Лемноса. Actes de Lavra IV, p. 141; Haldon, o. c. 190.

[546] Actes de Lavra II, No. 73, p. 19.

[547] Ibid. p. 20.

[548] Издавачи су донели читаву малу расправу о односу три практика поседа Велике Лавре св. Атанасија на Лемносу (Nos. 73, 74 et 77) који сви носе исти датум јануар XII индикта. Остали су уверени да су прва два пописа настали јануара 1284. године и да их је сачинио Михајло Макремволит; што се тиче трећег практика, који ће ниже бити предмет наше пажње, издавачи верују да је свакако настао пре 1319, а по свој прилици и пре 1304. године. Cf. Actes de Lavra II, p. 37 sq.

[549] Actes de Lavra II, No. 74, p. 25 sq. Пописана домаћинства су тада држала: 8 волова (+ 15 зевгара што чини још 30 грла), 3 краве, 6 магараца, 6 свиња и 493 овце.

[550] Ibid. p. 37 sq. где је и читава дискусија о ова три пописа поседа Велике Лавре св. Атанасија на Лемносу (Nos. 73, 74 et 77).

податке о гајењу стоке на поседима Велике Лавре св. Атанасија, односно њеног метоха манастира Богородице Гомата. Пописана домаћинства су од крупне теглеће и товарне марве држала по једног вола, краву и магарца, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[551] Трагајући и овде за људима који су гајили стоку, наишли смо на неке познате из два горе споменута практика, настала по мишљењу издавача 1284. године. Били су то поређани по богатству Фотинос Мавриюс из Вунеаде, Ксенос, син Скавалера у Ардији, Евстратије Стефанопулос, као и удовица Јелена у Кондовраки. На истој имовини су остали и неки сиромаси сточари, као Георгије Каристине, Станомихос и Михајло Ифантис. Значајно је да су записани и неки људи са стоком који су се обогатили или који су променили имовину. Међу прве спада извесни Константин Адрианос: он је у претходним практицима записан са кућом, зевгаром, 10 оваца и порезом од 5 дуката (пола номизме), а сада се његово стадо увећало на 60 оваца, док је порез остао исти.[552] Донекле се променила имовина Теодора Пафлагона и Николе Плеврене: раније су имали кућу, зевгар и магарца, а сада су поседовали кућу и вола, с тим што је први дуговао порез од пола а други једну номизму.[553] Неки сироти сточари, као Георгије Гаргаринос и Лав Клазоменит, који су раније поседовали по вола, сада су пописани без икакве имовине а са порезом од четвртине номизме.[554]

Многе и разноврсне податке о гајењу стоке на Лемносу даје практик манастира Богородице Гомата који је октобра 1304. године сачинио севаст Константин Цирапис, апографевс Лемноса.[555] Као и претходни пописи, тако и овај говори о кућама споменутог манастира на разним странама Лемноса; пописане куће су од крупне теглеће и товарне марве држале по једног коња, вола и магарца, осим неколико изузетака 1 до 2 краве, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[556] Сасвим је разумљиво да с обзиром на велики број пописане стоке практик садржи и доста занимљивих података за нашу тему. Међу власницима већих стада ситне стоке пре свега ћемо споменути Јована из села Хрисипу који је поред друге имовине поседовао 2 зевгара,

551 Ibid. No. 77, p. 39—43. Пописана домаћинства су држала: 8 волова (+ 15 зевгара што чини још 30 грла), 2 краве, 1 магарца, 6 свиња и 477 оваца.

552 Ibid. p. 41.

553 Ibid. p. 41.

554 Ibid. p. 41.

555 Практик је датиран само са октобром III индикта, а издавачи су се, полазећи од индикта, определили за 1304. годину, јер је то време делатности апографевса Константина Цирaписа на Лемносу. Cf. Actes de Lavra II, p. 143.

556 Ibid. No. 99, p. 144—150. Пописана домаћинства су држала: 11 коња, 29 волова (+ 51 и по зевгар што чини још 103 грла), 95 крава, 63 магарца, 62 свиње и чак 1168 оваца. Ваља обратити пажњу на чудну ствар да су неки од овде записаних људи поседовали по пола грла стоке. Тако је извесни Коста Цангариос у Калецики имао 2 куће и пола вола за шта је дуговао порез од пола номизме (cf. Ibid. p. 146); у Пароику је Коста, нећак Камарота имао 2 куће, вола, краву, пола коња, 3 овце и виноград за шта је плаћао порез од пола номизме (cf. Ibid. p. 148); Коста Каридонтис је у Хрисипу имао кућу, пола краве (ἀγελάδιον), 5 оваца а дуговао је порез од шестине номизме, док је у Цукаларији Јован, зет Музура имао само пола краве (ἀγελάδιον) за шта је плаћао порез од четвртине номизме. Cf. Ibid. p. 150.

коња, 2 магарца, 6 свиња и стадо од 150 оваца за шта је био опорезован са 4 и по номизме.[557] У месту Хлио Нери записан је извесни Георгије Калос који је уз некретнине имао 2 зевгара, 3 магарца и стадо од 115 оваца за шта је дуговао порез од 7 номизми.[558] У већ споменутом селу Хрисипу живео је Георгије, зет Становихоса који је уз другу имовину поседовао 2 зевгара, коња, краву, 5 свиња и 96 оваца за шта је плаћао порез од 3 и по номизме.[559] У селу Калецики забележен је Ангелевс који је уз некретнине имао 2 зевгара, коња, 2 краве, 2 магарца и 80 оваца за шта је био опорезован са 3 номизме.[560] У селу Пароику Михајло Канигарије је уз други иметак поседовао зевгар и по, 2 коња, краву, 4 свиње и стадо од 38 оваца а плаћао је порез од 3 номизме, док је у селу Хлио Нери живела удовица Јелена која је уз другу имовину поседовала зевгар и по, 2 краве, магарца, 3 свиње и 35 оваца за шта је плаћала порез од 5 номизми.[561] У селу Нери је Теодор Лонгинос уз другу имовину имао зевгар, краву, магарца, 2 свиње и 25 оваца за шта је дуговао порез од 2 и по номизме.[562]

Поред наведених домаћинстава са већим стадима оваца, нека од овде записаних била су усмерена ка гајењу других врста стоке. Тако је извесни Михајло Никтипорос из Калецике поред друге имовине поседовао зевгар, 5 крава и 12 оваца за шта је дуговао порез од 2 и по номизме, док је у истом селу живео и Хонијат Имилеон који је уз некретнине имао 1 и по зевгар, 4 краве, магарца и 19 оваца за шта је плаћао порез од 1 и четвртине номизме.[563] У селу Хрисипу је записан Панајот који је поред других поседа имао 2 и по зевгара, 2 коња, 3 краве, 2 магарца, 14 свиња и 6 оваца за шта је плаћао порез од 6 номизми.[564] Тај богати поседник је занимљив и по великом броју свиња, што се ретко среће у документима.

Као и у ранијим случајевима, тако ћемо и овде на Лемносу прибележити домаћинства која су 1304. године поседовала само стоку. У селу Хрисипу записан је извесни Димитрије Кутрис који је од имовине поседовао зевгар и по, магарца и 30 оваца за шта је плаћао порез од пола номизме. Сличног имовног стања био је и Георгије Херонисиотис из Цукаларије који је поседовао 2 куће, зевгар, краву и 25 оваца а плаћао је порез од пола номизме.[565] Јован Кацатурос из

[557] Ibid. No. 99, p. 148.

[558] Ibid. p. 144 sq.

[559] Ibid. p. 149.

[560] Ibid. p. 146.

[561] Ibid. p. 147 sq., 145.

[562] Ibid. p. 145. У Цукаларији је Јован Калопетос уз другу имовину поседовао зевгар, краву, магарца, 2 свиње и 25 оваца за шта је дуговао порез од 1 номизме. Cf. Ibid. p. 150. У Пароику је извесни Јован уз други иметак поседовао зевгар, краву, коња, магарца, 2 свиње и 20 оваца а био је опорезован са 3 номизме, док је у Хрисипу ђакон Коста Сурдов уз другу имовину поседовао зевгар, магарца и стадо од 20 оваца за шта је дуговао порез од 1 номизме. Cf. Ibid. p. 148 sq.

[563] Ibid. p. 147.

[564] Ibid. p. 148.

[565] Ibid. p. 149 sq.

села Фуски имао је 2 куће, вола, магарца и 8 оваца за шта је био опорезован са трећином номизме.[566]

У практику из октобра 1304. године пописана су и нека сиромашнија домаћинства која су од имовине поседовала само нешто стоке. Тако је у селу Хрисипу забележен извесни Хонијат који је поседовао само вола и 3 овце за шта је плаћао порез од четвртине номизме.[567] У селу Калецики је живео Никола Лонгианос са 2 куће, кравом, 2 свиње и порезом од трећине номизме, док је у селу Хрисипу забележен Георгије Лулудис који је поседовао кућу, краву и магарца за шта је дуговао порез од четвртине номизме.[568] Георгије Милонас и Јован Какопулос из села Фуски имали су по кућу, вола и магарца само што је први плаћао порез од трећине а други четвртину номизме.[569] Извесни Михајло Карамалос из Хрисипа је имао кућу, теле (ἀγελάδιον) и краву за шта је плаћао порез од трећине номизме; исту имовину поседовао је и Манојло Стапидакис из Пароика а био је опорезован са четвртином номизме.[570] На поседима манастира Богородице Гомата живели су и неки сасвим сиромашни људи који су држали само по једно грло стоке. Тако су у Нери записани Јован Калистинопулос и Јован Карамалос који су имали само по кућу и вола а плаћали су исти порез од трећине номизме.[571] Сиромах је био и Михајло Хиотис из Калецике који је за кућу и краву дуговао порез од 4 кокија.[572] У селу Хрисипу живео је Михајло, син Еспере са кућом и волом за шта је плаћао порез од четвртине номизме, као и ђакон Коста, рибар Никола и Јован Навпигос који су имали по кућу и краву, а плаћали су исти порез од шестине номизме.[573] У селу Цукаларија записан је Никола са кућом и волом за шта је плаћао порез од четвртине номизме;[574] у селу Фуски живели су Коста Керамариос и Георгије Гарзунис који су имали по кућу и краву а плаћали су порез од 4 кокија и шестину номизме.[575] Већ смо напоменули да су овде записани и људи који су располагали са половином грла стоке, па бисмо хтели да подсетимо на два карактеристична примера: у селу Калацики живео је Коста Цангарије који је имао 2 краве и пола вола за шта је плаћао порез од трећине номизме, а у селу Цукаларија Јован, зет Музура је имао кућу и пола телета ἀγελάδιον) за шта је дуговао порез од трећине номизме.[576]

Пратећи податке докумената о сточарству на Лемносу, остаћемо још у архиву најстаријег светогорског манастира. Погледаћемо прак-

[566] Ibid. p. 148. У селу Хрисипу је живео Михајло Херонисиотис који је имао кућу и 6 оваца а плаћао је, порез од 2 кокија. Cf. Ibid. p. 150. Извесни Имвриотис из истог села имао је кућу, вола и 5 оваца а дуговао је порез од шестине номизме. Cf. Ibid. p. 149.

[567] Ibid. p. 149.

[568] Ibid. p. 146, 149.

[569] Ibid. p. 148.

[570] Ibid. p. 150, 148.

[571] Ibid. p. 146.

[572] Ibid. p. 146.

[573] Ibid. p. 148 sq.

[574] Ibid. p. 150.

[575] Ibid. p. 148.

[576] Ibid. p. 146, 150.

тик Велике Лавре св. Атанасија који је јуна 1361. године сачинио велики стратопедарх Георгије Синадин Астрас. Тај невелики документ сведочи да су пописана домаћинства од крупне марве држала по једног коња, вола, краву и магарца, док су од ситне стоке забележене свиње и овце.[577] Вреди споменути да су неки од овде записаних људи држали више стоке. Тако је доста имућни Константин Ксирогеоргиос из Палеокастра поред кућа у граду (κάστρον) имао зевгар, коња, 50 оваца и земљу за шта је плаћао порез од 4 перпере.[578] У селу Контеји живео је извесни Георгије Ксирогеоргиос који је поред некретнина поседовао зевгар, магарца, 10 свиња и 50 оваца за шта је био опорезован са 4 перпере.[579] Треба забележити и Георгија Ксумитиса који је поред друге имовине поседовао зевгар и 10 оваца за шта је плаћао порез од 4 перпере.[580]

Поред наведених практика други акти Велике Лавре св. Атанасија дају још неке вредне податке о Лемносу као погодном терену за гајење стоке. Мало пре августа 1346. године кефалија Лемноса Георгије Дука Филантропин вратио је по царевој наредби Великој Лаври св. Атанасија стари град (палеокастелон) Контеју и друге поседе на Лемносу, па се спомињу и земље величине 4000 модија, али без ливаде тог зевгалатија (τῆς λιβαδιαίας γῆς τοῦ τοιούτου ζευγηλατείου)[581]. Практик поседа Велике Лавре св. Атанасија на Лемносу из октобра 1355. године наводи и пашњак (νομαδιαίαν γῆν) св. Јована у Сенти величине 20 модија.[582] Најзад, белешка о поседима Велике Лавре на Лемносу која је сачињена по практику Павла Газа из августа 1415. године спомиње дарове монаха Куцојована и Доротеја: зевгар, коња, магарца, воденицу и чамац. У истој белешци се спомиње да је одлуком аргировуљне хоризме Велика Лавра св. Атанасија за метох Гомата ослобођена плаћања пашнине за 500 коза.[583]

Међутим, Велика Лавра св. Атанасија није била једини светогорски манастир са поседима на Лемносу. Иако су вести о добрима других монашких обитељи много скромније, ипак им треба посветити дужну пажњу. Андроник Сфранцес Севастопулос сачинио је маја 1430. године практик поседа манастира Дионисија на Лемносу; ту

---

[577] Actes de Lavra III, No. 139, p. 81. Пописана домаћинства су држала: 3 коња, 3 вола (+ 6 зевгара што чини још 12 грла), 1 краву, 3 магарца, 15 свиња и 110 оваца.

[578] Ibid. p. 81.

[579] Ibid. p. 81. Наведено село се налазило на југу Лемноса. Cf. Actes de Lavra IV, p. 141 sq., carte 10.

[580] Actes de Lavra III, No. 139, p. 81.

[581] Ibid. No. 126, p. 32. У опису граница поседа као оријентир се спомиње μάνδρα τοῦ Βάρδα. Исто је речено у практицима из октобра 1355. и јуна 1361. године. Cf. Ibid. III, No. 126, p. 32, No. 139, p. 78. Попис поседа манастира Богородице Каковиотисе на Лемносу спомиње исти тор Варде који је Велика Лавра стекла маја 1304. године. Cf. Ibid. No. 136, p. 63; Actes de Lavra IV, p. 142 sq. Тај практик као оријентир спомиње и тор Јалеа (μάνδρα τοῦ Ὑαλέα). Cf. Ibid. No. 136, p. 61. У практику из јуна 1361. године као оријентири се наводе μάνδρα τοῦ Πριμμικηρίου, μάνδρα τοῦ Μαδιμᾶ и μανδράκιον τοῦ Καλεκροῦ. Cf. Ibid. No. 139, p. 77.

[582] Ibid. No. 136, p. 61. То је посед у оквиру метоха Богородице Какавиотисе на југозападу Лемноса. Cf. Actes de Lavra IV, p. 139.

[583] Actes de Lavra III, App., p. 219.

се констатује да је Манојло Макрис Скаматирос даровао монасима 2 каце за грожђе (ληνούς), 60 оваца, пар волова и коња.[584] У акту се наводи и да је извесни Манојло Макрис даровао манастиру Дионисија разну имовину, 6 оваца и коња.[585] Тада је споменуто да је покојни Манојло Дроморитис манастиру Дионисију даровао μάνδρας τὰς λεγόμενας Κατζινόποδον καὶ τοῦ 'Ρομακλείου који су се налазили на полуострву Факосу на југу Лемноса.[586] Документи Дионисија дају још неке вести које могу бити занимљиве за нашу тему. Тако простагма Јована V Палеолога од 3. јуна 1382. године говори о манастиру Св. Јована Продрома на Лемносу; тај манастир је годишње добијао 3 кантанарија сира.[587] У овде већ спомињаном практику из 1430. године као посед Дионисија наводе се торови на полуострву Факос (југ Лемноса) за које су монаси државној благајни дуговали 16 модија жита, 4 модија сочива и 3 кантанарија сира.[588] Хоризма деспота Димитрија Палеолога из августа 1430. године спомиње да манастир Дионисија треба да годишње добија са Лемноса и 3 кантанарија сира.[589]

Пратећи даље поседе светогорских манастира на Лемносу, као и податке о гајењу стоке на њима, ваља се обратити актима Пантократора. Из краја XIV или почетка XV столећа потиче попис поседа тог манастира на острву Лемносу, па се у пиргу Горњег Села спомиње неки Добра (Τόμπρις) са кућом, зевгаром, коњем, магарцем и стадом од 150 оваца.[590] Исти попис бележи и Николу Карцампласа који има кућу, у граду (κάστρον) а у селу Кедру поред друге имовине 2 коња, пола зевгара, 2 магарца, 8 свиња и 50 оваца.[591] Доста имућан био је и Михајло Триакондафил из села Мавронија који је поред винограда имао коња, зевгар, магарца и 50 оваца.[592] Међутим, споменути попис бележи и нека домаћинства која су гајила мало стоке. Тако је Јован, син Монохита имао кућу, пола зевгара, коња и поседе величине 222 модија, а његов зет Теодор Албанит је поседовао кућу, пола зевгара, коња и земљу од 102 и по модија.[593] Георгије Кардамплас је у граду (κάστρον) имао 2 куће, а у селу поред других поседа пекару, зевгар, коња, магарца, 4 овце и 3 свиње.[594] Августа 1393. године Манојло II Палеолог је издао хрисовуљу којом манастиру

[584] Actes de Dionysiou, ed. N. *Oikonomidès*, Paris 1968, No. 25, p. 150. Вероватно да је дародавац живео у Ацики у средишту Лемноса.

[585] Ibid. p. 150. У документу се спомињу и торови у Факосу које је манастиру даровао покојни Дроморитис. Cf. Ibid. p. 149.

[586] Ibid. p. 149. Повеља Јосифа, митрополита Лемноса из јула 1425. године међу поседима покојног Дриморитиса спомиње и тор Ромаклеја на Факосу. Cf. Ibid. No. 22, p. 128.

[587] Ibid. No. 5, p. 63.

[588] Ibid. No. 25, p. 149.

[589] Ibid. No. 26, p. 154.

[590] Actes de Pantocrator, ed. *Vassiliki Kravari*, Paris 1991, App. p. 194. Овде је дат опис Добриних поседа који су имали површину од 300 модија.

[591] Ibid. p. 195. Његови поседи су имали површину од 600 модија.

[592] Ibid. p. 195. Михајло Триакондафил је имао и друге поседе површине 250 модија. Мавронада се налазила на југу Лемноса. Cf. *Haldon*, o. c. 191 sq.

[593] Actes de Pantocrator App., p. 196.

[594] Ibid. p. 196. Површина његових поседа износила је 250 модија.

Пантократора потврђује и поседе у Акротириону: место за торове и околне пашњаке за шта су монаси држави дуговали порез од 24 перпере.[595] Пописивачи Фока Севастопулос, Алексије Јагупис и Георгије Теологит сачинили су акт који спомиње наведено место за торове (μανδροτόπιον) и пашњаке у Акротириону, а манастиру Пантократора се дарује и тор (μάνδρα) на Факосу за починак и пашу оваца.[596] Јануара 1396. године Манојло II Палеолог је хрисовуљом потврдио манастиру Пантократора разне поседе, па и тор (μάνδρα) на Факосу за починак и пашу његових оваца.[597] Апографевс Лемноса саставио је септембра 1442. године попис поседа Пантократора на острву, а међу њима се наводе и торови (μάνδρας) на полуострву Факосу: μάνδρα Αἰγνόμανδρα, μάνδρα τοῦ Κοτανίτζι, μάνδρα τοῦ Μαγκαφᾶ и μάνδρα τοῦ 'Ροδακυνέας.[598] Из првих година турске власти (март 1464) потиче попис поседа манастира Пантократора на Лемносу који садржи и неке податке занимљиве за нашу тему. Светогорски манастир је овде поседовао Акротирион са местом за тор и пашњаком (μετὰ τοῦ ἐκεῖσε μανδροτοπίου καὶ τῆς νομαδιαίας γῆς) добијене од цара Манојла II Палеолога за шта су монаси дуговали дажбину од 24 номизме. Исти цар је Пантократору даровао и тор (μάνδρα) на полуострву Факосу да га поседује за стоку (παρὰ τῶν ζῴων). У истом крају Лемноса царев син деспот Димитрије даровао је манастиру Пантократора и тор звани Пери (μάνδραν τοῦ Περί) а монаси су за пашу 300 оваца дуговали дажбину од 3 номизме.[599]

Најзад треба споменути и документ Дохијара који говори о стоци манастирских људи на Лемносу; у питању је практик из прве трећине XV столећа који у селу Лихна бележи имућног човека Косту Кипорогопулоса; он је у граду (κάστρον) имао кућу, а у селу поред других поседа куће, зевгар, магарца, 2 краве (ἀγελάδια), 12 оваца за шта је плаћао порез од 11 а за виглиатик још 3 перпере. Монах Влахос је у граду (κάστρον) имао кућу, а у селу поред друге имовине кућу, магарца и 20 оваца за шта је плаћао порез од 3 и по а за виглиатик још пола перпере. Јован Петра Казана имао је поред друге имовине куће, од којих је једна у граду (εἰς τὸ Κάστρον), магарца и 20 оваца за шта је плаћао порез од 6 и по перпера, док је сума за виглиатик избрисана.[600]

У потрази за документима који садрже податке о поседима светогорских манастира на острвима и о стоци која се тамо гајила наишли смо на знатно оштећен практик Велике Лавре св. Атанасија датиран септембром V индикта, па издавачи као могућност дају 1306, 1321. и 1336. годину. Ту су на Митилени записани неки људи са стоком. Извесни Андрија је имао вола, 16 оваца и 2 свиње за шта је

---

595 Ibid. No. 15, p. 122 sq.
596 Ibid. No. 20, p. 144.
597 Ibid. No. 21, p. 149 sq.
598 Ibid. No. 25, p. 169. Ту се спомиње и μανδροτόπιον τοῦ Παλαμᾶ.
599 Ibid. No. 26, p. 175.
600 Actes de Docheiariou No. 60, p. 307 sq. Ту је записан и Георгије Димитров који је уз другу имовину поседовао кућу у граду (εἰς τὸ Κάστρον), а у селу кућу и магарца за шта је плаћао порез од 7 а за виглиатик још 2 перпере.

дуговао порез од 8 кокија, а Константин Донтис је имао 28 коза и 2 свиње а плаћао је порез од 9 кокија.[601]

Како је на почетку овог рада наглашено, сасвим конкретни услови су нас принудили да смањимо његов обим, односно да се позабавимо само гајењем стоке на поседима светогорских манастира, али ипак верујемо да ће добијени резултати бити корисни за даља испитивања сточарства на поседима других манастира на пространој територији Византијског царства. Што се тиче сточарства у селима и метосима атоских манастира, може се казати следеће. Најстарији документи из светогорских архива (повеље, типици) показују да је испосницима на Атосу строго забрањивано гајење стоке, јер се сматрало да је бављење тим послом сасвим супротно монашком животу коме су се они заветовали. Међутим, свакодневне животне потребе монашких заједница, које су у неким случајевима бројале и по неколико стотина душа, захтевале су да оне држе грла теглеће и товарне марве, па је одлукама светогорског прота и савета стараца дозвољавано појединим манастирима да поседују известан број грла такве стоке. Документи из ране историје монашког живота на Светој Гори показују још једну пажње вредну појаву. У крајеве ретко насељене Свете Горе долазили су са стадима пастири из суседних крајева, свакако у намери да за пашу стоке користе овдашње погодне и пусте терене. Некада су се житељи из суседних крајева овде са стоком склањали бежећи од напада Словена насељених у залеђу Халкидике, а било је и примера да су на Атосу боравили пастири уз дозволу монаха, који су од тога имали одређене користи, јер су их пастири снабдевали сиром, вуном и другим потребама.

Ако је гајење стоке на самом Атосу било строго забрањено прописима манастирских типика, ова врста занимања била је веома раширена на манастирским поседима који су се налазили изван његових граница, особито у крајевима где су за то постојали погодни природни услови. Документи из светогорских архива садрже о томе доста података. У жељи да пружимо њихов преглед груписали смо их по појединим крајевима пре свега полуострва Халкидике у којима су атоски монаси имали највише села и метоха. Најпре смо прегледали повеље које говоре о имањима светогорских манастира на истоку Халкидике, дакле у крајевима који су се непосредно наслањали на границе територије Свете Горе а који су инклинирали ка славном епископском седишту Јерисоу. Овде је конфигурација терена погодовала гајењу стоке, особито у насељима која су се налазила подаље од обале мора у унутрашњости. Куће светогорских манастира у насељима овог краја држале су крупну марву (волови, краве, магарци) неопходну за обављање многих послова важних за свакодневну производњу, али су забележена и већа стада ситне стоке (овце и козе) која је давала многе за живот важне производе. Домаћинства у насељима у равници уз обалу мора више су била усмерена ка обради земље. Друга област у којој су светогорски манастири имали поседе

[601] Actes de Lavra II, No. 101, p. 156. На самом почетку очуваног текста записано је да је неко имао 3 козе, вола и 6 свиња, док је бројка за овце избрисана. Cf. Ibid. p. 155.

са доста стоке обухватала је халкидичка полуострва Лонгос (Ситонија) и Касандрију. Ваља признати да документи дају релативно мало података у узгоју стоке на овом простору, где су сходно природним условима преовлађивала стада ситне стоке (козе и овце). Међутим, редови повеља говоре о зимовницима атоских манастира на споменутим полуострвима где се у зимским данима склањала њихова стока.

Велики комплекс поседа (села, проастији, метоси) атоски манастири су имали у Каламарији, плодној области на западу Халкидике. Прегледајући документе, могли смо закључити да је овде у целини било мање стоке него на истоку Халкидике, а она је претежно гајена у насељима која су се налазила у унутрашњости, увучена од обале а на брежуљкастом терену. Домаћинства су овде гајила већа стада ситне стоке (овце и козе). Насеља која су лежала у равници близу мора држала су претежно крупну марву а мало ситне стоке. Светогорски манастири су вазда имали бројне и простране поседе у плодној равници око доње Струме, па је природно што повеље дају и доста података о њима. С обзиром на конфигурацију и природу терена овде забележена домаћинства су више била окренута ка земљорадњи и виноградарству, а ако су насеља била на обали Струме или околних језера, њихови житељи су се бавили и риболовом. Куће у тим селима су претежно држале крупну теглећу и товарну марву, док су од ситне стоке у неким случајевима забележена већа стада оваца. Изузетак у овим крајевима била су села манастира Ивирона која су се налазила уз падине Пангајске Горе или на њима. Због погодног терена ту су домаћинства гајила доста оваца и коза. Документи светогорских манастира, пре свега Велике Лавре св. Атанасија а и других садрже доста података о њиховим поседима на острву Лемносу. Житељи пописаних села и метоха, нарочито оних у брдовитијим крајевима острва, гајили су доста ситне стоке, особито овце и козе.

Сумирајући резултате о врстама стоке гајене на поседима светогорских манастира, треба нагласити да је по домаћинству од крупне марве забележено релативно мало грла. Куће су држале мало коња, чији је број ретко прелазио једно грло. Број волова је укупно био далеко већи, али су поједина домаћинства углавном поседовала 1 до 2 грла. Број крава и магараца се кретао између 1 и 5 грла по домаћинству, иако су ретко забележена и већа стада од по 10 крава. Од ситне стоке у укупном броју најмање су гајене свиње, чији је број ретко досезао 20 комада по домаћинству, а само у једном случају забележено је крдо од 50 свиња. Што се тиче оваца и коза, домаћинства светогорских манастира су их гајила у знатно већем броју, па су забележена стада од 100 до 300 грла ове ситне стоке. Сматрамо да као резултат прегледа бројних пописа домаћинстава светогорских манастира у селима и метосима Халкидике а и других области треба истаћи сазнање да је забележено доста људи којима је стока била и једина имовина. Међу њима је било и оних крајње сиромашних који су поседовали само по једно грло крупне стоке, или мањи број комада ситне стоке. Завршавајући ово истраживање, слободан сам да искажем наду да ће његови резултати бити корисни за даље испитивање сточарства у Византији.

Božidar Ferjančić

CATTLE RAISING ON THE ESTATES OF THE ATHONITE MONASTERIES IN THE MIDDLE AGES

The author first deals with the data on cattle raising on Mount Athos in the early period of monastic life on this territory. Documents from the last decades of the 9th century testify that the Monastery of John Kolovos situated in the vicinity of Mount Athos, had grazing rights on surrounding non-inhabited lands. Other shepherds were allowed to come with their herds too, but were obliged to pay compensation for using pastures. In case of external danger, people from neighbouring regions could run into refuge to Mt. Athos together with cattle, only with permition of the monks who lived there. However, with the appearance of St. Athanasios of Athos and the beginning of the organized monastic life on the Holy Mountain, the conditions for cattle raising were completely changed. Typika of the oldest monastic communities strictly forbade this activity, stating that it was contrary to monastic oaths of Athonite ascetics. Documents from the 11th century, especially the typicon of the Emperor Constantine IX Monomachos from September 1045, show that the Athonite monks nevertheless reared cattle, violating the provisions of the typikon. They did it forced by everyday needs of their communities, in which, at times, several hundreds monks lived. Therefore, certain monasteries, such as Great Lavra and Vatopediou, were allowed to keep oxen for their needs. There are some interesting data from the very beginning of the 12th century on shepherds — the Vlachoi, who stayed with their flocks on Mt. Athos. The monks benefited from them, since they provided them with cheese, milk and woll. However, the forementioned Vlachoi brought women and girls there, who, dressed up in men's clothes, tended cattle. Therefore Nikolaos, the Patriarch of Constantinople (1084—1111), ordered that the Vlachoi were to be expelled from the Holy Mountain, which brought about great disturbance on its territory.

If cattle rearing was strictly forbidden within the boundaries of Mt. Athos, in the villages and metochia of the Athonite monasteries, scattered in nearby regions, different kinds of cattle were raised. The Athonite monasteries possessed a number of houses in the villages and metochia in the eastern part of Chalkidike, where, according to records, there were a lot of cattle (the Great Lavra of St. Athanasios, Iveron, Zographou, Xenophon, Xeropotamou, Chilandar, etc). Praktika containing lists of property of certain monasteries testify that a lot of cattle were raised in some of their villages, particularly in mountainous settlements, far from the coast. The villages of Gomatou and Selas should be mentioned first, where a lot of neat cattle and beasts of burden were kept (oxen, cows, donkeys), and even a larger number of other domestic animals, such as pigs, sheep and goats. Thus, there were between 50 and 97 cows at Gomatou, while at Selas even 150 heads of cattle were kept. According to this record, there were 723 sheep at Gomatou and 923 goats at Selas, whereas some households

in these villages owned hundreds of sheep or goats. The census of possessions of the Athonite monasteries in coastal settlements, such as the town of Hierissos, gives a different picture. There were fewer neat cattle (oxen, cows and donkeys) in this part, as well as pigs, sheep and goats. The only exception was the village of Kosli, where a lot of sheep were kept.

As it seems, the peninsulas of Longos (Sythonia) and Cassandreia in Chalkidike were suitable for lodging and feeding cattle in winter, because there is frequent reference in charters to winter quarters of various Athonite monasteries in these regions. They offered shelter to shepherds in winter, who fed their herds there. In regard to cattle kept in some households in Longos (Sythonia), it should be mentioned that surviving documents contain conspicuously less information on their number than about regions in eastern Chalkidike. Nevertheless, the data found in these documents clearly show that people there reared mainly sheep and, in particular, goats. With respect to Cassandreia it should be admitted that we have found scarce evidence in documents on cattle raising in this westernmost peninsula of Chalkidike.

The Athonite monasteries had numerous and spacious land properties in Kalamaria, the region placed in the western part of Chalkidike, about which charters contain a lot of information. This area was obviously not suitable for cattle raising, for documents testify it was not a widespread activity. However, it should be pointed out that villages differed in this respect. The ones situated in higher regions in the mainland, such as Aghia Euphemia or Krya Pegadia, reared cattle, goats in particular. Those on the coast were directed to other activities, such as land cultivation, although in some of them (Kato Volvos and Drymosita) cattle were raised as well, mostly sheep.

A large number of households and several villages in the fertile valley in the lower course of the river Strymon and around nearby lakes had always been in the possession of the Athonite monasteries. The labour activities of their population were directed by the configuration and nature of the soil — people mainly worked in the fields and grew vines, and, if living near the Strymon or nearby lakes, they also went fishing. However, in some villages, such as Gradac, Eunouchos and Vrasta, cattle were kept as well, mostly pigs and sheep. It should be mentioned that, according to documents, a situation in the villages of Iveron, lying on or near the slopes of Mount Pangaeon (Radolivous, Voriskos, Ovelos or Dovrovikeia) was completely different. Peasants in these villages, taking advantage of the terrain, raised a lot of cattle: neat cattle on the plains, predominantly cows, whereas on the plains of Mount Pangaeon goats were reared.

The Athonite monasteries also had land properties in areas far from Mt. Athos, which is a fact mentioned in some charters. At the end of the 12th century, the Great Lavra of St. Athanasios owned pastures in hilly regions around Moglena, on which shepherds — the Vlachoi grazed their herds. The Great Lavra of St. Athanasios, as well as the other Athonite monasteries, had a number of estates on the island of Lemnos, where a lot of cattle were reared. This activity

was widespread in the hilly regions of the island, where, according to documents, there were many sheep and goats. The data from the investigated documents show that many people who lived in the villages and metochia belonging to the Athonite monasteries were exclusively engaged in cattle raising. Some of them were very poor, so that a few heads of cattle were their only possesson.

Зборник радова Византолошког института, XXXII, 1993.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXII, 1993

УДК 930.22(497.11:495.631)"12"

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДА ЛИ ЈЕ САЧУВАНА ПОВЕЉА КРАЉА ДРАГУТИНА ХИЛАНДАРУ?

Приликом проучавања даровних докумената српских владара који једини пружају обавештења о порасту поседа манастира Хиландара у Србији током XIII века, нашу пажњу је привукла повеља чији аутор се потписао као Стефанъ по милости божиiи краль срьпски.[1] Овај акт, на коме нису забележене хронолошке индикације, једино су Л. Пети и Б. Кораблев приписали, са извесном резервом, краљу Драгутину, док Љ. Стојановић, С. Новаковић и Вл. Мошин ауторство овог краља нису довели у питање.[2]

Повеља је написана на пергаменту унцијалом из последње четврти XIII века, са употребом скраћеница за nomina sacra и честим натписивањем слова *д*, *с* и *т*. Уколико се овај акт приписује краљу Драгутину, споменимо да су њега, као и два уговора овог краља са Дубровником, писале три различите руке; додајмо томе да су два последња, већ због другачијег карактера њихове садржине, писани унцијалом са брзописним елементима,[3] због чега поређење њиховог писма са оним у нашој повељи не може помоћи у решавању питања њеног издавача. Чини нам се, међутим, да се палеографске особине овог акта у основи не разликују од оних у двема повељама краља Милутина, једној за келију Свете Петке у селу Тморани (после априла 1299/1300) и другој којом је потврдио дарове својих „родитеља и прародитеља" (вероватно у првим годинама XIV века, пре 1304).[4]

---

[1] *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 389 (даље Зак. спом.); у издањима. *Љ. Стојановић*, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи итд. 1. Светогорски акти, Споменик 3 (1890) 12, и *L. Petit — B. Korablev*, Actes de Chilandar, Виз. Временник 19 (1915) Приложение 1. Actes slaves, 6, 1. 70 (даље: Chilandar) у потпису је уместо *по милости*, прочитано *по воли*.

[2] Chilandar, стр. 389; *Вл. Мошин — Л. Славева*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I, Скопље 1975, 274—275 (опис и регест ове повеље).

[3] Фотографије ове и повеље краља Милутина за келију Свете Петке љубазно ми је ставио на располагање колега Д. Синдик, на чему му срдачно захваљујем; уп. *П. Ђорђић*, Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози, Београд 1987², 96 и сл. 47 и 48.

[4] За Милутинову потврдну хрисовуљу в. Споменици на Македонија, I, т. 26.

Од спољних обележја упадљиво је још и писање броја *осам на десет* за бројку осамнаест, облик који такође налазимо у формули санкције Милутинове повеље за Свету Петку, иначе непознат у санкцијама српских исправа.[5]

И најзад, у Милутиновом нешто свечанијем потпису његове потврдне повеље, име Стефан је написано на исти начин, са скраћеницом за *теф* и лигатуром за *ан*, као у нашем акту.[6]

Све ово показује да спољна обележја акта који нас интересује нису пресудна у доношењу закључка о прецизнијем времену његовог издавања и у вези са тим о њеном аутору.

Детаљном анализом изузетно богате и занимљиве садржине овог документа покушаћемо да изнесемо аргументе за његово датовање у време Милутинове владавине, свакако пре краја XIII века и тиме као аутора предложимо овог краља.

Повеља започиње релативно кратком аренгом у којој је краљ образложио да чини ово даровање Богородици, да би га она на судњем дану покрила ризом своје младости.[7] На аренгу се не наставља уобичајена интервенција хиландарских монаха, њихово обраћање владару са молбом да им дарује нове и потврди већ постојеће поседе, него одмах следи експозиција. Краљ излаже да је Хиландару дао четири села Быгоунь, ѡсльниц: Мьсково и Зьборьско, чија заједничка међа је такође уписана у даровни акт.[8] Међутим, она не даје довољно топографских елемената за локализацију ових села. У опису границе призренског села Локвице забележен је пут који пролази кроз Зьборьско,[9] али немамо никаквог доказа да је у питању истоимено село даровано Хиландару. У опису међе ових села, уз сасвим непознате топониме, споменута је и река Бѣльча која се улива у Пећки Студенац, што би могло, али не мора упућивати на подручје Пећи.[10] Одредбе које следе о обавезама људи призренских метоха манастира Хиландара завршавају се оном о расподели земље дарованих села. Краљ је одредио да половина те земље буде у директном поседу манастира, а друга половина да остане у власништву сељака.[11] Управо због тих одредаба које апострофирају људе призренских метохија, верујемо да су се ова четири села, позната једино из ове повеље и којима се сваки траг изгубио, налазила у подручју Призрена и да су ушла у састав хиландарског призренског метоха.

Уз дарована села краљ је потврдио Хиландару и поседовање винограда у атару Билуше, села југозападно од Призрена, који је човек хиландарског метоха продајом отуђио од манастира.[12]

---

[5] Chilandar, 6, l. 67 и 9, l. 66.

[6] В. и фотографију овог Милутиновог потписа у *В. Мошин*, Повеље краља Милутина — дипломатичка анализа, Историјски часопис 18 (1971), где је објављен као „Оригиналан потпис краља Милутина на општој повељи Хиландару из око 1282. год.“.

[7] Chilandar, 6, l. 1—11.

[8] Ibidem, l. 11—15 = Зак. спом., 387. I.

[9] Ibidem, l. 49—50.

[10] Ibidem, l. 14—15 = Зак. спом., 387. I. *В. Мошин и Л. Славева* (Споменици на Македонија, I, 274) мишљења су да су се ова села налазила у близини Пећи.

[11] Chilandar, 6, l. 38—40 = Зак. спом., 388. IX.

[12] Chilandar, 6, l. 15—17 = Зак. спом., 387. II.

Међу поменутим одредбама различите садржине на првом месту је она којом је краљ ослободио људе призренских метоха обавезе стражарења према Грцима, што објашњавамо чињеницом да је у ратовима предузетим одмах после Милутиновог доласка на власт, 1282—1284, граница према Византији померена дубоко на југ, тако да призренска област више није била погранична зона. Уместо, дакле, стражарења на граници, краљ је обавезао људе хиландарских поседа да шаљу једног човека на Свету Гору, како би чувао хиландарско пристаниште од напада пирата.[13]

Са престанком ратова који су ометали доласке хиландарских монаха у српске земље, у циљу обиласка њихових метоха или тражења потребне помоћи, обновљена су редовна путовања између Свете Горе и Србије, што је краљ потврдио овом повељом — светогорьскы поуть да бива по вса лѣта.[14] У вези са тим је обавезао сељаке и Влахе хиландарских поседа, очигледно у подручјима кроз која је тај пут пролазио, да се брину о његовој безбедности, ослобађајући их у исто време сваке друге војне обавезе, сем у случају напада на земљу.[15] Тај пут је ишао од Призрена, преко Скопља или Прилепа до Солуна, а затим до Јериса, Комитисе и хиландарског метоха Зига.[16]

Због новонастале мирнодопске ситуације краљ је ослободио и становнике трга Книнца одласка у војску, обавезујући их да раде за Хиландар (да работають цркви), при чему је посебно споменуо преношење робе, по свој прилици намењене продаји. У исто време, да би заштитио овај трг од пљачкања, краљ је одредио да отмичар, поред враћања отете робе, мора платити њену деветоструку вредност и уз то бити кажњен као издајник.[17]

Поред ових, повеља садржи и одредбе којима је краљ ставио у надлежност игумана Хиландара или црквених достојанственика — вероватно призренске епископије, јер је игуман био далеко — све парнице које су људи метоха имали између себе, изузев дела издаје, помагања туђим људима да побегну од свога господара, спорова око

---

[13] Chilandar, 6, l. 17—19 = Зак. спом., 387. III.

[14] Chilandar, 6, l. 31—32 = Зак. спом. VI. Вероватно да се првенствено на дозволу путовања монахâ Хиландара у Србију односи и једна хоризма Андроника II из око 1299. године; уп. Ф. *Баришић*, Први попис грчких аката на старосрпском с краја XIII века у Хиландару, Хиландарски Зборник 7 (1989) 33—34, бр. 27.

[15] Chilandar, 6, l. 32—34. Пракса ослобађања становништва подручја кроз које је пролазио царски пут свих терета и узнемиравања, изузев пружања смештаја и хране цару, његовој пратњи или уопште царевим људима, била је позната и у Византији (cf. *Théodore Métochite*, Presbeutikos, éd. *L. Mavromatis*, La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin, Thessalonique 1978, 91, l. 68—70; уп. Теодор Метохит, ВИИНЈ, VI, 1986, 85, нап. 13 *(И. Ђурић)*.

[16] Пут у правцу Јерисо—Комитиса споменут је у опису границе хиландарске земље на Превлаци из 1300. године *(L. Petit — B. Korablev*, Actes de Chilandar, Виз. Временник 17, Приложение 1. *Actes grecs*, 18, l. 16—17; издавачи су датовали овај акт „око 1300"). Пут у подручју Зига споменут је као царски пут у акту прота Јоаникија из новембра 1294. године: Chilandar grecs, 9, l. 127.

[17] Chilandar, 6, l. 34—38 = Зак. спом., 388. VII—VIII; уп. *Т. Тарановски*, Историја српског права у Немањићкој држави, II. Историја кривичног права, Београд 1931, 48, нап. 1 и 127.

земље и случајева убиства (развѣ невѣре и провода, землѥ и вражде). Ови тзв. државни резервати (casus regales) решавани су пред судом краља или његовог достојанственика, кога су игуман и братство имали право да изаберу, тако да ни севаст, ни било који други краљев чиновник (владальць) нису имали никакву судску надлежност унутар хиландарских метоха.[18] Ова одредба је употпуњена и обавештењем да је послоухь (такса за сведочење) у парницама решаваним пред судом краља или његовог достојанственика била, према обичају, два динара.[19]

После изнесених административних одредаба, текст повеље се поново враћа на имовинска права и то она која краљ потврђује Хиландару. То су била у Призрену, најпре, црква Светог Димитрија, что си ѥсть имала ис-прьва ѡна светаа црькы, тј. Хиландар, а затим виногради, њиве или млинови; краљ је у исто време ослободио људе цркве Светог Димитрија, становнике Призрена, свих работа и плаћања држави, који су теретили остало становништво овог града. Овај привидно широки имунитет и изузимање из сваке надлежности севаста, кнеза и уопште свих краљевих чиновника, односио се и на људе који би, доселивши се на имања цркве Светог Димитрија, дошли у власт манастира Хиландара.[20]

Јасније него у одредби о цркви Светог Димитрија,[21] она о селу Локвици показује да је у питању потврђивање манастирског добра. Краљ каже да је дао село Локвицу Светој Богородици Светогорској са свима међама како си ѥсть имала ѡть прѣжде.[22] После описа сеоске међе која нас овде посебно не занима, јер село Локвица и данас постоји југоисточно од Призрена, у излагању повеље краљ одмах прелази на друго добро, планину Често Каменије, чије је поседовање, рекли бисмо, такође потврдио Хиландару. Ова се планина налазила јужно од Призрена, у подручју Крст'ца, између Опоља и Полога и имала је заједничке међаше са селима Манастириц, Село

---

[18] Chilandar, 6, l. 21—26 = Зак. спом., 387. IV; о невери, проводу и вражди, уп. *Тарановски*, нав. дело, 113, 130, 132—133; о земљи, *исти*, IV. Историја судског уређења и поступка, Београд 1935, 132, 136—137 и индекс.

[19] Chilandar, 6, l. 28—31 = Зак. спом., 387—388. V; толики је послух био и за људе манастира Св. Петра на Лиму према хрисовуљи краља Уроша I којом је потврдио (1254—1264) дарове свога стрица кнеза Мирослава (Зак. спом., 596. XXIX), затим за људе манастира Св. Стефана у Бањској, према хрисовуљи краља Милутина из 1316 (Зак. спом., 628. LXXVI) или за људе манастира Дечана, према хрисовуљи Стефана Дечанског из 1330. (Зак. спом., 652. XLVI, нап. 1); у Милутиновој повељи за цркву у Грачаници (1314—1316) црквени послух је био 4 динара (Зак. спом., 636. XXIX); о послуху, уп. *Тарановски*, Историја српског права, IV, 138, 186, 187, 205.

[20] Chilandar, 6, l. 40—46 = Зак. спом., 388. X—XI; давање овако широких повластица значило је да људи манастирског поседа нису извршавали обавезе према држави, него манастиру коме су припадали, у овом случају Хиландару; о тим обавезама, уп. Историја српског народа I, Београд 1981, 379—381 (*М. Благојевић*).

[21] У тој одредби (Chilandar, 6, l. 40—41) спомињу се две цркве — једна Светог Димитрија и друга ѡна светаа црькы, тј. Хиландар. Манастир Хиландар се у овој повељи назива: Хиландар (l. 12), ова света црква (l. 21, 29, 39) и Света Богородица (27) светогорска (l. 47).

[22] Chilandar, 6, l. 46—54 = Зак. спом., 388. XII.

и Речани.[23] Експозиција повеље се завршава одредбом којом је краљ ослободио Често Каменије, односно људе који су је користили, малих и великих работа, као и оброка који су плаћали становници жупе.[24]

У формули санкције, међу елементима проклетства које ће стићи прекршиоца краљевог акта, наведена су и четири еванђелиста, што би био њихов први помен у санкцијама српских аката.[25] Овај елеменат се у исправама краља Милутина налази само још у санкцији хрисовуље за манастир Светог Ђорђа код Скопља из 1300.[26] Поново се среће у једној повељи Стефана Дечанског (5. септембар 1327) да би у време краља и цара Душана постао уобичајен елеменат санкције његових аката.[27] Мање значајно, али упадљиво је изостављање речи *сила* приликом спомињања проклетства часног и животворног крста.[28]

Формулација у краљевом потпису, којом смо започели овај рад, не налази се ни на једном од два уговора краља Драгутина са Дубровником на којима се потписао само као *Стефан*.[29] У потписима краља Милутина такође нисмо нашли формулацију идентичну оној у потпису наше повеље. Споменимо да се Милутин потписивао са оба имена Стефан Урош, што по нашем мишљењу не искључује могућност да се могао потписати и само као Стефан.[30] Подсетимо да није постојало строго утврђено правило о уношењу краљевих имена у потпис, о чему најбоље сведоче потписи Стефана Дечанског који се потписивао и као Стефан Урош и само као Стефан.[31] Стога сматрамо да краљев потпис у нашој повељи не открива његог аутора.

[23] Ibidem, l. 54—57 = Зак. спом., 388. XIII; да се планина Често Каменије налазила на Крьстьци спомиње се у акту о сабору на Крупиштима од 17. маја 1355. — *А. Соловјев*, Два прилога проучавању Душанове државе: 1. Повеља цара Душана о метохији Св. Петра Коришког и 2. Печати на Душановим повељама, Гласник Скоп. науч. друштва 2 (1927) 26, l. 12; Масларија и Сопот су били заједнички међаши са селима Манастириц и Село, док је река В'шивица била међаш и селу Речани; о овим топонимима уп. *М. Пешикан*, Стара имена из Доњег Подримља, Ономатолошки прилози VII (1986) 22, 29, 31, 34, 39.

[24] Chilandar, 6, l. 57—59 = Зак. спом., 388. XIV; за ослобођење од обавеза према држави, в. нап. 20; *М. Благојевић*, Оброк и приселица, Историјски часопис 18 (1971) 165—188, указује да је становништво манастирског властелинства плаћало оброк у оквиру властелинства, а не у оквиру жупе на чијој територији се то властелинство налазило.

[25] Chilandar, 6, l. 66.

[26] Споменици на Македонија, I, 237. 78.

[27] Chilandar, 23, l. 66; уп. *С. Станојевић*, Студије о српској дипломатици. X Санкција, Глас 100 (1922) 29, и *V. Mošin*, Sankcija u vizantijskoj i u južnoslovenskoj ćirilskoj diplomatici, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, III (Dubrovnik 1954) 37.

[28] Chilandar, 6, l. 64—65; уп. *V. Mošin*, нав. место.

[29] У првом уговору Драгутин се потписао као Стефань, краль и сь Б(о)г(о)мь самодрьжьць српски (*Ђорђић*, Историја српске ћирилице, сл. 47) и у другом из 1281. као Стефань, по милости Божиеи, краль србскихь земль и поморьскихь (*Ђорђић*, нав. дело, сл. 48 и Зак. спом., 155).

[30] Уп. *С. Станојевић*, Студије о српској дипломатици, XIII. Потпис, Глас 106 (1923) 38—39, и фотографије потписа краља Милутина у *В. Мошин*, Повеље краља Милутина.

[31] *С. Станојевић*, нав. дело, 39.

Анализирајући експозицију повеље већ смо указали да нам се чини неприхватљивим да ју је издао краљ Драгутин. То сматрамо из два разлога. Прво, све поменуте одредбе о ослобађању од војне обавезе становника призренских метоха упућују на време после ратова вођених 1282 — 1284. Уз то, укључивањем византијске територије у српску државу, поред осталих утицаја, и терминологија византијског чиновничког апарата све више је продирала у српску администрацију. Термин севаст је први пут употребљен у овом документу.[32] Широки судски имунитет игумана Хиландара и његова ограничења тзв. „краљевим резерватима" налазимо забележене заједно једино у овој повељи. То би указивало да је она издата крајем XIII века, јер у XIV столећу манастири су успевали да обезбеде себи судске таксе и у случајевима када је њиховим људима судио државни суд.[33]

Други, можда јачи разлог је тај што је краљ овим актом, поред села која је даровао, потврдио Хиландару наведена добра у Призрену и његовој околини, истичући да их је манастир имао већ раније, не наводећи њиховог дародавца. Захваљујући поменутој Милутиновој хрисовуљи којом је потврдио дарове „родитеља и прародитеља", као и сачуваним повељама његових прародитеља, закључујемо о даровима Уроша I (1243—1276).[34] Чињеница да у потврдној Милутиновој хрисовуљи нису забележени ни црква Светог Димитрија, ни село Локвица, нити планина Често Каменије указује да је те поседе највероватније Хиландару даровао краљ Драгутин, можда у првим годинама своје владавине (1276—1282), јер да их је лично дао, Милутин, по свој прилици, то не би пропустио да истакне. Само можемо претпоставити да су неке посебне прилике изазване поменутим ратовима, нарочито продором византијске војске, у пролеће 1283, до Призрена и Липљана, захтевале овако потврђивање тих поседа.[35] Ако имамо у виду да је Милутин од момента преузимања престола желео да га обезбеди својим наследницима, лишавајући тиме права наслеђа Драгутинову децу, не изненађује чи-

[32] Уп. *С. Новаковић*, Византијски чинови и титуле у српским земљама XI—XV Глас LXXVIII (1908) 255; о употреби епитета *севастос* за чиновнике у Византији, cf. *Љ. Максимовић*, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988, 22, n. 45. В. и *В. Мошин*, Византијски утицај у Србији у XIV веку, ЈИЧ III (1937) 147—159.

[33] Уп. *Тарановски*, Историја српског права, IV, 137—138.

[34] Хрисовуље прародитеља су акти монаха Симеона Немање (друга половина 1198: Chilandar, 3 = Зак. спом., 384—385) и великог жупана Стефана Немањића (26. септембра вероватније 1199. него 1200: Chilandar, 2 = Зак. спом., 385—386 = *А. Соловјев*, Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200—1202), ПКИЈФ V (1925) 7—12). Хрисовуље родитеља су акт краља Владислава (1234—1243: Зак. спом., 386 = *Соловјев*, нав. дело, 12) и изгубљени један или више докумената Уроша I. Дакле, села, уљаници и виногради забележени у Милутиновој потврдној хрисовуљи (Chilandar, 32, где је објављена са погрешним датумом као акт краља Душана; о њој види, *Мошин—Славева*, Споменици на Македонија, I, 276—277; *С. Ћирковић*, Биографија краља Милутина у Улијарској повељи, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 56, нап. 10), а који нису уписани у повеље Симеона Немање, Стефана Немањића и Владислава, сматрамо да су дарови Уроша I.

[35] О византијској контраофанзиви, в. ВИИНЈ, VI, 31—32 (*Љ. Максимовић*) и 54—165 (*С. Ћирковић*).

њеница да се у његовим исправама Хиландару не спомиње ни један акт краља Драгутина. Тиме објашњавамо и изостављање имена првог дародавца поседа које је Милутин потврдио српском манастиру. Због тога, као и прераде највећег броја Милутинових исправа, чијим оригиналима данас не располажемо, није увек једноставно пратити пораст хиландарског домена у Србији у другој половини XIII и првим деценијама XIV века. Приписујући ауторство наше повеље краљу Милутину, са закључком да је први дародавац поменутих добара био Драгутин, на први поглед нисмо, барем што се тиче тих поседа, дали никакву новину, јер се и до сада сматрало да их је краљ Драгутин овим актом уступио Хиландару.[36] Међутим, једино прихватањем Милутина, уместо Драгутина, као издавача акта који нас интересује, можемо разумети податке о истим поседима у актима о сабору у Крупиштима од 17. маја и 2. јула 1355. године. Цар Душан је том приликом повратио Хиландару планину Често Каменије и земљу у Локвици, које су држали како имь пише хрисовоуль стари.[37] У питању је једна од хрисовуља „прародитеља царства ми светога краља", дакле, краља Милутина, које је игуман Хиландара кир Доротеј са старцима изнео пред сабор.[38] Позивање на хрисовуљу „светог краља", у Душановим исправама увек краља Милутина, потврђује наш закључак да је повеља која је до сада приписивана краљу Драгутину у ствари била Милутинов акт, каквим су га и сматрали монаси Хиландара у XIV веку.

У настојању да одредимо време издавања ове повеље, изнели смо аргументе на основу којих је 1284. година terminus post quem за њено издавање. Податак о слању човека у хиландарско пристаниште на мору даје нам 1300—1302, време подизања пирга у Хрусији који би, верујемо, да је већ био изграђен, био споменут уместо пристаништа, као terminus ante quem.

Резимирајући ово истраживање, наш је закључак да је краљ Милутин овом повељом, издатом највероватније око 1299. године, уступио Хиландару четири села у подручју Призрена и потврдио му поседовање цркве Светог Димитрија у граду Призрену, као и села Локвице и планине Често Каменије у његовој околини. Дакле, одговор на питање којим смо насловили овај рад био би: повеља краља Драгутина Хиландару није сачувана.

Mirjana Živojinović

EST-CE QUE LA CHARTE DU ROI DRAGUTIN POUR CHILANDAR EST CONSERVÉE?

Les caractéristiques paléographiques et le contenu de la charte faisant l'objet de notre étude (Petit-Korablev, Chilandar sl., n° 6) mettent en doute l'opinion généralement admise voulant qu'il s'agisse

[36] Види текст уз нап. 2.
[37] *А. Соловјев*, Два прилога проучавању Душанове државе, 30, l. 6 и 9.
[38] *Соловјев*, нав. дело, 26, l. 6 и 10; 30, l. 3 и 10.

d'un acte de donation du roi Dragutin en faveur de Chilandar et conduit à la conclusion qu'elle doit être attribuée au roi Milutin. Ceci ressort tout d'abord de la clause exemptant de l'obligation militaire les habitants des métoques de Chilandar dans la région de Prizren, disposition n'ayant pu être prise qu'après que cette région eut cessé d'être une zone frontalière, face à Byzance, donc après les guerres menées contre l'Empire en 1282—1284. Par ailleurs, parallèlement à la donation de quatre villages, cet acte ne fait que confirmer à Chilandar la possession de l'église de Saint-Dèmètrios à Prizren, du village de Lokvica et de la montagne de Često Kamenje. Compte tenu que ces biens ne figurent pas dans le chrysobulle du roi Milutin confirmant à Chilandar les donations de ses parents et aïeux, nous pensons qu'il s'agit effectivement de donations de Dragutin, rattachées au monastère par un acte aujourd'hui perdu et non pas par cet acte. Nous ne pouvons donc qu'en conclure à l'existence de raisons spécifiques ayant amené Milutin à confirmer ici ces donations de son frère, sans pour autant mentionner ce dernier. Celles-ci étaient peut-être liées à la question de la succession au trône ainsi qu'aux guerres mentionnées, en particulier à l'avancée de l'armée byzantine, au printemps 1283, jusqu'à Prizren et Lipljan. Quoi qu'il en soit, il est certain que suite à l'établissement durable de l'autorité serbe dans la région de Prizren il a été nécessaire de régler les obligations des gens des métoques de Chilandar envers ce monastère. A première vue, l'attribution de notre charte au roi Milutin ne constitue pas vraiment une nouveauté, du moins en ce qui concerne les biens concernés. Toutefois, elle seule nous permet de comprendre la donnée relatant qu'à l'assemblée de l'empereur Dušan à Kroupišta les moines de Chilandar se référèrent, lors de la résolution d'un litige portant sur une terre à Lokvica et sur la montagne de Često Kamenje, à un chrysobulle du «saint roi», appellation désignant régulièrement le roi Milutin dans les actes de Dušan. Ceci confirme donc que notre charte, attribuée jusqu'à présent au roi Dragutin, est de facto un acte de Milutin, comme le considéraient aussi les moines de Chilandar au XIVème siècle. Le terminus post quem pour son édition est constitué par les guerres déjà mentionnées, donc 1284. D'autre part, la donnée concernant l'envoi d'un homme dans le port de Chilandar sur la mer repousse le terminus ante quem jusqu'en 1300—1302, date de l'édification du pyrgos de Chrysè qui, s'il avait existé, aurait, à notre avis, certainement été mentionné au lieu du port. La solution la plus probable serait de situer l'édition de cette charte vers 1299. Il semble donc que la question constituant le titre de ce travail doive recevoir une réponse négative.

Зборник радова Византолошког института, XXXII, 1993.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXII, 1993

УДК 929.7:321.17(497.11:495.02)"13"

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

СЕВАСТИ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Српска средњовековна држава је, несумњиво, из Византије преузела достојанство севаста (σεβαστός). Уосталом, као и многа друга. Али, за разлику од већине других византијских позајмица, ово достојанство остало је прилично недефинисано у нашој науци. Закључивало се, у почетку, да севаст не може бити сматран правим чиновником, иако се чинило да врши неку службу (С. Новаковић).[1] Касније се усталило мишљење да је севаст свакако чиновничка титула, али са различито схватаним делокругом компетенција: намесник-заповедник и судија у жупи, попут кефалије (К. Јиречек),[2] државни службеник са управним надлежностима у пограничним крајевима (Д. Алимпић),[3] представник локалне власти у општем смислу речи, као и кефалија, за разлику од чиновника са специфичнијим дужностима — војним, финансијским или судским (Т. Тарановски).[4] Најзад, неизреченом до краја остављена је и претпоставка да је севаст могао бити управник града (В. Мошин).[5]

Наведене недоречености лако су схватљиве ако имамо у виду да је помињање севаста у српским документима релативно ретко и готово без изузетка ограничено на пуко навођење у оквиру формула заштите привилегисаних имања од уплитања чиновника. Али, у тим недореченостима видљиво је и присуство извесних заблуда на које, ради поједностављења читавог проблема, треба одмах указати. Веровало се, тако, да прво помињање севаста у Србији пада у време

[1] *С. Новаковић*, Византиски чинови и титуле у српској средњевековној држави, Глас СКА 78 (1908) 255, 257.

[2] *К. Јиречек — (J. Радонић)*, Историја Срба, Београд [2]1978, I, 259, 495; II, 118.

[3] *Д. Алимпић*, Управне власти у старој српској царевини, Београд 1921, 39 н. 2, 65.

[4] *Т. Тарановски*, Историја српског права у немањићкој држави, Београд 1931, I, 202. Разрађујући ово гледиште, Тарановски је, међутим, пажњу посветио само институту кефалије (стр. 204 сл.). С друге стране, у поглављу о судству, инсистирајући да управни чиновници редовно и суде, он је управо севаста узео као пример (н. д. IV, 165, 166).

[5] *В. Мошин*, Византиски утицај у Србији у XIV веку, ЈИЧ 3 (1937) 152 сл.

краља Драгутина.[6] Веровало се, такође, да је у византијском свету XIII века постојање севаста нарочито карактеристично за епирску државу, чиме би био наговештен и основни пут његовог преузимања у Србији.[7] Епирски севасти су, при томе, сматрани управницима градова.[7a] Међутим, одавно је већ указано на то да се речено једино помињање севаста из Драгутиновог времена налази у повељи чији ауторство и хронологија нису нимало извесни и која се може приписати и краљу Милутину.[8] Постави ли се тако ствар, читава комбинација са Епиром постаје непотребна, што је утолико значајније, јер је и положај епирских севаста погрешно процењиван.[9] И то није све.

Ако се појава севаста у Србији веже за Милутиново доба, постаје конзистентнија и целокупна представа о начину преузимања институција византијске државе. Постаје, наиме, извесно да је у питању феномен који се материјализује стабилизацијом српске власти у Македонији од 1299/1300. године.[10] То је време преузимања чиновничких титула и функција, пореског система, па и самих грчких достојанственика, дакле свих оних елемената византијске државне структуре, који ће у потпуности бити уобличени тек после проглашења Српског царства и већином ишчезнути са његовим гашењем.[10a] Увођење византијских „модела" одвијало се, према томе, на непосредан начин. Кад је о нашој теми реч, ова околност је одавно примећена: „Очевидно је, да је *севаст* прихваћен из Византије, или тачније, да је одржан у пределу освојеном од Византије".[11] Разуме се, то никако не значи да је на овај начин уведена институција морала остати ограничена на некадашње ромејске територије, али значи да је могла бити преузета у више-мање „чистом" облику.

Један од ослонаца за изналажење решења у помало енигматичној причи о севастима у Србији, теоретски узевши, могао би се потражити испитивањем одговарајућег достојанства у Бугарској. Поготову што се оно, као и многе друге позајмице из Византије, јавља знатно

[6] Недатирана повеља за Хиландар: *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912 (даље: Зак. спом.) 387—389. Издавач је за аутора узео краља Драгутина, а тако већ *Новаковић*, Чинови и титуле 255 (где се појава севаста у Србији везује чак за XII век — стр. 209), као и касније *Јиречек—Радонић*, Историја Срба II, 17; *Тарановски* н. д. I, 202.

[7—7a] Уп. *Јиречек*, н. д. I, 259, 495; II, 17; *Мошин*, Византиски утицај 152.

[8] *Мошин*, н. д. 152 сл. Управо у овом броју ЗРВИ колегиница Мирјана Живојиновић, на основу помне анализе, коначно ставља повељу у Милутиново време.

[9] Данас се узима да је у Епиру севаст титула која се везује уз одређену функцију, рецимо дукса као шефа провинције (теме). Cf. *G. Prinzing*, Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas, Ἠπειρωτικὰ Χρονικά 25 (1983) 87 (са одговарајућом литературом). У својству градског гувернера он се уопште не јавља. Уп. *Д. Ангелов*, К вопросу о правителях фем в Епирском деспотате и Никейской империи, BSl 12 (1951) 58 сл.

[10—10a] Упркос недоумицама у вези са временом појаве севаста, овакав општи приступ заступају већ и *Јиречек*, н. д. II, 61; *Мошин*, н. д. 148—152, 154—156. О ишчезавању византијских достојанстава у Србији у позном XIV веку в. *Новаковић*, Чинови и титуле 258.

[11] *Тарановски*, н. д. I, 202.

раније него у Србији — већ у првим деценијама XIII века.[12] Међутим, упркос дуготрајном постојању бугарских севаста, сиромаштво тамошњег дипломатичког материјала условило је појаву најразличитијих хипотеза о њиховом положају, тако да су у науци били дефинисани и као судски, и као управни, и као војни функционери, али и као носиоци неутврђених функција или само почасног достојанства.[13]

Проблем није до данас коначно решен, али су се искристалисала два момента која могу бити од значаја за наша даља разматрања. Прво, неколике повеље у којима је наведен севаст сличне су српским повељама у самом поступку навођења, јер у њима је севаст по правилу поменут у оквиру имунитетних формула, заједно са разним чиновницима.[14] Међу овима, упадљиво је, нема препознатљивих фискалних функционера, осим обичних порезника.[14a] Друго, последњи и уједно најсериознији истраживачи читавог питања застали су са доста разлога код хипотетичног закључка о посебном месту финансијско-административног аспекта у деловању бугарских севаста.[15]

Све у свему, очевидно је да се, узимајући спознаје о севастима у Бугарској као потенцијално корисну паралелу, морамо окренути поменутој непосредности преношења овог достојанства из Византије у Србију као главном ослонцу за даље истраживање. Другим речима, физиономију византијског севаста у време кад је достојанство преузимано у Србији треба узети као путоказ за разумевање његовог српског пандана. Ствар није сасвим једноставна, будући да ни у Византији епохе Палеолога достојанство севаста не представља јасно омеђену константу.

Као што је добро познато, у Византији је σεβαστός првобитни царски епитет — augustus, који се од времена Алексија I Комнина профанише и постепено постаје саставни део многих више или мање

---

[12] *П. Петров*, О титулях „севаст“ и „протосеваст“ в средневековом болгарском государстве, ВВ 16 (1959) 57.

[13] За анализу свих најважнијих гледишта о севастима у бугарској науци уп. *Петров*, н. д. 52 сл., који је коначно заузео став о севасту као шефу читаве локалне власти у једној регији. Ово гледиште је, међутим, само делимично прихваћено у бугарској науци, као једно од могућих решења. Уп. *М. Андреев*, Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право, София 1965, 150 сл.; История на България III, София 1982, 261. Чини се да се у Бугарској јавља и једна специфична врста севаста, у Србији непозната, са надлежностима управника над неком етничком групом или простором на коме су њена станишта. Уп. σεβαστότης ἐπὶ Βουλγάροις (Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri XIII, rec. *I. Bekkerus*, Bonnae 1835, II 444.10), случајеве σεβαστὸς τῶν Φράγγων и севастâ Григорија Камоне и Алексија Арганата у Албанији, о којима, са другачијим прилазом, расправља *Петров*, н. д. 58, 59. сл. О оваквим севастима у Византији в. *Hélène Ahrweiler*, Le sébaste, chef de groupes ethniques, Polychronion — Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg 1966, 34—38. Познији севасти у Албанији су, у ствари, византијски поданици или некадашњи византијски поданици. Cf. *A. Ducellier*, La façade maritime de l'Albanie au moyen âge, Thessalonique 1981, 259, 352, 375.

[14–14a] Уп. *Петров*, н. д. 54 сл.

[15] Уп. *Д. Ангелов — М. Андреев*, История на българската държава и право, София 1955, 122, 126; *Петров*, н. д. 55.

сложених титула: севастократор, паниперсеваст, севастоипертат, итд.[16] Њихова посебност је несумњива и оне овде неће бити предмет разматрања, с обзиром на то да са севастима позновизантијског доба имају само далеку генетску везу.[17] За разматрање остају достојанства која и у ово доба имају или могу имати наглашену међусобну везу: протосеваст (πρωτοσέβαστος), пансеваст севаст (πανσέβαστος σεβαστός), пансеваст (πανσέβαστος) и севаст (σεβαστός).

Протосеваст у ранг-листама епохе Палеолога заузима од 13. до 15. места у хијерархији.[18] Изричито се наводи да нема никакву службу.[19] Његова зелена одећа представља мешавину одеће великог коноставла и великог примикирија, јер је Михаило VIII његову првобитну ранговну одећу, такође зелену, доделио протовестијару.[20] Све ово указује на високог достојанственика, чије звање није често и нема атрибуте функције, већ представља чисту титулу, али који може добијати значајне дужности на двору.[21] Отприлике у време израде већине ранг-листа ове епохе протосеваст Јован Раул, каснији велики логотет, сигнирао је неколицину царских хрисовуља у својству шефа империјалне канцеларије.[22]

Друкчији је положај познатих протосеваста на политичкој сцени Бугарске и Србије, као што су Прибо, у првој половини XIII века, Никола Митос, крајем истог столећа, и Хреља (Охмућевић), у првој половини XIV века.[23] Сви они се јављају као велика господа у одређеним областима, а не у центру државе, у сваком случају не у својству правих државних чиновника, него великаша са елементима приватне феудалне власти. Али њихов друштвени ранг и сама титула

---

[16] О почецима овог процеса уп. *L. Bréhier*, L'origine des titres impériaux à Byzance, BZ 15 (1906) 160; *L. Stiernon*, Notes de prosopographie et de titulature byzantines: sébaste et gambros, REB 23 (1965) 226 sq.; *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 142 сл.

[17] *Новаковић*, Чинови и титуле 254 погрешно је сматрао да овакве титуле носе прваци реда севаста.

[18] Pseudo-Kodinos Traité des offices, ed. *J. Verpeaux*, Paris ²1976, 137.9, 300.10, 305.8, 307.10, 309.7, 320.30, 334.41, 344.17—18, 347.13—14.

[19] Ibid., 175.15—16.

[20] Ibid., 134.3—9, 135.27—136.16, 155.20—26.

[21] Не треба губити из вида да позновизантијске хијерархијске листе представљају мешавину достојанстава различитих по садржини; иако су у питању претежно титуле, у њима има и функција, али и хибридних достојанстава. Према томе, листа по себи нема увек апсолутну изворну вредност, него се користи у комбинацији са другим врстама извора за готово свако изучавање управне структуре државе.

[22] Cf. Actes de Kutlumus, ed. *P. Lemerle*, Paris ²1988 (даље: Kutl.), № 20, 21 (1342); Actes de Chilandar, publ. par *L. Petit*, repr. Amsterdam 1975 (даље: Chil.), № 132, 28 (1343); Actes de Docheiariou, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1984 (даље: Doch.), № 21, 48 (1343). За значење употребљене формуле διὰ τοῦ в. *F. Dölger — J. Karayannopoulos*, Byzantinische Urkundenlehre I, München 1968, 37—38. — Основни текст ранговног трактата настао је између 1347. и 1368. Cf. Pseudo-Kodinos, ed. cit. 28—30.

[23] О њима в. (са старијом литературом): *Б. Ферјанчић*, Севаст и протосеваст Прибо, ЗФФБ 15/1 (1985) 91—96; Actes d'Esphigménou, ed. *J. Lefort*, Paris 1973 (даље: Esph.), App. E, 16—17 et p. 195; *М. Динић*, Реља Охмућевић — историја и предање, ЗРВИ 9 (1966) 95—118; *M. Bartusis*, Chrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia, BSl 41 (1980) 201—221; *С. Ћирковић*, Хрељин поклон Хиландару, ЗРВИ 21 (1982) 103—117.

указују на могућност директног упоређивања византијских и јужнословенских протосеваста, одвојено од статуса самог севаста и без обзира на његову суштину. Ниједан изворни податак, ни у једној од поменутих земаља, не сведочи о постојању односа субординације, било чиновничког или не, између протосеваста и севаста.[24]

Прилично је, дакле, јасно да су византијски титулари пансеваст-(севаст) и севаст узори за појаву достојанства севаста у Србији. У ствари, узор је један, јер наведени термини нису ништа друго до синоними. Разлика се огледа у томе, што се приликом обраћања носиоцима овог достојанства употребљава облик пансеваст-(севаст), док они сами, у својим потписима и на печатима, називају себе севастима.[25] Разуме се, уколико не носе још неко достојанство. Ако је то случај, уосталом сасвим уобичајен, додаје се, како у адресама (уз пансеваст севаст) тако и у потписима (уз севаст), и друго достојанство, које је најчешће одредљиво као функција.[25a] При томе, епитет севаст може изостати у потпису.[25b]

Тако се обликује једна амбивалентна ситуација. С једне стране, епитет севаст уз неко функционално достојанство има несумњив смисао титуле. С друге стране, самостално употребљен, овај епитет готово да личи на функцију и, рекло би се, заузима тешко одредљиво место на релацији титула — функција. Релативизујући опрез је неопходан, будући да нема правих доказа о одређеној функцији севаста.

Чињеница је да се севаст појављује као самостално достојанство у нешто више од половине ранг-листа XIV века.[26] Али, упадљиво је да је у таквим приликама убележен ниско — од претпоследњег до шестог места од краја, односно никад на вишој позицији од 75. места у званичној хијерархији. Упадљиво је, такође, да нема никакву спољашњу ознаку чина,[27] као и то да се његова служба не помиње ни у каквом контексту. Недостају, наиме, уобичајене фразе за тадашње ранг-листе (кад је реч о достојанствима без службе) да је служба непозната или да је њена некад позната садржина у међувремену заборављена.

При свему томе, међу сачуваним нацртима простагмâ о постављењу на неке чешће функције (кефалија, прокатимен, кастрофилакс) налази се и текст о именовању у ранг севаста (σεβαστᾶτον): ‛Η βασιλεία μου τιμᾷ διὰ τῆς παρούσης αὐτῆς προστάξεως τὸν N. N. τῷ τῶν Σεβα-

---

[24] Овако је, без праве изворне подлоге, само на основу заједничког корена обају назива, њихов однос протумачио *Петров*, „Севаст" 63 сл.

[25] Cf. *Stiernon*, Sébaste et gambros 231; *Hélène Ahrweiler*, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques, TM 1 (1965) 156 sq.; *eadem*, Sébaste 34.

[25a—25b] *Lj. Maksimović*, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988, 22, 22 n. 45.

[26] Pseudo-Kodinos, ed. cit., 139.30, 302.4, 308.16, 323.105, 337.120. На основу тога извлачен је закључак да је севаст од титуле (ἀξίωμα) постао функција (ὀφφίκιο ν *Stiernon*, Sébaste et gambros 229. Међутим, уп. горе, нап. 21.

[27] Pseudo-Kodinos, ed. cit., 166.23. Само још миртаит нема ознаку чина (166.24). Ова специфичност не би требало да је повезана са релативно ниским рангом обојице, будући да достојанственици побројани и испред и иза севаста и миртаита имају одговарајуће ознаке.

στῶν ἀξιώματι καὶ διορίζεται συντιμᾶσθαι αὐτὸν τοῖς οὕτω τετιμημένοις ἔν τε προόδοις, καθέδραις, στάσεσί τε καὶ συνελεύσεσι: τούτου γὰρ χάριν ἐγένετο τῷ δηλωθέντι σεβαστῷ κῦρ N. N. τὸ παρόν.[28] За разлику од осталих сличних наредаба о постављењу, у цитираном тексту нема ни речи о дужностима севаста, а само достојанство је означено као титула (ἀξίωμα) која даје право на одређено место у царским процесијама. Да слика буде потпунија, непосредно уз формулар о постављењу севаста налази се и општи нацрт наредбе о додељивању функцијâ (ὀφφίκιον),[29] очевидно оних за које није било неопходно предвидети специфично срочену повељу.

На основу изнетих, унеколико противречних, података могао би се извући закључак да је достојанство севаста у суштини титула, али титула која није ни строго дефинисана, ни обавезно праћена неком функцијом. Њена извесна амбивалентност и њен низак ранг свакако су условили да буде релативно лако додељивана, али и повезивана са *различито* рангираним функцијама.[30] Захваљујући тој „популарности" севаст је и могао постати најчешће навођено достојанство у византијским повељама позне епохе.

Није стога тешко претпоставити да је српска власт у новоосвојеним областима врло често наилазила управо на севасте као типичне представнике византијске управе. Значајно је, међутим, покушати да се установи какве су послове ти севасти, у тим деценијама српског продора у византијске области, стварно обављали. Јер, носиоци српске власти сигурно нису читали византијске трактате о државној хијерархији, нити су се, уопште, питањима византијског чиновништва бавили на теоријски начин, па нису ни покушавали да пресликају све могуће варијанте исказивања севастовог достојанства.

Византијске повеље не одражавају читаву чиновничку структуру Царства. У њима се јављају махом чиновници који су у непосредној вези са имовинско-правним односима и пословима — материјом коју повеље регулишу. Тако је и са севастима поменутим у повељама. Штавише, они се, или њима подређена лица, искључиво баве пословима у вези са катастарском ревизијом: утврђивањем међа, издавањем практика и других сличних докумената, имовинским парницама, односно пословима из домена чиновника са функцијом апографевса (ἀπογραφεύς, pl. ἀπογραφεῖς).[31]

У документима је могућно разликовати три, рекло би се, групе оваквих севаста. Једни, најмалобројнији, помињу се само са достојанством севаста.[32] Другу, најбројнију групу чине званични ката-

---

[28] *K. Sathas*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη VI, Venetiis 1877, 651; сви текстови — pp. 641—653. Упркос њиховој апокрифности, ови се текстови данас у науци користе као сведочанства са реалним основним подацима. Cf. *Maksimović*, o. c. 124 n. 72. О збирном називу за ранг уп. и Pachymeres (Bonnae) II 444.10: σεβαστότης (али ἐπὶ Βουλγάροις).

[29] *Sathas*, o. c. 651.

[30] Cf. *Ahrweiler*, Sébaste 34: »... le titre le plus fréquemment attribué par l'empereur aux personnes qu'il voulait honorér«.

[31] О овим пословима и чиновницима в. (са релевантном литературом) *Maksimović*, o. c. 186—217.

[32] Cf. Actes de Lavra, edd. *P. Lemerle — A. Guillou — N. Svoronos — Denise Papachrysanthou* (даље: Lavra), II Paris 1970, № 104, 182 (1317); № 105, 32 (1317);

старски ревизори-апографевси који су истовремено и севасти.[33] Најзад, известан број носилаца посебних достојанстава са званичне ранг-листе или вршилаца функција изван листе, којима се поверава обављање катастарске ревизије, имају истовремено и епитет севаста. Такви су, на пример, доместик „западних тема" Георгије Стратиг,[34] прокатимен Драме Лав Калогњом,[35] дукс Волерона, Сера и Стримона Манојло Ливер,[36] доместик темâ Константин Макрин,[37] орфанотроф Константин Н.,[38] судија (κριτής) и номофилакс, славни Константин Арменопул,[39] велики диикит Јован Дука Валсамон.[40] Додајмо да поменуте групе нису строго одвојене, јер се у оквиру истог посла, и наведени у истом документу, могу наћи људи који не припадају једној истој групи.

Произлази, дакле, да је достојанство севаста представљало заједнички именитељ за велику већину византијских пореских контролора, са чијим се радом српска власт могла сусретати непосредно или преко докумената, односно чији је рад могао бити узор приликом „византинизације" одговарајућих сегмената српског апарата власти. Такође, то је било и достојанство које се најлакше могло

App. VIII, 37 (1316); Les archives de Saint—Jean—Prodrome sur le Mont Ménécée, ed. *A. Guillou*, Paris 1955 (даље: Prodr.), № 5, 1—2 (1312); № 7, 23—25 (1317); № 16, 12—15 (1325); № 21, 1 (1327); № 22, 6—7 (1327); Lavra III, № 122, 4—5 (1334).

[33] Између 1283/4. и 1344: Esph., № 7, 22; № 14, 235—237; Actes de Xéropotamou, ed. *J. Bompaire*, Paris 1964 (даље: Xér.), № 19, 2—3; № 18C, 9; № 20, 70—71; № 21, 1, 6—7, 9; Actes de Xénophon, ed. *Denise Papachrysanthou*, Paris 1986 (даље: Xén.), № 3, 64—65; № 4, 48—49; № 5, 49; № 12, 20, 98—99; № 13, 186—188; № 14, 61—63; № 15, 34—35; № 16, 32—33; № 17, 25—26; App. II, 41; Lavra II, № 90, 380, 385; № 93, 30; № 95, 15—17; № 96, 22—23; № 97, 1—2; № 99, 227—228; № 100, 29—30; Kutl., № 11, 18; *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, № 66/67, 466—469; Chil., № 18, p. 41.33—35; Doch., № 23, 21.

[34] Prodr., № 5, 1 (1312); № 7, 23 (1317); № 16, 12 (1325); № 22, 6 (1327); Lavra II, № 104, 180 (1317); App. VIII, 36 (1316). Занимљиво је да се према Псеудо-Кодину (ed. cit., 188.5—8) доместик западних тема брине о јавним приходима. Својевремено сам Г. Стратига сматрао порезником високог ранга (Administration 220 sq.), али је очевидно да је, на основу проширеног изворног материјала, потребно изменити ово гледиште.

[35] Калогном је члан познате тројке (уз Константина Кунала и Димитрија Кондена) катастарских ревизора у солунској области, о којој в. Esph., p. 100; *Maksimović*, o. c. 188, 203—216. Он се обично наводи без епитета севаст (cf. Esph., № 14, 236—237; Xén., № 12, 99), који је очевидно стекао тек у познијим годинама своје каријере (cf. Xér № 21, 1). Иначе, прокатимен је, пре свега, нека врста начелника цивилне власти у граду: *Maksimović*, o. c. 168—174. За неке друге врсте прокатимена в. исто, 168.

[36] Prodr., № 31, 1—2 (1333).

[37] Prodr., № 29, 1—6 (1333); Esph., № 19, 18 (1334). О њему в. *Maksimović*, o. c. 192 sq. Према Псеудо-Кодину (ed. cit., 188. 1—4), ова титула је у принципу повезана са финансијским пословима.

[38] Prodr., № 36, 3—4 (1342). Како наводи Псеудо-Кодин (ed. cit., 185. 17—20), орфанотроф у његово време више нема никакву службу.

[39] Xén., № 27, 15—16 (ca. 1344); Xér., № 26, 29, 96 (1349). О каријери Арменопула в. *P. Lemerle*, Note sur la carrière judiciaire de Constantin Harménopoulos, Τόμος Κωνσταντίνου Ἁρμενοπούλου, Thessalonique 1952, 245—249.

[40] Doch., № 29, 15 (1355). За Псеудо-Кодина (ed. cit., 185. 15—16) велики диикит нема никакву службу.

преузети, у поређењу са специфичним титулама које носе неки византијски катастарски и порески контролори. Поставља се само питање у ком значењу је достојанство севаста прихваћено у Србији, с обзиром на описани, и највероватнији, пут његовог преузимања. Или прецизније, поставља се питање нису ли српски севасти превасходно окренути пословима пореско-финансијске контроле?

Готово на први поглед је очигледно да достојанство севаста у Србији није имало идентично значење са својим византијским прототипом. С једне стране, севаста нема у грчким повељама српских владара, у којима су непосредно копирани стил изражавања и терминологија византијских повеља. Ова разлика није неочекивана, ако се има у виду да међу таквим грчко-српским повељама нису откривена документа оне врсте (практици и сл., наредбе упућене апографевсима) у којима византијска пракса већином и налази места за катастарске чиновнике са њиховим епитетом севаста. Грчке повеље српских владара катастарске чиновнике спомињу, управо као и њихови византијски пандани, успостављајући или потврђујући имунитетна права. Ту има места само за назив апографевс [разуме се, поред кефалија и порезника (ди)енергона], који су у византијским повељама често а у српским на грчком језику искључиво описно наведени, као „они који (ће) ревизију врше (вршити)".[41]

С друге стране, у повељама на српском језику севасти се јављају као посебно достојанство, без додатних атрибута, управо тамо где их у грчким повељама српског порекла нема — такође, и пре свега, у забранама чиновницима да нарушавају имунитетна права. Стога су такви севасти морали бити специфична врста чиновника у српској управној структури или бар врста чиновника са специфичним називом, византијским по пореклу а српским по значењу. Да је севаст заиста чиновник, можда најбоље показује један податак који разликује севаста и севаста градског,[42] што је карактеристично за разна српска чиновничка звања, како аутохтона тако и она са коренима у византијској пракси.[42a]

Имунитетни „формулар" српских повеља обично наводи заједно дажбине, чије убирање престаје, и достојанственике, чија се надлежност над привилегисаним имањима укида. У овом другом случају, осим уопштених израза, као „владушти краљевства ми" и „властела велика и мала" („велики и мали"), у употреби су сасвим одређени термини. Без претензија на потпуност, овде ће бити презентовано неколико карактеристичних примера.

По први пут славна Милутинова повеља манастиру Св. Ђорђа Горга (1300), у различитом контексту и на неколико места, наводи велики број конкретних достојанственика: севаст, прахтор, кнез, кастрофилак, кефалија, аподохатор, геракар, псар, винар.[43] Сви они,

[41] Уп. *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936 (=Var. Repr, London 1974), № 7, 116—117; № 11, 57—58; № 12, 88—89; № 13, 81—82; № 18, 94; № 31, 134.

[42] Зак. спом. 616 (1300).

[42a] В. ниже за прахтора. Што се тиче „градског" кефалије, уп. *Maksimović*, o. c. 131 n. 99.

[43] Зак. спом. 609, 614, 620.

као и неки други (нпр. глобар), јављају се и касније у различитим, махом нешто ужим комбинацијама, у повељама Милутиновим, Стефана Дечанског, Душановим и цара Уроша. Најчешћа међу оваквим достојанствима јесу она која очевидно представљају основицу регионалног чиновничког апарата: кефалија, кнез, прахтор и — севаст.[44] У ствари, са аспекта византијског утицаја посматрано, ради се о тројки — кефалија, прахтор, севаст — која веома подсећа на уобичајену чиновничку тројку у Царству — κεφαλή, πράκτωρ или (δι)ενεργών, ἀπογραφεύς.[44a]

У наведеним формулацијама нема ни речи о пословима за које би севаст могао бити задужен. Ипак, извесни узгредни подаци понекад баце нешто светла на овај проблем. Тако се у другој општој хрисовуљи краља Милутина за Хиландар каже да међе пасишта у Хвосну оутеса сѣвасть Обрадь Маниıакь.[45] Севаст може да наплаћује и неке глобе које не морају бити поименично наведене.[46] Али већ у поменутој Милутиновој повељи Св. Ђорђу Горгу одређује се да преступник који спречава нормално наводњавање манастирске земље... платити поткоу севастоу .ЕI. перьперь.[47] Као што је добро познато, првобитно значење израза потка је гранични белег, међа, затим се њиме означава повреда граница-међа и, уопште, земљишне својине, а онда и глоба за повреду тих граница и те својине.[48]

Најзад, могућно је да севаст има и извесне судске компетенције. Оне могу бити сасвим уопштено наведене, као у овде већ помињаној повељи која се обично приписује краљу Драгутину, а која је по свој прилици настала у време краља Милутина.[49] Да је реч, уз праве судије, о судским компетенцијама чиновника, свакако у границама њихових управних надлежности, опет се најбоље види из толико пута коришћене повеље Св. Ђорђу Горгу. У њој се утврђује да манастирским људима не суди „никоји владушти..., ни казнац, ни тепчија мали, ни судија вели и мали, ни севаст, ни прахтор, ни севаст градски, ни страж граду, ни судија граду, ни судија жупски, ни кнез жупски".[50]

---

[44] Уп. кефалија, севаст (Зак. спом. 401 — 1328; 673 — 1342—45); севаст, кефалија, прахтор (исто, 407 — 1339); кефалија врањански и севаст (415 — 1334—1346); кефалија, кнез, севаст (423, 424, 471, 473 — све из 1348); кефалија, севаст, кнез, прахтор (680 — 1347—1350); кефалија, кнез, севаст (720 — око 1355; 310 — 1356); севаст, прахтор (644 — 1330); севаст, кнез (388 — краљ Милутин).

[44a] Као некакав спој ових паралела чини се да може послужити акт извесног Калавариса, грчког господина у српској служби, о даровању речице Плумиске манастиру Лаври (1350/51). У акту, писаном на грчком, на „српски" начин су помешани порези и људи према којима се успоставља имунитет. Што се људи тиче, то су: πεδί (sic!) μου, κεφαλὴ τοῦ κάστρου, σεβαστός, ἔνοχος τοῦ τόπου (Lavra II, № 130, 21—22). О значењима термина ἔνοχος, који се наглашено, мада не и искључиво, односи на пореске чиновнике, уп. *Maksimović*, o. c. 218 sq.

[45] Зак. спом. 394 (1302—1309).

[46] Зак. спом. 644 (1330).

[47] Зак. спом. 613.

[48] Уп. *Тарановски*, н. д. I, 71; II, 3, 16, 24, 30, 44, 101, 102.

[49] Зак. спом. 387. Тарановски (н. д. IV, 136), оставио је ово место без коментара у поглављу о судству, а на другом месту (исто, 165) споменуо је да севаст, као и други управни чиновници, редовно суди.

[50] Зак. спом. 616; уп. и 617.

Функционери са којима је севаст најчешће заједно навођен, као и његове дужности одређивања међа, глобљења због повреда земљишне својине, његова пресуђивања, свакако у одговарајућим споровима, указују да је у принципу могућ позитиван одговор на раније постављено питање са хипотетично-позитивном конотацијом: српски севасти јесу превасходно окренути пословима пореске и катастарске контроле.[51] Разуме се, овим се одмах поставља питање да ли се севасти појављују на територији читаве државе, односно да ли представљају институционализовано тело које би се могло сматрати некаквом катастарском управом.

Данашња сазнања не омогућују заузимање одређеног становишта по овом питању. Повеље обласних господара или управљача постнемањићке Србије које би требало, због више-мање сужених а различитих подручја на која се односе, да пруже више индиција о распрострањености достојанства севаста, не доносе довољно сигуран материјал. Присуство севаста на територијама велике господе у Македонији, као што су Јован Оливер или Константин Дејановић, лако је схватљиво.[52] Међутим, навођење искључиво кефалије, а не и севаста, у старим српским областима крајем XIV и почетком XV века јесте индиција, мада не мора бити и доказ о регионализацији разматраног достојанства.[53] Јер, севаст се јавља и у области Војислава Војиновића, на граници према Дубровнику.[54] С друге стране, у Душановом Законику, опет за разлику од кефалија, уопште се не наводи достојанство севаста, нити некаква служба чији би представник он могао бити, што проблем постојања катастра у Србији оставља отвореним.[55]

Да закључимо. Појава севаста у средњовековној српској држави пада у време преузимања неких основних елемената византијске државне управе и његово византијско порекло је несумњиво. Оста-

---

[51] Рекло би се да у прилог оваквом гледишту сведоче и повеље цара Уроша о дубровачкој трговини. Само у првој (24. IV 1357) од четири повеље, у којој се наводе готово сви потенцијални проузроковачи сметњи за Дубровчане, па чак и патријарх, поменут је и севаст (*Љ. Стојановић,* Старе српске повеље и писма, I/1, Београд 1929, № 94, p. 92. 12—14). У осталима (две повеље 25. IV 1357, једна 1360) њега нема, можда због тога што са трговцима и није имао стварног посла. Међутим, ово је више претпоставка него закључак, будући да у поменутим повељама варира, мада у мањој мери, и појава других чиновника.

[52] За област Јована Оливера в. Зак. спом. 662 (1337). За Константина Дејановића: Зак. спом. 456 (20. VI 1381), 455 (15. VIII 1381).

[53] Уп. повеље Балше, Вука Бранковића, Маре Бранковић са синовима и деспота Стефана Лазаревића, настале између 1386. и 1405: *Стојановић,* н. д., № 114, стр. 111.23—24; № 140, стр. 137.45; № 155, стр. 153.68; № 212, стр. 201.31, стр. 203.75. — Кефалија јесте најважнији међу локалним функционерима, без обзира на њихову типологију, и логично је да он најчешће и фигурира у српским изворима. Уп. *Алимпић,* н. д. (в. горе, н. 3) 64—94; *Љ. Максимовић,* Порески систем у грчким областима Српског Царства, ЗРВИ 17 (1976) 108.

[54] Уп. *Р. Грујић,* Конавли под разним господарима од XII до XV века, Споменик СКА 66 (1926) 17—18; *М. Благојевић,* Земљорадња у средњовековној Србији, Београд 1973, 284. За породично име de Sevasto у Улцињу у XIV веку в. *Јиречек-Радонић,* Историја II, 17 н. 104.

[55] Тако још *Соловјев-Мошин,* Грчке повеље, стр. XCIII—XCV, 399 (са прегледом литературе).

јући у сфери катастарско-финансијских послова, у којој је и дошло до упознавања са његовим постојањем у Византији, достојанство севаста у Србији доживљава извесну трансформацију. Слично добро познатом случају логотета, једно византијско титуларно достојанство, везано унеколико за одређену врсту функција, постаје више обележје одговарајућег посла, односно релативно уобличена функција. Везаност за византијску праксу је приметна, али њено пресликавање није потпуно. Међутим, с обзиром на расположиве изворе, прецизнија реконструкција можда заувек остаје изван могућности историјске науке.

Ljubomir Maksimović

THE SEBASTOI IN MEDIEVAL SERBIA

The Byzantine origin of the Serbian sebastoi in undoubtful. They came into existence at the time when some basic elements of Byzantine administration were accepted in Serbia after 1299/1300, and disappeared probably in the late 14th century. They were undertaken directly, by observing the work of the Byzantine sebastoi in Macedonia, who were mainly engaged on cadastral and financial duties, regardless of their possession of corresponding titles. In Byzantium, the sebastos was a title. In Serbia, this rank was transformed to a certain extent. Having remained in the same field of administration, its bearers performed relatively defined functions. Although the issue of the existence of cadastrals in Serbia remains open, the sebastos had his field of work, different from that of the kephale's (administrative duties) or the practor's (tax collecting). The connection to the Byzantine practice is evident, but it was not completely copied.

Зборник радова Византолошког института, XXXII, 1993.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXII, 1993

УДК 877.3—94:235.3:281.961:281.95:281.93"13"

РАДИВОЈ РАДИЋ

ПОМЕН СРБА У ЖИТИЈУ ГРИГОРИЈА СИНАИТА

Малоазијски Кукул, варошица недалеко од Смирне, родно је место Григорија Синаита, оснивача исихастичког покрета и једног од највећих богослова позновизантијске епохе.[1] Житије овог чувеног монаха написао је његов млађи савременик и следбеник Калист,[2] калуђер који је у два маха (1350—1353, 1355—1363) седео на столици

[1] Наводимо само неколико најважнијих радова о Григорију Синаиту: *J. Bois*, Grégoire le Sinaite et l'hésychasme à l'Athos au XIVe siècle. Echos d'Orient 5 (1901—1902) 65—73; *H.—G. Beck*, Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 694—695; *J. Kirchmeyer*, Hésychius le Sinaite et ses Centuries (Le millénaire du Mont Athos 963—1963, Études et Mélanges I), Chevetogne 1963, 319—329; Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, ed. *E. Trapp*, 2 (Wien 1977) No. 4601 (у даљем тексту PLP); *M. van Parys*, La liturgie du coeur selon saint Grégoire le Sinaïte, Irénikon 51 (1978) 312—337; *H.—V. Beyer*, Die Lichtlehre der Mönche des Gregorios Sinaites, des Euagrios Pontikos und des Ps.-Makarios/Symeon, Jahrbuch der östereichischen Byzantinistik 31—2 (1981) (= XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten I/1, Wien 1981) 473—512. Пре десетак година, једну опсежну студију о Григорију Синаиту, која између осталог обухвата и критичко издање његових текстова, енглески превод и коментар, објавио је D. Balfour. V. Θεολογία 52 (1981) 631—681, 53 (1982) 30—62, 417—429, 697—710, 1102—1118, 54 (1983) 153—183.

[2] *И. Помяловский*, Житие иже во святыхъ отца нашего Григория Синаита по рукописи Московской Синодальной библиотеки, Записки историко-филологического Факультета императорского Санктпетербурского Университета 35 (1894) 1—46. Словенску верзију житија Григорија Синаита објавио је *П. Сырку*, Житие Григория Синаита составленное константинопольским патриархом Каллистом. Текст славянского перевода Жития по рукописи XVI века и историко-археологическое введение, Санктпетербург 1909 (Памятники древней письменности и искусства 272). За однос ова два житија посебно је значајна расправа коју је написао *А. Яцимирский*, Из критико-литературных наблюдений над Житием Григория Синаита, Византийский временник 15 (1908) 300—331. Житије је преведено на новогрчки, а такође и на словенске језике. О томе в. *D. Gonis*, Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α', Athina 1980, 29—68. Код нас је Јустин Поповић објавио превод Житија светог Григорија Синаита према новогрчком тексту. В. Житија светих за месец април, Београд 1973, 100—112.

васељенског патријарха у Цариграду.[3] Из текста у коме су, сагласно начелима хагиографске литературе, историјске чињенице остајале у сенци анахоретских подвига, светачких чудеса и уопште духовних напора, помаља се неколико драгоцених биографских података на основу којих се може разабрати и васпоставити животни пут Григорија Синаита. Радило се, напоменимо, о занимљивој и по много чему особеној монашкој судбини.

Остало је забележено да је породица Григорија Синаита допала ропства, из којег су јој житељи Лаодикеје плаћањем откупнине повратили слободу. Потом је уследило необично путешествије ревносног инока и обилазак знаменитих жаришта православља: био је у Јерусалиму, боравио на Кипру, бавио се на Синајској Гори, извесно време провео на Криту, где га је неки старац Арсеније упутио у тајне такозване умне молитве, а затим се обрео на Светој Гори, најцветнијем монашком обитавалишту византијског света. Неизмерне су биле заслуге Григорија Синаита за јачање и ширење исихазма, најзанимљивијег верског покрета касновизантијског раздобља, покрета око кога су се средином XIV столећа водиле огорчене и жустре богословске распре и који је, израстајући у најкрупније унутрашње питање Ромејског царства, поред религијског попримио политичка и социјална обележја.[4] Његова дела, у којима је била садржана читава исихастичка традиција, разноврсна и богата, припремила су пут у теолошку синтезу коју је начинио Григорије Палама[5] и допринела

[3] За основна обавештења о патријарху Калисту в. *В. Мошин*, Св. патријарх Калист и Српска Црква, Гласник Српске православне цркве, бр. 9, год. 27 (1946) 192—206; PLP 5 (1981) No. 10478 (где су наведени сви извори и одговарајућа литература). О плодној списатељској делатности овог духовника посебно је расправљао Д. Гонис у својој докторској дисертацији (за пун библиографски податак види претходну напомену).

[4] О исихазму, који је изазвао велико занимање истраживача у прошлом и овом столећу, постоји огромна литература. Немогуће је, а на овом месту и непотребно, навести најважније радове посвећене овом питању. Зато указујемо само на неке од њих: *Г. Острогорский*, Афонские исихасты и их противники (К истории поздне-византийской культуры), Записки Русского Научного Института в Белграде 5 (1931) 349—370 [= Светогорски исихасти и њихови противници (Прилог историји касновизантијске културе), Сабрана дела V (О веровањима и схватањима Византинаца), Београд 1970, 203—223]; *I. Hausherr*, Hésychasme et prière (Orientalia christiana analecta 176), Roma 1966, 1—306; *J. Meyendorff*, Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems (Variorum Reprints), London 1974; *Д. Ангелов*, Исихазмът — същност и роля, Palaeobulgarica V-4 (1981) 56—78. Такође упућујемо и на преглед библиографије о исихазму. В. *D. Stiernon*, Bulletin sur le palamisme, Revue des études byzantines 30 (1972) 231—341; *И. Медведев*, Современная библиография исихастских споров в Византии XIV в., Античная древность, средние века 10 (1973) 270—274. За радове који су настали после 1972. године v. Theologische Realenzyklopädie 14 (Berlin — New York 1985) 205—206 *(G. Podskalsky)*, 15 (1986) 287 *(F. v. Lilienfeld)*.

[5] Када се ради о личности и делу Григорија Паламе још увек је непревазиђена изванредна студија *J. Meyendorff*, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959. За издања његових списа, као и извора и литературе који се односе на овог великог византијског теолога v. PLP 9 (1989) № 21546. На наш језик је преведена позната књига *J. Мајендорф*, Свети Григорије Палама и православна мистика, Београд 1983.

коначној победи исихазма.[6] Посебно је значајна била улога Григорија Синаита у ширењу исихастичке мистике међу Словенима. Познато је, наиме, да су чести напади турских пирата на Свету Гору у приличној мери реметили његов спокој. Због тога је, одлучивши да на другој страни поврати изгубљени мир, отишао у област Пароријy, негде у планинско подручје на граници између Византије и Бугарске,[7] где је уживао покровитељство трновског цара Јована Александра (1331—1371).[8] Ту је основао монашко средиште и започео мисију која је у словенском свету имала велики значај и далекосежне последице.[9] Сматра се да је, дочекавши дубоку старост, умро после 1337 (традиционални датум његове смрти је 27. новембар 1346).[10] Доцније је канонизован и православна црква празнује светитеља преподобног Григорија Синаита.[11]

Овим малим прилогом желели бисмо да усмеримо позорност на једну реченицу из његовог Житија у којој се помињу Срби. Она се односи на мисију Григорија Синаита у словенском свету где су богословске идеје ученог теолога имале великог одјека. Премда изражава прилично знану историјску чињеницу, податак је то, бар колико је нама познато, на који у нашој историографији нико није посебно указао. Писац Житија светог Григорија Синаита, цариградски патријарх Калист, говорећи о његовом учењу истиче да се оно ширило „не само код Ромеја и Бугара него пак и код самих Срба и даље" (μὴ μόνον ʻΡωμαίων, φημί, καὶ Βουλγάρων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν δήπου τῶν Σέρβων καὶ

[6] Црквени сабор у Цариграду, априла 1368, потврдио је потпуни тријумф исихастичког учења, док је Григорије Палама, који се упокојио непуну деценију раније, задобио ореол светости — био је канонизован. О овоме сабору в. *Ф. Успенский*, Философское и богословское движение в Византии XIV в., Журнал Министерства народного просвещения 279 (1892) 393 сл.; *M. Jugie*, La controverse palamite (1346—1368). Les faits et les documents conciliaires. Echos d'Orient 30 (1931) 419—421; *G. Mercati*, Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV (Studi e Testi 56), Città del Vaticano 1931, 49—61; Les régestes des actes du patriarcat de Constantinople, Vol. I, Les actes des patriarches, Fasc. V, Les régestes de 1310 à 1376, par. *J. Darrouzès*, Paris 1977, № 2541; *Џ. Мајендорф*, Византијско богословље. Историјски токови и догматске теме, Крагујевац 1985, 92—95.

[7] О убикацији Парорије в. *Г. Горов*, Местонахождението на средновековната Пароряя и Синаитовия манастир, Исторически преглед 28-1 (1972) 64—75 (са навођењем ранијих мишљења).

[8] О Јовану Александру в. *И. Божилов*, Фамилията на Асеневци (1186—1460) Генеалогия и просопография, София 1985, № 33 149—178.

[9] О мисији Григорија Синаита у словенском свету в. *A. — E. Tachiaos*, Gregory Sinaites' Legecy to the Slavs: Preliminary Remarks, Cyrillomethodianum 7 (1983) 113—165. Такође в. *Г. Прохоров*, Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в., Труды Отдела древне-русской литературы 23 (1968) 86—108; *И. Мейендорф*, О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в., Труды Отдела древнерусской литературы 29 (1974) 291—305; *Й. Колев*, Исихасты и славянская литературная деятельность на Балканах в XIV веке, Études balkaniques 15—3 (1979) 104—116; *A. Laiou*, Saints and Society in the Late Byzantine Empire, Charanis Studies (Essays in Honor of Peter Charanis), New Jersey 1980, 87—114.

[10] PLP 2 (1977) № 4601.

[11] Bibliotheca hagiographica graeca, ed. *F. Halkin*, I (Subsidia hagiographica 8a), Bruxelles 1957[3], 235.

ἐπέκεινα).[12] И, заиста, добро је знано да је славни богослов у словенском свету уживао огроман утлед и да су у тамошњим земљама његове идеје пале на плодно тло. Многи међу потоњим ствараоцима словенске духовности били су следбеници и, непосредни или посредни, ученици Григорија Синаита. У Бугарској су то били Теодосије Трновски, Иларион, патријарх Евтимије (1375—1393) и познати кијевски митрополит Кипријан (1375—1406).[13] Разумљиво је да је утицај Григорија Синаита био веома снажан и у Србији, где међу његове најзначајније присталице можемо уврстити Ромила Раваничког, рођеног у Видину од оца Грка и мајке Бугарке, и Григорија Горњачког, који се у литератури често срећу под именима Ромил Видински и Григорије Синаит Млађи.[14] Уопште, у овом случају је умесно говорити о такозваним „Синаитима", смиреним подвижницима српског, грчког или бугарског порекла, који су, надахнути исихазмом, на подручју Србије донели обновљену традицију светогорске духовности, византијске књижевности и уметности.[15] Тај имиграциони покрет је, попут разливене магме, прекрио широк простор од јужног Јадрана до Дунава. Штавише, од седамдесетих година XIV столећа у Србији је створено читаво једно ново монашко средиште источно од Велике Мораве, на падинама Кучаја и Хомољских планина, са јаком колонијом „Синаита".[16] У књижевности и усменом предању сачувала се успомена на најмање четрнаесторицу припадника овог својеврсног интелектуалног кружока. Поред Ромила Раваничког и Григорија Горњачког, свакако најистакнутијих међу њима, поменућемо још неколико монаха уз чија је имена стајао епитет Синаит: Данило, Андреј, Сисоје, Мартирије, Роман, Зосим, Вавил, Нестор, Јов и Јоша.[17] Исихастичко учење је,

---

[12] *Помяловский*, Житие Григория Синаита 30.

[13] О ширењу исихазма у Бугарској инструктивна је расправа *К. Иванова-Константинова*, Някои моменти на българовизантийските литературни връзки през XIV в. (Исихазмът и неговото проникване в България), Старобългарска литература I (1971) 209—242. Такође в. История на България III, София 1982, 399 сл. (*Д. Ангелов — В. Гюзелев*). Недавно се појавила одлична студија о Кипријану. В. *Д. Оболенски*, Шест византијских портрета, Београд 1991, 175—199. Енглеско издање ове књиге, напоменимо, публиковано је три године раније. В. *D. Obolensky*, Six Byzantine Portraits, Oxford 1988.

[14] За основне податке о Ромилу Раваничком в. PLP 10 (1990) № 24533, као и напомене које следе. О Григорију Горњачком својевремено је писао *Ђ. Радојичић*, Григорије из Горњака, Историски часопис 3 (1951—1952) 85—106.

[15] *В. Марковић*, Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, Сремски Карловци 1920, 126—129; *A. — E. Tachiaos*, Le monachisme serbe de saint Sava et la tradition hésychaste athonite, Хиландарски зборник 1 (1966) 83—89; *исти*, Исихазам у доба кнеза Лазара (О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971), Београд 1975, 93—103. Овај рад је штампан и на француском језику под насловом: Le mouvement hésychaste pendant les dernières décennies du XIVe siècle, Κληρονομία 6-1 (1974) 113—130. Такође види и литературу у н. 17.

[16] *Д. Богдановић*, Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 201 сл.

[17] *Л. Павловић*, Култови лица код Срба и Македонаца (Историјско-етнографска расправа), Смедерево 1965, 195—202; *Јеромонах Амфилохије*, Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века (Манастир Раваница 1381—1981. Споменица о шестој стогодишњици), Београд 1981, 101—134.

додајмо, одјекнуло и у румунским земљама,[18] као и на подручју средњовековне Русије која се постепено али сигурно ослобађала татарске власти. Тако је и Сергије Радоњешки, старешина манастира Свете Тројице недалеко од Москве, у другој половини XIV века утемељио један мистички покрет.[19] Разложно је претпоставити да се израз „и даље" (καὶ ἐπέκεινα) у поменутој реченици Житија светог Григорија Синаита односио превасходно на румунске и руске земље где је исихастичко учење ухватило чврсте корене. Зато је оправдано истаћи да се радило о новом, космополитском покрету који је обухватио Византију, Бугарску, Србију, Румунију и Русију.[20] Управо на примеру распростирања исихазма, можда сликовитије него на било ком другом, уочава се оно што се са пуно разлога назива византијским комонвелтом.

Српска средњовековна култура је у највећој мери проистекла из окриља префињене и надмоћне цивилизације Ромејског царства, цивилизације чије тековине су, зракасто се ширећи, допирале до најудаљенијих кутака оновремене васељене. Због тога је она, разумљиво, била подложна духовним струјањима која су настајала у Цариграду и осталим византијским спиритуалним средиштима. Такав је случај био и са прихватањем исихастичког учења које је попут великог таласа запљуснуло околни свет, остављајући дубоке трагове. Зато се може рећи да је наведена реченица из Житија светог Григорија Синаита живописно сведочанство о ширењу једног духовног феномена — какав је био исихазам — на подручје Србије, а обухватније узевши, убедљив доказ о снажном византијском утицају на српску духовност.

Radivoj Radić

THE MENTION OF THE SERBS IN THE LIFE OF GREGORY SINAITES

The Serbian medieval culture owns its origin to a great extent to the refined and powerful Byzantine civilization whose heritage radiating in all directions, reached the remotest corners of the then

[18] *A. Elian*, Byzance et les Roumains à la fin du Moyen Age, Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies (Oxford, 5—10 September 1966), ed. *J. Hussey — D. Obolensky — S. Runciman*, London — New York — Toronto 1967, 195—203; *R. Joanta*, Roumanie. Tradition et culture hésychastes (Spiritualité orientale 46), Abbaye de Bellefontaine, Bégrolles-en-Mauges (Maine et Loire), 1987.

[19] О ширењу исихастичког учења у Русији в. *A. — E. Tachiaos*. Ἐπιδράσεις τοῦ Ἡσυχασμοῦ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν ἐν Ρωσίᾳ (1328—1406), Thessaloniki 1962, 17 sq.; *J. Meyendorff*, Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian relations in the fourteenth century, Cambridge 1981, 96 sq. На ову тему су особито занимљиве и расправе: *А. Васильев*, Андрей Рублев и Григорий Палама, Журнал Московской Патриархии 10 (1960) 33—44 и *Н. Голейзовский*. Исихазм и русская живопись XIV—XV вв., Византийский временник 29 (1968) 196—210.

[20] *Д. Оболенски*, Византијски комонвелт, Београд 1991, 360.

universe. The Serbian medieval culture was understandably influenced by different currents which came into existance in Constantinople and other spiritual centres in Byzantium. That was the case with the acceptance of hesychasm, which, like a huge wave, overflowed the surrounding world, leaving deep traces behind.

In this paper our attention has been focused on one sentence from the *Life of Gregory Sinaites,* who was the founder of the hesychast movement and one of the greatest theologians of the late Byzantine epoch, in which a mention of the Serbs was made. It refers to the mission of the famous monk in the Slavonic world, where his theological ideas received enthusiastic acceptance. Although expressing the well-known historical fact, this sentence, as far as we know, has not been a subject of special attention in our historiography before. Speaking of the teaching of Sinaites, the author of the *Life,* the Constantinopolitan Patriarch Kallistos, points out that it spread "not only among the Greeks and Bulgarians, but among the Serbs as well, and even further" (μὴ μόνον Ῥωμαίων φημὶ καὶ Βουλγάρων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν δήπου τῶν Σέρβων καὶ ἐπέκεινα). It is known that the famous theologian enjoyed great authority in the world of the Slavs, where his ideas found fertile soil. Many of the Slav theologians from later epochs were either the followers of disciples (direct or indirect) of Gregory Sinaites. In Bulgaria, they were Theodosios of Trnovo, Hilarion, the Patriarch Euthymios, and Kyprianos, the famous Metropolitan of Kiev. The influence of Gregory Sinaites was, understandably, very strong in Serbia too, where his most important followers were Romylos of Ravanica, born at Vidin of the Greek father and Bulgarian mother, and Gregory of Gornjak, who are known in literature as Romylos of Vidin and Gregory Sinaites the Younger. Generaly speaking, it is possible to talk of the so-called "Sinaites", constrained monks of Serbian, Greek or Bulgarian origin, who, inspired by hesychasm, brought the renewed tradition of the Orthodox spirituality, Byzantine literature and art to the Serbian territory. The immigration movement spread over the territories from the southern Adriatics to the Danube. Furthermore, in the seventies of the 14th century a completely new monastic centre with a strong colony of the "Sinaites" arose in Serbia, on the territory east of the Velika Morava and the slopes of Kučaj and Homolji mountains.

On the other hand, it can be supposed that the expression "and even further" (καὶ ἐπέκεινα) in the forementioned sentence from the *Life* referred primarely to Romanian and Russian lands, where the teaching of Sinaites had gained ground, too. Therefore, it is justifiable to state that hesychasm was a new, cosmopolitan movement which evolved in Byzantium, Bulgaria, Serbia, Romania and Russia. Besides, the phenomenon which was with good reason called the Byzantine Commonwealth can be easily perceived by the example of spreading of the hesychast movement.

Зборник радова Византолошког института, XXXII, 1993.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXII, 1993

УДК 091.14=810.1:591.3(495)(091)"13/14"

НИНОСЛАВА РАДОШЕВИЋ

ЕМБРИОЛОШКИ ОДЛОМАК У ЗБОРНИКУ КИРИЛО-БЕЛОЗЕРСКОГ МАНАСТИРА XII (223б—226а)

Међу рукописним књигама које су припадале преподобном Кирилу (+1427), оснивачу и епониму чувеног Кирило-Белозерског манастира, налази се и један зборник мешовитог садржаја (К-Б XII).[1] Занимљива целина је састављена или само преписана у првој четвртини XV века, можда и руком самог њеног власника. Поред теолошких текстова, овај енциклопедијски зборник, сада у Санкт-Петербургу (Российская национальная библиотека), садржи и чланке природословног карактера преведене са грчког. Непосредно испред козмолошког трактата Еустратија из Никеје (византијског писца XI/XII века),[2] у наставку одељка посвећеног саставу човечијег тела под насловом „Галиново на Ипократа",[3] налази се један ембриолошки одломак приписан неком Александру — „Александрово" (л. 223б—226а).

[1] Овај рад представља проширено саопштење прочитано на Трећој хиландарској конференцији, одржаној марта 1989. у Српској академији наука и уметности у Београду.

Архимандрит Варлаам, Обозрение рукописей собственной библиотеки преподобного Кирилла Белоезерского, Чтения в Обществе ист. и древн. росс. 2 (1860) 30: XII Сборник от правил св. Апостол и св. Отец; *M. Grmek*, Les sciences dans les manuscrits slaves orientaux du Moyen âge, Paris 1959, 21: *Г. М. Прохоров, Н. Н. Розов*, Перечень книг Кирилла Белозерского, Труды Отдела древнерусской литературы, 27 (1972) 363 сл.; *Г. М. Прохоров*, Книги Кирилла Белозерского, ТОДРЛ, 36 (1981) 63 сл.; Предварительный список славяно—русских рукописных книг XV в. хранящихся в СССР, Москва 1986: бр. 1484 — Сборник церковно-канонический и полемический, ГПБ, К-Б, XII (= РНБ).

[2] *Н. Радошевић*, Козмографски и географски одломци Горичког зборника, ЗРВИ 20 (1981) 173; *С. Н. Гукова*, Космографический трактат Евстратия Никейского, Виз. врем. 47 (1986) 145—156.

[3] Руска рецензија превода „Галиново на Ипократа" објављена је према рукопису Тројице-Сергејевске Лавре 177 из XVI века: *Н. Тихонравов*, Памятники отреченной русской литературы, Москва 1863, II, 405—410; *Л. Ф. Змеев*, Русские врачебники, Памятники древней письменности, 112, Санкт Петербург 1896, 242—245; *Цв. Кристанов* и *И. Дуйчев*, Естествознанието в средновековна България, София 1954, 516—525, 589; Памятники литературы древней Руси. Вторая половина XV в., ред. *Л. А. Дмитриев* и *Д. С. Лихачев*, Москва 1982, 192—196.

Текст ембриолошког одломка носи јасне трагове јужнословенске, тачније бугарске редакције. Ради се очигледно о преводу са грчког, насталом на Балкану вероватно крајем XIV или почетком XV века, и пренесеном у Русију заједно са многим другим јужнословенским књигама под притиском турске најезде.

Приличан број сачуваних рукописа из XV века и касније нам говори о пробуђеном интересу за састављање енциклопедијских зборника, њихово преписивање и готово истовремено превођење на словенски.[4] Док се физиолошки чланак „Галиново на Ипократа" јавља у таквим рукописима релативно често, у ређим случајевима иза њега следи ембриолошки одломак и то не увек са назнаком Александровог имена. Поред неколико преписа у руским зборницима и у једном од уништених рукописа Народне библиотеке у Београду, сачуван је и један други превод српске редакције различите рукописне традиције у Ходошком зборнику прве трећине XV века који се сада налази у Шафариковој збирци у Прагу.[5]

Ембриолошки одломак Кирило-Белозерског зборника није непознат научној јавности.[6] Ипак, чинило се сврсисходним још једном се позабавити њиме, и ближе упоредити са грчким оригиналним текстовима.[7]

---

[4] *Р. П. Дмитриева*, Четьи зборники XV века как жанр, ТОДРЛ 27 (1972) 150 сл.; *З. Г. Самодурова*, Византийские и древнерусские энциклопедические сборники X—XV вв., Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.—11. Jahrhundert, Praha 1978, 413—440.

[5] *М. Д. Каган, Н. В. Понырко, М. В. Рождестенская*, Описание сборников XV века книгописца Ефросина, ТОДРЛ 35 (1980) 57 ГПБ, К-Б No 22/1099 — друга половина XV века. Уп. *Я. С. Лурье*, Литературная деятельность Ефросина в конце XV в., ТОДРЛ 17 (1961) 130—168.

И. И. Срезневский, Отчет о поездке в Олонецкую, Вологодскую и Перьмскую губернию, Известия ОРЯС 9,1 (1904) 207, бр. 40 из XVII века.

Гукова, н. д., 155 спомиње медицинску главу „Александрово" и у рукопису Синодалне библиотеке у Москви бр. 591, мада према опису овог рукописа изгледа да је у питању само „Галинова на Ипократа" — *А. Горский, К. Невоструев*, Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки, II, 3 (Прибавление) 569—590.

Љ. Стојановић, Каталог рукописа Народне библиотеке у Београду, Београд 1903, бр. 497 из XVII в.

J. Vašica — J. Vajs, Soupis staroslovanskych rukopisu Narodniho Musea v Praze, Praha 1954, 110/IX F 10 (Š 14); *М. Гроздановић-Пајић*, Ново датирање српских ћирилских рукописа Шафарикове збирке у Прагу, Библиотекар 5 (1968) 451 — датира Ходошки зборник у прву трећину XV века. Издање Ходошког зборника: *V. Jagić*, Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa (XVI), Starine 10 (1878) 96—99; *Р. Катић, Љ. Котарчић*, Медицински списи Ходошког зборника. Избор, Београд 1990, 58—60.

[6] Текст је издао са руским преводом, али без исцрпнијег коментара *Г. М. Прохоров* у књизи: Памятники литературы древней Руси, 196—201. В. и *Гукова*, н. д., 155 сл.

[7] *W. Putzger*, Byzantinische Erinerungen an klassische medizinische Literatur, Aus der byzantinistischen Arbeit der DDR II, Berlin 1957, 253—263; *M. H. Congourdeau*, Quelques aspects de l'embriologie d'Hippocrate dans la tradition byzantine, Hippocrate et son héritage. Colloque franco-hellénique d'histoire de la médecine, Lyon 9—12 octobre 1985, 76—72; *G. Dagron*, Le temps chrétien de la fin de l'antiquité au moyen âge IIIe—XIIIe siècles, Paris 1984, 419—430.

Мада одломак у овом зборнику чини једну целину, ради се заправо о преводу два различита грчка текста. Прво је једна византијска обрада хипократске ембриологије коју је 1841. издао Иделер у првој књизи Physici et medici graeci minores.[8] Друго је један веома занимљив текст, чија је најстарија варијанта забележена код Јована Лида у VI веку. Он доноси физиолошко тумачење за помене умрлих после трећег, деветог и четрдесетог дана, подвлачећи паралелу између развоја ембриона и етапа распадања људског тела после смрти.[9]

За први део одломка са издатим грчким текстом (Id.) упоредила сам три рукописа Националне библиотеке у Паризу. Одломак из зборника Paris. gr. 2303 (83v—84v) из XV века готово је идентичан са штампаним издањем (A). Paris. suppl. gr. 165 (116—117 v), такође из XV века, једини бележи име аутора Александра, али, изузев идентичне почетне реченице (Ἀλλὰ μηδεὶς ὑπολαμβανέτω ἄψυχον εἶναι τὴν γονήν), не представља предложак словенског превода (B). „Јатрософија из Хипократове књиге“ (Paris. suppl. gr. 496, 7—8v—XVIIv.) једина обухвата оба ембриолошка текста заједно, али се не поклапа у потпуности са Кирило-Белозерским одломком (C).[10]

Ко је заправо био Ἀλέξανδρος ὁ σοφιστής, да ли један од природослова позне антике или чувени лекар Јустинијановог времена Александар из Трала или нека имагинарна личност којој је током времена приписан анонимни текст, не може се рећи.[11] У сваком случају, непознати аутор саставио је један сасвим кратак извод књига „О рађању“ и „О природи детета“ које су припадале Хипократовом корпусу, мада им он није био аутор.[12]

---

[8] *I. L. Ideler*, Physici et medici graeci minores I, Berlin 1941 — Amsterdam 1963, 294—295. V. et *Putzger*, o. c.; *Congourdeau*, o. c.

[9] Lydi Liber de menisibus IV, 26, ed. *R. Wünsch*, 84—86, *K. Krumbacher*, Studien zu den Legenden des heiligen Theodosios, Sitzungsberichte der k. b. Akad. d. Wiss. zu München, philos.-philol. u. Hist. Klass., 1892, 341—355.

[10] Захваљујући љубазности госпође Данице Леко, било ми је омогућено да прегледам још неиздат део описа рукописа Националне библиотеке у Паризу.

Ембриолошки одломак готово идентичан са оним код Id. и у A може се наћи у два рукописа која се чувају у Енглеској: лондонски Cod. soc. med. 60 из XV века и Cod. Phillipp. — „Varia“ са краја истога века. Cf. *Ch. Daremberg*, Notices et extraits des manuscrits médicaux grecs, latins et français. I, Manuscrit grecs d'Angleterre, Paris 1853, 151—152, 159; Catalogus codicum astrologorum graecorum, IX, 2, Bruxelles 1953, 33 № 56. *H. Diels*, Die Handschriften der Antiken Aerzte, Berlin 1905—1907 — Leipzig 1970, II 11 спомиње један препис B у приватном поседу у Оксфорду.

[11] Коментаришући атрибуцију одломка „Александру софисти“ у рукопису B *G. A. Kostomiris* (Etudes sur les écrits inedits des anciens médecins grecs. REG 4, 1891, 97 sq.) предлаже Александра Филалета, аутора изгубљеног дела „О семену“ (I в. пре Хр./II в. н. е.), док се *Лурье*, н. д., 141, описујући руски зборник К—Б 22, опредељује за Аристотеловог коментатора III века Александра из Афродизија. Cf. et *N. Vatamanu*, L'influence de la médecine byzantine dans les pays roumains, XVIIe Congrès internat. d'hist. de la médecine. Athènes 1960. 352 sq.

У каснијој традицији често се бркао Александар из Афродизија са Александром из Трала.

[12] Hippocrate. T. XI: De la génération. De la nature de l'enfant..., ed. *R. Joly*, Paris 1970, 43—83 = старо издање Литреа: VII 470—543 L.

Већ почетна реченица Кирило-белозерског одломка (за коју грчки еквивалент, како смо рекли, имамо само у В) „Нека нико не мисли да је семе неживо" (ἄψυχον — без душе), као и објашњење „да неживо не може ни да расте нити да се множи" (интерполација у односу на хипократски текст која се налази и у Иделеровом издању), одмах указује на утицај стоичке пнеуматске теорије која је оживљавање ембриона везивала за прве тренутке његовог постојања уношењем виталног принципа заједно са семеном.[13]

Придржавајући се рукописне традиције коју заступају В и С, руски одломак доноси интерполацију о примарном настајању срца у развоју ембриона према учењу и Емпедокла и Аристотела.

По учењу о бржем развоју дечака (Емпедокле, Хипократ и Аристотел), мушком плоду је довољно да се формира 30 дана и три месеца да се покрене, док се женски плод обликује за 42 дана а покреће тек за четири месеца — у словенском преводу и за целих четири и по. Између ова два термина, извлачењем крви из већ формиране плоти, развијају се и диференцирају удови и учвршћују кости, а потом се појављују нокти. Са кретањем плода јавља се код труднице млеко настало од хране под утицајем топлоте.

Диференцијација пола код плода зависила је од јачине семена, којим, на основу хипократске физиологије, располажу и отац и мајка. Ако има више јачег семена развије се мушко дете, а ако преовлада слабије семе, плод ће бити женски. Од количине родитељског семена зависи сличност детета са једним од родитеља. Величина и напредност детета у зависности је од величине мајчине утробе.

Близаначка и вишеплодна трудноћа се развија у две или више комора на које је, према античким схватањима, материца била подељена.

Да се мушки пол формира на десној страни материце а женски на левој једна је од античких теорија која се вековима задржала.

Затим долази упутство о утврђивању пола детета пре његовог рођења, које упућује на нешто наивнију народну традицију, мада се јавља и код западних схоластичара XIII и XIV века. Треба сместити трудницу на земљу испружених ногу и затим је позвати да се дигне. У зависности од тога коју ће ногу прво покренути може се одредити пол детета — ако крене десном, дете ће бити мушко, левом женско.

Реченицом о исхрани детета крвљу преко пупчане врпце завршава се текст за који имамо предложак у Id. и А, В, С. Даље објашњење о претварању крви у млеко и о двема жилама које директно

---

[13] *Putzger*, o. c. 260; *Congourdeau*, o. c. 69 sq.

За тачно разумевање теоретских поставки одломка и за њихово порекло в.: *E. Lesky*, Die Zeugungsu. Vererbungslehre in der Antike u. ihre Nachwircken, Wiesbaden 1951; *eadem*, RLAC IV, 32, s. v. Embriologie, Stuttgart 1959, col. 1228—1244.

Такође могу бити корисна објашњења одговарајућих пасуса у Ходошком зборнику у књигама *Р. Катић*, Медицина код Срба у средњем веку, Београд 1958, 42 сл., 58, 127 сл.; *исти*, Српска медицина од IX до XIX века, Београд 1967, 136 сл.; *исти*, Порекло српске средњовековне медицине, Београд 1981, 151 сл.

повезују груди са мајчином утробом сигурно се могу наћи у некој другој компилацији хипократске физиологије.

Још једном се говори о постепеном развоју ембриона од семена преко крви и плоти — чиме се прелази ка другом делу одломка.

Иза поднаслова „Ради чега настају помени трећег, деветог и четрдесетог дана" почиње превод трактата који је од текста забележеног код Јована Лида много ближи једном од текстова које је објавио Крумбахер у својој студији о легенди св. Теодосија (K I).[14]

Занимљиво је да је ово физиолошко тумачење помена ушло и у црквене књиге. Исте формулације које налазимо у коментару Триода Нићифора Калиста Ксантопула сусрећемо преведене и у руском синодику.[15]

Овај текст је по свом карактеру доста сличан првом делу одломка, једино је све подређено схеми од три, девет и четрдесет. Заметак се трећег дана претвара у крв кад се и наслућују облици срца, деветог дана се згушњава плот и састављају се удови. За разлику од K I где настаје костна срж (συγγλοιοῦται εἰς μυελοῦς), словенски преводилац прати овде традицију забележену у C (διορίζονται τὰ μέλη).[16] Четрдесетог дана ембрион добија потпун облик. На крају трећег месеца се дете покреће (уколико је мушко, иначе тек после четири и по месеца, додаје словенски преводилац), деветог месеца спремно је да се појави на светлости дана. Затим следе разматрања о утицају топлоте на развој полова. Топлота, карактеристична за мушки заметак, убрзава његово згушњавање, а хладноћа, својствена женском полу, успорава развој женског заметка. Сходно томе уколико дође до побачаја четрдесетог дана, мушки плод је већ формиран, док је женски плод и после тог рока безобличан и налази се још на почетном стадију на коме је тек формирана плот.

Из народне медицине уметнута је реченица о неком биљу које, ако се пије ујутро, може да утиче на пол детета. Исту интерполацију налазимо и код K I, док је нема код Лида.

Најзад, долази права биолошка интерпретација помена. Кад човек умре, трећег дана се измени и губи свој препознатљиви облик, деветог дана се све распада изузев срца, а четрдесетог дана и оно пропада.

---

[14] *Krumbacher*, o. c. 342—347 (K I). Овај трактат приписиван Сплинију (Плинију?), Либанију, па чак и Јовану Дамаскину имао је богату засебну рукописну традицију. Крумбахер наводи 18 рукописа у распону од XI до XVII века. Cf. *Diels*, o. c., II 94 sq. Споменимо још један јерусалимски из 1547. год. — *А. Пападопулос — Керамевс*, Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη I, 281; и један светогорски из XVII века: Dionys. 3783 (249) — *Sp. Lambros*, Catalogue of the greek Manuscripts on Mount Athos I, Cambridge 1885, 383.

V. et *W. H. Roscher*, Ennedeische Studien. Abhandl. d. Sächs. Gesell. d. Wiss. 26. 1907: *F. Cumont*, La triple commémoration des morts. Comptes rendus de l'Academie d'Inscriptions et Belles Lettres, 1918, 278—294; *Dagron*, o. c.

[15] V. *Du Cange*, *Glossarium*, s. v. τρίτα; *В. Мочульский*, Следы народной библии в славянской и в древнерусской письменности, Одесса 1893, 225.

[16] Са K I се слаже и текст код Лида (84, 21), а варијанта у C (за који је већ споменуто да једини обухвата донекле оба дела одломка) свакако је настала због сличности речи μυελός и μέλος.

Дакле, и у овом тренутку препознајемо епигену теорију о постепеном развоју ембриона према којој се прво семена течност претвара у крв, затим у плот, па у удове. И овде се јавља од Аристотела прихваћено учење, страно Хипократовој школи, о томе да се срце од свих органа прво формира за шта се везује веровање да се последње и распада. Присутно је и схватање о бржем развоју мушког плода.

Диференцијација пак полова је у овом делу објашњена у светлости Емпедоклове теорије топлоте и њеног утицаја на развој ембриона. Пример за лаганији развој женског детета на основу побаченог плода преузет је такође из хипократске књиге „О природи детета“ (XVIII 5).[17]

Поред идеја које су се црпле из општег фонда античке медицине и физиологије, у овом трактату једна нова компонента задире дубоко у најстарија људска веровања. На овој равни разазнаје се човекова тежња за схематизовањем збивања у животу и природи, као и утицај астрологије у овом домену.[18] Карактеристично је да у једној широј верзији грчког текста процес распадања тела прати и путовање душе на земљи и небу.

Навешћемо неколико примера који говоре о односу превода и оригинала.

Састављач грчког извода (Id., A и B), или неки каснији преписивач, на једном месту је лоше схватио текст хипократског канона, а затим је словенски преводилац, збуњен, даље допринео неразумљивости и нејасноћи садржаја. Радило се о костима које, будући шупље, привлаче из плоти „најмаснији део крвне масе“ (τοῦ αἱμάλωπος τὸ πιότατον—De nat. pueri XIX 1).[19] Не схватајући генитив помало необичне речи αἱμάλωψ (згрушана крв), састављач извода ју је поделио на уобичајеније αἷμα (крв) и прилог λοιπὸν (уосталом) којима је почео нову реченицу. Истовремено је увео у текст и маргиналну глосу τοῦ μυελοῦ — реч која означава мозак и костну срж.[20] То је даље довело до неразумљиве синтагме „напајана костна срж“ у словенском преводу.

Други пример показује да је преводилац користио предложак у коме није било грешке коју сусрећемо у штампаном тексту. *Егда оубо и нокте въкорѣнѣютса* ближе је ριζωθῶσιν (A и B), него ριγωθῶσιν код Id.[21]

Неадекватну употребу повратног глагола *моужьскыи поль творится създание* можемо објаснити грчким медијалним обликом ποιεῖται

С обзиром да је превод трактата о поменима врло близак грчком тексту K I, можемо лакше него у претходном одломку да пратимо

---

[17] Ed. *Joly*, 63 = VII 504, 13 L.

[18] В. пре свега *Dagron*, о. с.

[19] Ed. *Joly*, 64 = VII 506,5 L.

[20] *Putzger*, о. с. 262. Исту неразумљиву реченицу која се налази код Id. преносе и A и B. У C је ово дубиозно место прескочено.

[21] Тиме се потврђује Пуцгерова претпоставка да је до грешке дошло тако што је између ἐρριζώθησαν у хипократском тексту и Id. постојао рукопис са обликом ριζωθῶσιν.

процес превођења. Преводилац је радио очигледно са разумевањем и читање словенског текста тече глатко. Изгледа да му је стварало тешкоћу само неколико глагола. „Губи препознатљиви изглед“ (τὴν διάγνωσιν τῆς ὄψεως ἀπόλλυσιν) преводилац је пренео са *прѣмѣ(не)ние видѣниа отпоуштает*, заменивши глагол ἀπόλλυμι „губити“ са глаголом ἀπολύω „отпуштати“. Међутим, нешто редака даље συναπόλλυται је тачно преведено са *раздроушается*.

Глагол διαρρέω — који значи првобитно протицати — овде има значење „расточити се“, „распасти се“, у словенском је преведено са *съливается* мада је додат и глагол *раздроушается* да се значење реченице не би нарушило сасвим.

На крају деветог месеца дете довршава свој развој (ἀπαρτίζεται), што је неадекватно преведено са *растварѣется*.

*

Приближно у исто време кад је са јужнословенског предлошка преписан К-Б XII, сачињен је, или преписан, српски превод одговарајућег одломка у Ходошком зборнику.[22] Било би занимљиво упоредити летимично ове преводе засноване на различитим рукописним традицијама, нарочито по питању терминологије.

Многе речи и неки термини у оба превода су једнаки — рецимо *бездоушън, сѣме, плът, оуды, въобража(ва)ется*. Ἀναστοιχίωσις (враћање у првобитне елементе) преведено је приближно исто *кончание* (К-Б XII), *скончавающтоу се чловѣкоу* (Ход.). У Ходошком зборнику се поред *оутроба* употребљава и *ложесна*. Κόλπος се пак преводи са *ложе* (К-Б XII) и са *недра* (Ход.), ὄψις са *видѣние* (К-Б XII), *видъ* и *лице* (Ход.), πήγνυται са *съгоустеваeтся* (К-Б XII) и *въсиравает се* (Ход.).

У неколико примера један од преводилаца се определио за калк, док је код другог грчка реч преведена или описно или неким одговарајућим изразом. У К-Б XII имамо калк *въкорѣнѣются* (ῥιζωθῶσι) према успешнијем *оукрѣпет се* (Ход.), као и *живописоуется* (ὑποζωγραφεῖται) према *въображает се*. И обрнуто, према калку у Ходошком зборнику *моужьскородно* и *женскородно* (ἀρρενογόνος, θηλυγόνος) имамо у К-Б XII описну синтагму *творяштее моужьскаго полоу* и *женьскаго*. За неке разлике имамо потврде и у различитим грчким предлошцима. Калку са реторичким призвуком у Ходошком зборнику *благоцьветоуште отроче* (εὐθαλὴ τὸ παιδίον) стоји насупрот прозаично *дебело отрочя* у К-Б XII према παχύ (Id).

За античку ембриологију важан термин епикратије, превладавања семена по јачини, количини или топлоти у српском преводу стоји калк *по прѣодръжанию топлоты*, док га је преводилац предлошка

[22] Делови оба одломка су у Ходошком зборнику испретурани у односу на К—Б XII, међутим, садржински се ради о спају иста два текста.

О Ходошком зборнику, поред Катићевих књига (уп. н. 13), в. и *Ј. Романо*, Југословенска библиографија лекаруша и народних медицинских рукописа, Београд 1973, 250 сл.; *Ц. Благоева—Чолова*, Естественонаучните знания в средновековна България, София 1988, 283 сл.

К-Б XII успешно заобишао не ремећећи при том смисао: *топлоты ради сѣмени.*

Пример о побачају српски преводилац је прилично невешто превео изгледа из неразумевања. Анахронизам о цени од три обола лековитог биља које може да утиче на пол детета у Ходошком зборнику је вешто преведен са „три зрна", док је у К-Б XII просто прескочен.

*

На примеру овог ембриолошког одломка видели смо како су античке физиолошке теорије, искристалисане већ у времену првих Хипократових следбеника, наилазиле на заинтересоване читаоце током средњег века који су ове опширне научне распре вешто и интелигентно сажимали. Док је трактат о поменима забележен већ у VI веку, за текст објављен код Иделера сматра се да је настао негде у XV веку јер из тог времена потиче његов најстарији рукопис.[23]

Међутим, како знамо да је већ почетком XV века овај одломак био превођен у словенском свету и да је до тог времена бар један рукопис успео да стигне са Балкана у Русију, чини се да настајање грчког текста треба померити негде раније, у XIV век.

Даља судбина овог комбинованог текста доводи нас до штампаног румунског зборника под насловом „Водич закона", издатог у Влашкој 1652. године.[24]

Рукопис 497 Народне библиотеке у Београду из XVII века, нестао у вихору II светског рата делећи судбину многих других рукописа, садржи одломак „Дроуго посланије тогоже Ипократа", чији је почетак записао Љуба Стојановић — *Нъ никтоже да не мнитъ отноуд сѣме ест бездоушно* — указује нам на то да би можда детаљније поређење овог рукописа са К-Б XII могло ова два рукописа приближити и временски и територијално.

Можда би нам ово поређење указало на средину у којој је настао Ходошки зборник и коју је Ихор Шевченко хипотетички повезао са чувеном болницом краља Милутина у Цариграду.[25]

Веома занимљиви текст хипократске ембриологије, испреплетане у клупко са питагорејском симболиком бројева, са паганским веровањима дубоке старине и хришћанским погребним обичајима, прати живот човека од његовог зачећа до тренутка непосредно после смрти, потчињавајући његов развој схеми одређених бројева.

Чинило нам се вредним пажње да се, с једне стране, покаже пут којим су идеје хипократске медицине преко средњовековне обраде обишле готово цели православни свет, а са друге да упозори на интересантни сплет античке науке, паганске традиције и хришћанске погребне литургије у словенској писмености.

---

[23] *Congourdeau*, 67 sq.

[24] *Vatamanu*, 1. c; Indreptarea Legii, 1652, ed. *A. Radulescu*, Bucuresti 1962, 575.

[25] *I. Ševčenko*, Remarks on the Diffusion of Byzantine Scientific and Pseudo-Scientific Literature among the Orthodox Slavs, The Slavonic and East European Review, 59,3 (1981) 341 n. 52. В. исти чланак преведен на грчки — Βυζντ 13,2 (1985) 1221—1251.

223б Алеѯандрово[6]|

Никто же да не пщȣеть, бездȣшнȣ[7]| бити сѣмени. ѡд(ȣ)шевленно бо[8]| впа-
даетьсе въ жтровѫ и расти[9]|ть и множитсѧ. Бездȣшное же[10]|ниже растеть
ниже множитсѧ.[11]| прѣжде въсѣх срдце зиждитсѧ и въ[12]|ѡбражаваетсѧ. и ȣбо
мѫжьскы[13]|и поль творитсѧ създанїе въ л҃[14]|тих днехь женскыи же в м҃в.[15]|
егда же отрочѧ въобразитсѧ[16]|съставми съвршенѣ. тогда оу[17]|довѡм растѧщимь
и костемь ȣ[18]|тврьжд(ь)шимсѧ. възимаеть к се[19]|бѣ крьвь ѡт плѫти и
224а прочее тȣ ко[20]|стиѧ мазга напаваема ȣтвръ[21]||ждаѫтсѧ кости и члѣнове, и
ѡт дрȣ[1]|гь дрȣга състоѫтсѧ. егда ȣбо и но[2]|кте пръстомь въкорѣнѣѫтсѧ
то[3]|гда движенїе сътворить. и ȣбо мѫ[4]|жьскыи поль въ третїи м(ѣ)с(ѧ)ць
движи[5]|тсѧ. жен'скыи же въ д҃ ты и полъ,[6]| егда же движенїе бѫдеть от-
рочѧт(и).[7]| тогда и млѣко съвываеть м(а)т(е)ри.[8]| млѣко ȣбо бываеть ѡт
снѣден и пи[9]|тїи, и искаче же въходить въ съсцых.[10]| и съгрѣваемо бываеть
бѣло и сладко[11]| и аще оубо сѣмѧ ѡт овоих крѣпчаи[12]|ше въидеть, мѫ-
жьскыи поль вы[13]|ваеть отрочѧ. аще ли же немо[14]|щнѣише, бываеть жен'ска
пола, и[15]| аще ȣбо сѣмѧ мѫжа бѫдеть мно[16]|жаише, бываеть отрочѧ по-
добно[17]|ѡ(ть)цȣ, аще ли же жен'ско, бываеть[17]| подобно м(а)т(е)ри. аще ли
же ѡт овоихь[19]| равно бѫдеть, бываеть овоимь[20]| подобно. и аще ȣбо
224б жтрова тѣсна[21]||бѫдеть, дробно и немощно бѫдет[1]| отрочѧ, аще ли же про-
странна,[2]| крѣпко и девело бѫдет. И аще прѣд[3]|р(е)ченное сѣмѧ въ овоих
ложехь или[4]| множаиших въпадет, близньчиа[5]|а или множаиша бываѫть от-
ро[6]|чата. и аще оубо въ десных стра[7]|нах въпадеть отрочѧ мѫжьскы[8]|и пол
бываеть, аще ли же въ лѣвых[9]| женьскыи пол бѫдет. и растеть же[10]|и
питаетсѧ отрочѧ, кръвми[11]| нисходѧщїими и повъсемѣсѧчны[12]|ми ѡт жтровѫ
пѫпкомь. двѣ бо[13]|флевы ѡт жтровь въсходимы да[14]|же до самых съсець и
възводѧще[15]| кръвъ. Иже повѣлѣваеть жила[16]|ми съсцьными и слȣжител-
ница[17]| пищи отрочьстѣ бываѫть. и а[18]|ще оубо прѣжде рожденїа хощеши[19]
познати каково бѫдет рожденное[20]|посади имѧщѫѧ въ чрѣвѣ на земли[21]||
225а простръты имѧщи нозѣ. и по[1]|малѣ призови тѫ прїити к тобѣ,[2]| и аще
въстаѫщи деснѫѧ ногѫ пръ[3]|вѣе въздвигнеть, мѫжьскь по[4]|лъ родитсѧ.
аще ли же левѫѧ[5]| женскыи пол бѫдеть. и гл(агол)ѧт бо[6]|ꙗко семѧ бѣло въ
жтровѫ вьшедшее.[7]| пръвѣе въ кръвъ растварѣетсѧ[8]| та же въ плъть. и въ
дроуго ра[9]|створенїе зиждетсѧ и въобра[10]|жаваетсѧ. и третины оубо[11]| и
девѧтины и четырдесѧти[12]|ны сего рад(и) бываѫть. ꙗко сѣмѧ[13]|ȣбо въ
жтровѫ вьшедшее въ тре[14]|тїи д(ь)нь прѣмѣнѣетсѧ въ кръвь.[15]| и живо-
писȣетсѧ срдце. въ д҃ же[16]| съгѫстѣваетсѧ въ плъть, и съ[17]|ставлѣетсѧ въ
оуды члѣновы.[18]| въ м҃ же въ видѣнїе съврьшено[19]| въѡбражаваетсѧ. по-
225б добно въ[20]| ꙗко по числȣ д(ь)нехь и м(ѣ)с(ѧ)цехь. тре[21]||тїи бо м(ѣ)с(ѧ)ць
движетсѧ въ жтровѣ[1]| од(оу)шевлено отрочѧ мѫжьска[2]| полȣ. женьскыи же
въ четве[3]|рты и пол. въ д҃ же растварѣе[4]|тсѧ и въсхожденое тъщитсѧ.[5]|
бываеть оубо мѫжьскъ пол то[6]|плоты ради сѣмени. жен'скы[7]|же, лишенїа
ради и стȣдени,[8]|съгѫстѣнїѫ ȣбо въскорѣ бывае[9]|мȣ, въмѫжаваетсѧ оубо
отро[10]|чѧ, ȣмалѣемȣ же жен'скыи по[11]|лъ бываеть, късно бо съгѫстѣ[12]|
ваемо, късно и въображаваетсѧ.[13]| ѡтнѫдȣ же мѫжьска оубо полȣ ѡ[14]|тро-
чѧта. и вънѧтръ м҃ тих днех[15]| въображаема отпадаѫт. жень[16]|скаго же
пола и по м҃ тих плотиа[17]| и невъображена обрѣтаѫтсѧ.[18]| ес(ть) же былїе
творѧщее мѫжьска[19]| полȣ и жен'ска. ѡбо ȣбо творит[20]|мѫжьскаго полȣ
226а ѡбо же жень[21]||скаго, пиваемȣ ȣтро.[1]| рьцѣмь ȣбо и о кончанїи чл(овѣ)-
ка. въ тре[2]|тїи измѣнѣетсѧ и прѣмѣнїе видѣ[3]|нїа ѡтпȣщаеть. въ д҃ ты

жь ра[4]|здроушаетсѧ и съливаетсѧ всѣко.[5]| съхранѣемоу срдцоу въ м҃ ты же и[6]|самое то срдце раздроушаетсѧ. се[7]|го ради третины, девѧтины. и[8]| м҃ тины творѧтсѧ оумръшимь.[9]|

ПРЕВОД

Александрово

Нека нико не сматра да је семе без душе. Живо (са душом), наиме, пада у утробу и расте и множи се. Оно пак што је без душе нити расте нити се множи. Пре свега се срце гради и обликује. И мушки се, дакле, пол саздаје за тридесет дана, а женски за четрдесет и два. Кад се детету сасвим чланци уобличе, тада, пошто удови расту и кости се учвршћују, узима себи (дете) крв од плоти. И уосталом, (пошто је) костна срж натопљена, утврђују се кости и чланци и једни се од других размичу. Кад се и нокти на прстима укорене, тада настаје покретање. И мушки се, дакле, пол покреће трећег месеца, а женски за четири и по. Кад настане кретање детета, тада и млеко наилази мајци. Млеко, наиме, настаје од јела и пића, и искаче и улази у дојке. И загревано, постаје бело и слатко. И ако, наиме, уђе јаче семе од обоје, дете бива мушког пола. А ако слабије, бива женског пола. И ако, дакле, буде више мушког семена, дете бива слично оцу. Ако, пак, женског, биће слично мајци. Ако од обоје буде једнако, биће слично обома. И ако пак утроба буде тесна, дете ће бити ситно и слабо, ако је пак пространа, биће јако и дебело. И ако поменуто семе у обе или више комора падне, биће близанци или више деце. И ако дете падне на десну страну, биће мушког пола, а ако на леву биће женски пол. И расте и храни се дете преко пупка крвљу која сваког месеца силази из утробе. Две се, наиме, жиле од утробе пењу све до дојки и доводе крв. Ова постаје бела у жилама дојки и постаје доносилац хране детета. И ако, дакле, пре рођења хоћеш да сазнаш какво ће бити рођено, посади ону која има у утроби на земљу испружених ногу. И затим је позови да ти приђе. И ако приликом устајања прво покрене десну ногу, мушки пол ће се родити. Ако, пак, леву, биће женски пол. И кажу, кад бело семе уђе у утробу, прво се претвара у крв а ова у плот и у другу смешу се састављa и уобличава. И помени трећег и деветог и четрдесетог дана ради овога бивају: као што се семе, кад уђе у утробу, трећег дана мења у крв и оцртава се срце, деветог дана се згушњава у плот и саставља се у удове и чланке, а четрдесетог дана прима завршено обличје. Слично са бројем дана је и са месецима. Трећег месеца се покреће дете оживљено у утроби мушког пола, а женско у четири и по. Деветог се образује и жури ка излазу. Мушки пол настаје због топлоте семена, а женски због недостатка (топлоте), односно због хладноће. Пошто се згушњавање брже одвија, дете се омужевљава, а кад се хлади, настаје женски пол. Оно што се касније згушњава, касније се и уобличује. Због тога деца мушког пола и у току четрдесет дана обликована отпадају, а женског пола и после четрдесет су само од

плоти и безоблична. Постоји биље које ствара мушки пол и женски пол. Једно ствара мушки пол, друго женски кад се пије ујутро. Да кажемо и о скончавању човека. Трећег (дана) се мења и губи изглед. Деветог се распада и све се расплињава, само је срце очувано. Четрдесетог се и само срце распада. Због тога се умрлима приређују помени трећег, деветог и четрдесетог дана.

Ninoslava Radošević

A FRAGMENT ON EMBRYOLOGY IN THE MANUSCRIPT OF THE MONASTERY OF KYRILLO-BELOZERO XII (223 v — 225 r)

In the Miscellany of the Monastery of Kyrillo-Belozero no. XII from the first quarter of the 15th century (now at the Russian National Library in St. Petersburg) containing manuscripts with different subject matter, there are some articles on physiology and cosmography. The fragment dealing with embryology (F. 223 v — F. 226 r), attributed to a certain Alexander, is a translation of two different Greek texts. The first is a medieval elaboration of Hippocratic embryology (I. L. Ideler, Physici et medici graeci minores I, Berlin 1841 — Amsterdam 1963, 294—296. Cf. et Paris gr. 2303, F. 83 v — 84 v; Paris, suppl. gr. 165, F. 116 r — 117 v; Paris, suppl. gr. 496, F. 7 r — 8 v). The other is a very interesting text, whose oldest version was recorded in the work of John Lydus from the 6th century (Ioannis Lydi De Mensibus, ed. R. Wünsch, 84—46. Cf. et K. Krumbacher, Studien zu den Legenden des heiligen Theodosios, Sitzungsberichte der k. b. Akad. d. Wiss. zu München, philos. — philol. u. hist. Kl., 1892, 342—347). It gives a physiological interpretation of memorial services, performed on the third, ninth and fortieth day after someone's death. Drawing a parallel between the development of an embryo and the stages of decomposition of a human body after death and the gradual and simultaneous liberation of the soul, the unknown author based his explanation of Christian funeral rituals upon old pagan beliefs.

A combination of these two texts can be found in the Serbian translation in the Miscellany of Hodoš, composed in the first third of the 15th century (R. Katić, Lj. Kotarčić, Medicinski spisi Hodoškog zbornika. Izbor, Beograd 1990, 58—60. Cf. et V. Jagić, Starine 10, 1878, 96—99).

At the end of the 14th and the beginning of the 15th century, an interest in ancient medical texts arose again in Byzantium. These texts were abridged and revised. Almost at the same time, they were translated into Serbian and Bulgarian, and, in several recensions, spread around the Slavonic Orthodox world.

Зборник радова Византолошког института, XXXII, 1993.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXII, 1993

УДК 930.85(=773):7.033.2.04:881.01:235.3(497:495.631:470)"15"

ГОЈКО СУБОТИЋ

НАЈСТАРИЈЕ ПРЕДСТАВЕ СВЕТОГ ГЕОРГИЈА КРАТОВЦА

У сећању на пријатеља
Димитрија Богдановића

Страдање на ломачи младог златара Георгија у Софији 1515. године широко је одјекнуло у православном свету, суоченом са све већим успесима османске власти и пооштреним мерама прозелитизма у првим деценијама XVI века. У непосредној околини, догађај је подстакао софијског свештеника Пеју у чијем је дому младић живео да му напише Житије и Службу. Црква је почела да га слави као св. Георгија Новог, а ширење његовог култа убрзо се могло опазити на разним странама, особито у Светој Гори која је добро била обавештена о верском животу поданика Турског царства. Заслугом њених монаха глас о судбини новог мученика пронео се и далеко на север, тако да је већ 1539. новгородски архиепископ Макарије наложио јеромонаху Илији из Пскова да Георгију састави руску варијанту Житија.

Са делима посвећеним св. Георгију Кратовцу наша средина се упознала доста касно, тек шездесетих година XIX века, када су откривени први рукописи јужнословенске верзије Житија. Занимљива садржина одмах је заокупила пажњу неколицине угледних словенских филолога који су им посветили посебне радове.[1] Временом су, међутим, налажени и други преписи, због чега се већ више од једног столећа познаваоци средњовековне литературе баве списима о св. Георгију и њиховим ауторима.[2] Недавно, истраживши укупно

[1] Ђ. *Даничић*, Службе Србима свецима, Видов Дан 1862, бр. 23—25; А. *Гильфердинг*, Болгарское житие Георгия Нового Софийского. Литопись занятий Археографической коммисии 1802—1863, 11, Санктпетербург 1864, Приложения, 1—24; Ђ. *Даничић*, Свети Ђурађ Кратовац мученик XVI вијека, Književnik III (Zagreb 1866) 302—306; С. *Новаковић*, Служба и живот светога Ђурђа Кратовца по рукопису XVII вијека, ГСУД 21 (1867) 98—156; В. *Јагић*, Још нешто о животу светога Ђурђа Кратовца, ГСУД 40 (1874) 121—131.

[2] М. *Милићевић*, Ђорђе Кратовац светитељ Србин спаљен у Софији 11. фебруара 1515, Београд 1885 (= Сремски Карловци 1924); Д. *Руварац*, И још нешто о животу св. Ђурђа Кратовца, Годишњица НЧ XIII (1893) 291—308; Л. *Мирковић*, Свети Ђорђе Кратовац, Браство XIX (Београд 1925) 152—167; С. *Станимиров*, Св. млч. Георгий Нови Софийски, Християнка V 4 и 5 (1927) 136; *исти*, Образ на свети Георгий Нови от София, Християнка V, 6 (1927) 18; *исти*, Едно малко познато житие на свети Георги нови софийски от Кратово. Известия на

рукописно наслеђе јужнословенског Житија, Д. Богдановић је утврдио односе појединих редакција и препознао њихов најстарији вид, одредио место кратке верзије, а затим успоставио и сложену генезу у чијем се врху нашао текст хиландарског рукописа из треће деценије XVI века, данас најстарији и истовремено најближи протографу. Најзад, своју сјајну студију Д. Богдановић је пропратио и критичким издањем Житија,[3] а одвојено га објавио и у преводу на савремени језик.[4] Тиме је он широком кругу испитивача учинио приступачним умнотоме особено дело попа Пеје, драгоцено не само за познавање личности Георгија Кратовског него и укупних друштвених, црквених и књижевних прилика почетком XVI века. Оно представља основу од које се мора поћи и у испитивању најстаријих представа св. Георгија у сликарству.

Непосредно сведочење софијског презвитера који је духовно утицао на младог златара, а његов несрећни сукоб са представницима турске власти, суђење и страдање до последњег часа из близине пратио, пружа богатију и далеко поузданију грађу од млађе, руске *Повести* која је настала на основу казивања атоских монаха Митрофана и Прохора.[5] Судбина кратовског златара била им је добро позната, па су у Великом Новгороду живо и потресно причали о његовом мучењу и крају. Састав псковског јеромонаха[6] се унеколико

Историческото дружество в София 11—12 (1931—1932, София 1932) 288—293. У одличној студији о попу Пеји и његовом делу П. Динеков је широко изложио историјске и духовне прилике у XVI веку, а исцрпном анализом садржине, књижевне структуре и стилских одлика одредио место његових састава у токовима балканске традиције — *П. Динеков,* Софийски книжовници през XVI век, I, Поп Пейо, София 1939. Драгоцена обавештења и прилоге дали су затим *С. Душанић,* Презвитер Пеја, писац службе и биографије св. Ђорђа Кратовца, Хришћанско дело V 1 (1939) 55—61; *Ђ. Радојичић,* Стари српски књижевници XIV—XVII века. Расправе и чланци, Београд 1942, 39—41; *исти,* Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару. Извештај о њиховом проучавању у новембру и децембру 1952. године, Архивист II 2 (Београд 1952) 76; *исти,* Antologija stare srpske književnosti (XI—XVIII veka), Beograd 1960, 227—228, 350—351; *Б. Ангелов,* Два преписа на житието на Георги Софийски, Из старата българска, руска и сръбска литература, 2, София 1967, 268—279; *исти,* Житие на Георги Софийски, Из старата българска, руска и сръбска литература, 3, София 1978, 99—130; *исти,* Служба на Георги Софийски, Из старата българска, руска и сръбска литература, 3, София, 1978, 131—155. Текст Житија у преводу на савремени бугарски језик са основним коментарима и литературом објављен је у зборнику Стара българска литература, IV, Житиеписни творби, ред. *К. Иванова,* София 1986, 291—308, 608—613. — Својим исписима из стручних публикација у Бугарској колега Г. Геров ми је помогао да употпуним преглед радова који су ми били непознати или недоступни. Срдачно му захваљујем.

[3] *Д. Богдановић,* Житије Георгија Кратовца, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 203—265.

[4] *Исти,* Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје, Летопис МС 422, св. 1—2 (1978) 256—281.

[5] *В. Ключевский,* Древнерусская жития святых как исторический источник, Москва 1871, 235—237; *Арх. Сергий,* Полный мясецослов Востока, II, Святой Восток, Владимир 1901[2], 198.

[6] Објавио га је *А. И. Яцимирский,* Из истории славянской проповеди в Молдавии. Памятники древней письменности и искусства, CLXIII, Москва 1906, 99—109. — У новије време руском редакцијом Житија посебно се бавио *И. Калиганов,* К вопросу о текстологическом изучении русского жития Георгия Нового, Советское славяноведение 3 (1974) 73—81; *исти,* „Повесть о Георгии Новом" в русской рукописной традиции XVI—XVIII вв., Советское славяно-

разликовао од дела софијског свештеника, иако се једним делом, по свему судећи, ослонио на кратку јужнословенску верзију[7] коју су калуђери из Свете Горе могли собом донети у Русију.[8] У сваком случају, настао у удаљеној средини, спис Илије из Пскова није од значаја за упознавање најраније појаве и изворног лика св. Георгија Кратовског на Балкану.

Околност да је побожни златар, чијој су се даровитости сви дивили, био сажежен испред древног храма посвећеног Божанској премудрости, у граду који је у позном средњем веку по њему понео име Софија, давала је чину сакрално обележје, а чињеница да су славу новог хришћанског мученика до Новгорода проширили светогорски монаси сведочила је о раној распрострањености Георгијевог култа. Посредно, она говори и у прилог могућности да је нови страдалник за хришћанску веру већ у то време био представљен и у сликарству.

Служба св. Георгију Кратовском, по природи књижевног рода коме припада, садржи мање непосредних података, али на једном месту у тексту бележи српско порекло светитеља (Прозѧбль єси отъ корене срьбьскаго),[9] док у акростиху канона доноси и име писца, свештеника Пеје (Попь Пеꙗ тебѣ приносить Гиоргию).[10]

Најстарије представе у зидном сликарству биле су непосредан израз поштовања према Георгију Новом, које је у литератури обележено састављањем опширног и кратког Житија, а затим и Службе. Свежина и непосредност излагања, као и тачно помињање историјских личности из ближе прошлости, уверили су истраживаче да је Мученије св. Георгија настало убрзо након његовог погубљења и сахране 11. фебруара 1515. године. Ипак, оно није написано још за живота архиепископа Максима Бранковића, који је преминуо 18. јануара 1516, јер се у тексту спомиње „благоуханије" моштију бившег деспота неколико дана након смрти.[11] П. Динеков је изложио више разлога који говоре да је састав написан ускоро после тога,[12]

ведение 5 (1975) 25—35; *исти*, Появата на житието на св. Георги Нови Софийски в старата руска литература, Език и литература XXX 3 (1975) 44—56; *исти*, Новонамерени преписи на руското житие на Георги Нови (Софийски) в редакцията на новгородския презвитер Илия (аналитично описание на ръкописите), Литературна история 12 (1984) 56—63. Није ми, на жалост, била приступачна књига *И. Калиганов*, Повест о Георгии Новом в болгарской и русской литературе XVI в., Москва 1976.

[7] Кратки спис сачуван је у два преписа (*С. Станимиров*, Едно малко познато житие, 288—293; *Б. Ангелов*, Два преписа, 276—279), која показују „знатне разлике у садржају и изразу", што говори о постојању извесног броја посредника у рукописној традицији, али оба садрже „у основи исту верзију текста", насталог сажимањем опширног Житија (*Д. Богдановић*, Житије Георгија Кратовца, 217). Према П. Динекову, могуће је да је аутор кратке редакције такође поп Пеја (*П. Динеков*, Софийски книжовници, 78). Његову претпоставку сматра „веома прихватљивом" и *Д. Богдановић*, на нав. месту.

[8] *П. Динеков*, Софийски книжовници, 117; *Д. Богдановић*, Житије Георгија Кратовца, 203, нап. 3; 217.

[9] *С. Новаковић*, Служба, 118.

[10] *Исто*, 115—116.

[11] *Д. Богдановић*, Житије Георгија Кратовца, 233.

[12] *П. Динеков*, Софийски книжовници, 81—82.

а Ђ. Радојичић је показао да је то свакако било пре Максимовог проглашења за светитеља 1523. године.[13] Житије, наиме, не доноси и податак да је откривена деспотова рака и његово тело затечено цело, као што се у другим случајевима — када је реч била о утврђивању свете природе деспота Стефана Бранковића, патријарха Нифона и др. — истицало време након којег се дешавало чудо са откривањем нетакнутих моштију. С друге стране, и саме речи презвитера Пеје да су верници, приступајући Максиму још док је био жив, осећали мирис који је исходио из његових руку, као и да су се неколико дана по смрти гроб и место испунили њиме, одају временску близину.[14] Због свега, чини се оправданим мишљење да је Житије св. Георгија написано ускоро по његовом страдању, можда већ 1516. или 1517, док су лик и држање новог мученика били његовој околини у свежем сећању.

Помињање историјских личности из ближе прошлости које је црква уврстила у светитеље упућује да су софијски духовни кругови рано отпочели са стварањем култа св. Георгија. Нема сумње да је у томе посебног удела имао поп Пеја о чијем друштвеном угледу[15] и утицају у крилу цркве говори сам његов спис.

За питање када су се у уметности, посебно у монументалном сликарству, могле појавити прве представе Георгија Кратовца вредело би знати време његове канонизације. Недавно је начин проглашења одређене личности за светитеља у нашој средини посебно претресан у вези са одговарајућим књижевним саставима који су

---

[13] Ђ. *Радојичић*, Стари српски књижевници, 39; *isti*, Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965, 459, s. v. Пеја. Исто је мишљење изразио *Ђ. Трифуновић*, Белешке о делима у Србљаку, О Србљаку, Београд 1970, 326, 329—330. У вези са временом настанка Житија и Службе св. Георгију Новом, Д. Богдановић опрезно наводи и шире хронолошке оквире (1516—1539), али вероватним сматра двадесете године XVI века — *Д. Богдановић*, Житије Георгија Кратовца, 216; *исти*, Житије Ђорђа Кратовца, 259; *исти*, Историја српске књижевности, Београд 1980, 244—245; *исти*, Српска књижевност између традиције и хронике свога времена, Историја српског народа, II, Београд 1982, 498—499.

[14] Л. Павловић примећује да је писац то могао забележити једино *пре* него што је Максимово тело седам година након смрти (1523) нађено очувано — *Л. Павловић*, Култови лица код Срба и Македонаца (Историјско-етнографска расправа), Смедерево 1965, 147. Сама Служба архиепископу Максиму написана је, по обичају, нешто касније. вероватно ускоро после 1523, и говори већ о исцељењима на гробу која поп Пеја још не спомиње — *Непознати Крушедолац*, Служба светом архиепископу Максиму Бранковићу, Србљак, II, Београд 1970, 470—471 (превод Д. Богдановића).

[15] Свештеник Пеја се бавио и трговином сребрних предмета — био је „сребропродавац", што му је омогућавало не само веће приходе, него и путовања до удаљених места. То истовремено објашњава како се Георгије, измакавши из Кратова од турске власти, нашао у његовом дому, где је радио „кузни" све до свога погубљења. Окретни софијски презвитер је очевидно познавао кратовске закупце рудника и, посебно, лица из црквених кругова, за која се иначе зна да су у Османском царству и сама имала своје рудокопе (*А. Стојановски — И. Ерен*, Кратовската нахија во XVI век, Гласник на Институтот за национална историја XV 1, 1971, 69). С обзиром на занимање, Пеја је морао бити у вези нарочито са мајсторима вичним изради рукотворина од племенитих метала, па је највероватније преко њих упознао Георгија у некој од радионица где је младић учио „златокузническу" вештину.

га пратили.[16] Писање Службе у овим оквирима представљало је закључни чин и она је обично састављана након утврђивања годишњег помена новом светитељу. У случају Георгија Новог може се претпоставити да Служба није настала дуго после Житија. У питању је био исти писац, и то личност која је непосредно учествовала у стварању његовог култа, презвитер Пеја који се сам старао да његово тело буде извучено из згаришта и склоњено, а затим у присуству највиших духовних личности сахрањено у цркви мученице Марине. Чин је био обављен уз дозволу локалних турских власти — судија коме је предочено да је младићево тело необјашњиво освануло у храму, изразио је, каже поп Пеја, дивљење и са̂м закључио да је у питању света личност.[17]

Но, и ако се од језгра приче одвоје општа и „оплемењена" места, особена за хагиолошку природу састава, примећује се да је згуснути след збивања након Георгијеве смрти од почетка био прожет припремама за проглашење његовог светитељства. Чини се, дакле, да су се већ раних двадесетих година стекли канонски услови да млади кратовски кујунџија добије своје прве представе. Разуме се, Георгије није одмах морао да стекне место у устаљеном, често сажетом програму зидног украса, а веома су, и иначе, ретки били споменици сликарства овог доба. Стицајем прилика, ипак, већ 1524. године фрескама је био украшен манастир Светог Јована Претече у Јашуњи, и то управо залагањем једног ктитора *из Софије*. Међу одабраним светитељима још нема св. Георгија Кратовског,[18] али само одсуство новог мученика не доказује да он до тада није био признат за светитеља — то је могло и нешто претходити сликању јашуњских фресака. Наиме, о личности ктитора Петра не располажемо никаквим ближим подацима[19] — не знамо ништа о његовој образованости и спреми која је могла да утиче на програм сликаног украса. Велики број појединачних светитељских ликова, особито у низовима попрсја у олтарском простору и наосу јашуњске цркве, био је, иначе, редак и занимљив по избору, али га је софијски дародавац могао препустити самим сликарима и свештеним лицима која су се о живопису старала, игуману Луки и презвитеру Јакову чије је име, уз Петрово, посебно забележено у ниши протесиса.

Лик св. Георгија Новог могао се, с друге стране, иконографски образовати и пре него што га је локална црква, поштујући као светитеља, почела да представља на зидовима храмова. Као што су у процесу канонизације, постепено, одређени знаци уверавали околину у светост особе, па усмено предање и белешке припремали ос-

[16] *Ђ. Трифуновић*, Стара српска црквена поезија, О Србљаку, 13 и д. — Шира студија *A. S. Alivizato*, ‛Η ἀναγνώρησις τῶν ἁγίων ἐν τῇ 'Ορθοδόξῳ 'Εκκλησίᾳ, Atina 1948 (посебан отисак из часописа Θεολογία 19, 1941—1948) није ми доступна.

[17] *Д. Богдановић*, Житије Георгија Кратовца, 256—259; *исти*, Житије Ђорђа Кратовца, 275—277.

[18] *Г. Суботић*, Зидно сликарство Светог Јована Претече у Јашуњи (1), Лесковачки зборник XXVII (1987) 23—36.

[19] Сем у ктиторском натпису крај улаза, име му је једноставно забележено само још у молитви у ниши протесиса, уз јеромонаха Јакова, свакако служитеља у манастирском храму, како би свештеника увек подсећало на помен при читању проскомидије (*исто*, 24—26).

нову за писање житија и Службе, и слике су настајале на подручју које је одређену личност уважавало. Познати су многи примери да су појединци приказивани у домаћој средини пре него што их је црква уврстила у светитеље и одредила дане њиховог годишњег помена. Недавно је К. Менцу-Меимари сабрала одговарајућа сведочења из дуге хришћанске повести, од времена првих црквених отаца до зрелог доба Византије, који показују усрдну бригу околине да се још за живота или непосредно после смрти у сећању сачува лик особе чији су проповеднички дар или врлине изазивали поштовање.[20] Могуће је да је страдање младог златара, који до последњег часа боравио у месту где је спаљен и чији је изглед његовим житељима добро био знан, рано изазвало жељу да му се црте трајно забележе, у почетку можда и без светитељских атрибута који су касније пратили његову појаву. Сам презвитер Пеја описао је његов изглед и држање речима које су по одређености и свежини вероватно јединствене у старијој јужнословенској књижевности. „Беше овом мученику осамнаест година. Појавом беше танак и висок, плавокос.[21] Лица дугуљаста. Веђе густе и уздигнуте. Нос издужен. Прсти на рукама танки и дуги. Понашањем смеран и једноставан, свакога среташе клањајући се. И сваког ословљаваше „господином". И никада се не насмеја неразумно, нити изиђе празна и недолична реч из уста његових, нити се пак похвали због нечега, нити закиде што."[22]

Бавећи се приказима историјских фигура у средњовековној литератури, Ђ. Трифуновић је показао да житија у српској традицији не описују њихов телесни изглед, већ утврђеним средствима књижевне иконографије граде духовни портрет.[23] Сам исказ се у свом вишестолетном трајању стилски мењао и разликовао, али је очувао начело да излаже врлине, моралне вредности и духовна расположења, а само уопштено бележи спољне одлике личности.[24]

За иконографију св. Георгија Кратовца и његов опис у саставу свештеника Пеје веома су занимљива, као аналогије, места из синаксарских житија у којима су се, по правилу, у првом делу истицали подвизи или страдања свете особе, а у другом излагале њене телесне и духовне особине.[25] Описи јеванђелисте Марка, апостолâ Петра и Павла или св. Василија Великог и Григорија Бого-

---

[20] *K. Mentzou—Meimari*, Ἀπεικονίσεις δημοφιλῶν ἁγίων, Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση, Atina 1989, 587—602.

[21] Боју косе је означио епитетом нарѹсичавь (*Д. Богдановић*, Житије Георгија Кратовца, 259). Израз, међутим, може да значи и црвенкаст (cf. *F. Miklosich*, Lexicon palaeoslovenico—graeco—latinum, Vindobonae 1862—1865, s. v. нарѹсичавъ — ὑπόξανθος; subrusus), што би пре одговарало опису св. Георгија у Еленском препису пролошке верзије Житија, где се каже да му је коса била *риђа* — рѹди власы имѣѥ (*Б. Ангелов*, Два преписа, 279).

[22] *Д. Богдановић*, Житије Ђорђа Кратовца, 277.

[23] *Ђ. Трифуновић*, Портрет у српској средњовековној књижевности, Крушевац 1971, 10 и д.

[24] У старијој руској литератури повремено су бележене и сасвим одређене црте физиономија које су пратиле унутрашњу природу описиваних особа — *исто*, 17—19.

[25] *Исто*, 13 и д.

слова својим карактером подсећају на наведено место из списа о софијском мученику, где се, сличним приступом, наводе његове физичке црте, а затим хвали његово опхођење у друштву и истичу духовне одлике. Такав опис личности налазио се и у краткој верзији житија св. Георгија Новог,[26] које се чита на богослужењу после шесте песме канона.[27] Чини се зато вероватним да се и сликар, представљајући га, могао о његовом изгледу обавестити најпре у синаксарском тексту. Он је настао сажимањем опширне верзије, којом су досегнуте „већа једноставност у изразу, непосреднија фактографија и документарност."[28] Разуме се, описи светих личности у пролошкој традицији подударали су се са њиховим ликовним представама, па је Ђ. Трифуновић истакао и природну корелацију између одговарајућих места у синаксарима и сликарским приручницима.[29] Разлику, међутим, овде чини околност што иконографија најстаријих фигура хришћанског света — апостолâ и других — није имала поуздану основу у *савременом* опису какво је било сведочење попа Пеје о младићу који је стасао у његовом дому. Тачност историјских вести које доноси, стил казивања и смисао за појединости уверавају да је он и црте Георгија Кратовског добро уочио и поуздано пренео.[30]

За познавање најстаријих слика младог златара јединствени опис попа Пеје значајан је не само зато што је — приметио је већ Л. Мирковић — представљао литерарну подлогу каснијим, временски удаљеним зографима.[31] Он је сигурно и истинито сведочио о изгледу новог мученика, упоредо са портретима који су такође — независно од описа, а можда чак и пре њега — у истој средини могли да настану по непосредном сећању. У недостатку сачуваних представа из првих деценија након смрти св. Георгија, речи презвитера Пеје добијају још више на важности. Без њих би тешко било учинити покушај да се — аналогно генези биографског списа коју је Д. Богдановић успешно реконструисао — наслути најстарији карактер сликаних представа св. Георгија и назначе њихове касније варијанте. Овде ће се зато приказ више задржати на иконографији кратовског мученика у првом раздобљу његовог представљања.

Најранији ликови св. Георгија Новог нису данас сачувани у области Кратова и Софије, где је поштовање према њему најпре могло оставити трага у уметности. У околини његовог родног места нема споменика сликарства из деценија које су уследиле, а у граду где је уморен, од целина из прве половине XVI века, храм Арханђела Михаила са фрескама из 1547. срушен је осамдесетих година

[26] *С. Станимиров*, Едно малко познато житие, 291—292; *Б. Ангелов*, Два преписа, 279.

[27] *Д. Богдановић*, Житије Георгија Кратовца, 217, нап. 57.

[28] *Исто*, 217.

[29] *Ђ. Трифуновић*, Портрет, 21—22.

[30] Писац се у опису св. Георгија користио и појединим изразима који се срећу на другим странама, али они овде не представљају општа места — *исто*, 13 и д.

[31] *Л. Мирковић*, Свети Ђорђе Кратовац, 166—167.

XIX века,[32] док је Свети Илија у селу Илијенцима, у близини, изгубио највећи део живописа из 1549/50.[33] Познат је једино приказ св. Георгија у Моливоклисији, малом храму хиландарске келије недалеко од Кареје, подигнутом и исликаном четврт столећа након његове смрти. Глас о мучеништву побожног младића у Софији — тада главном граду турске управе у Румелији — брзо је допро до Свете Горе и није тешко наслутити сасвим одређене изворе који су му обезбедили поштовање. Већ је речено да су монаси манастира Светог Ђорђа на Атосу известили о Георгијевој судбини новгородског архиепископа Макарија и да је по његовом налогу настала руска верзија Житија. Ускоро, на једном од црквених сабора које је овај истакнути прелат сазвао, Георгије је био и канонизован.

Непосредног удела у ширењу култа св. Георгија Новог у Светој Гори, нарочито у њеним словенским братствима, имао је највероватније сам поп Пеја. Могуће је чак да је више пута боравио на Атосу. Приповедајући о личностима из недавне прошлости које су после смрти објавиле своју свету природу, Пеја спомиње патријарха Нифона, истиче да га је лично познавао и чак био с њим за трпезом. Образовани и предузетни свештеник је доста путовао. У Србији је посетио манастир Раваницу и поклонио се гробу кнеза Лазара, док се са Нифоном могао срести у Влашкој, где се бивши патријарх — пошто га је војвода Радул избавио из дренопољске тамнице — прихватио уређења црквеног живота или, касније, у манастиру Дионисијату у коме је стари патријарх провео последње године живота и, 1508, умро.[34] Две године доцније, Нифон је проглашен за светитеља, па се Пеја овде нашао свакако после 1510, када је, наводи, целивао његове свете мошти.

Житије св. Георгија је, без сумње, ускоро након свог настанка доспело до једног од словенских братстава на Атосу. Управо у то време на челу светогорске управе био је прот Гаврило, снажна фигура, радозналог духа, која је током више деценија из Кареје одржавала везе са највишим личностима политичког и црквеног живота Угарске, Влашке и Русије. У књижевности је Гаврило оставио Житије патријарха Нифона и преводе грчких списа на српски, а као ктитор живописа у параклису св. Јована Претече у Протату на-

---

[32] Стари зидни украс затекао је још 1883. К. Јиречек, који је над улазом прочитао и део натписа са годином — *К. Иречек*, Княжевство България, II, Пътувания по България, Пловдив 1899, 18, нап. 37, у прегледу дванаест цркава које је 1578. у Софији видео Стефан Герлах. Пре тога, само неколико година по живописању, цркву спомиње и Матеј Граматик у житију новог софијског мученика Николе, пострадалог 17. маја 1555. Митрополит Јаков је убрзо по његовој смрти сазвао у Софији црквени сабор у храму *Светих бесплотних сила*, на којем су, поред клира, учествовале велможе и други средачки грађани, као и „именити" људи. У светињу која је већ чувала тело краља Милутина положени су тада и остаци најмлађег софијског мученика, а он свечано проглашен за светитеља (*П. А. Сырку*, Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веках, Санктпетербург 1901, стр. CCCXXXI, 140).

[33] *А. Кирин*, Зидно сликарство цркве Светог Илије у Илијенском манастиру (у штампи).

[34] Уп. *В. Јагић*, Још нешто о животу светога Ђурђа Кратовца, 130—131; *N. Popescu*, Nifon II patriarhul Constantinopolului, Analele Academiei Române, Memoriile Secţiei istorice XXXVI (1913—1914) 787.

ложио да се уз св. Василија Великог и Јована Златоустог у олтарском простору наслика и више архијереја охридске традиције. Могао се, дакле, с обзиром на везаност за словенску средину, заложити и да се у хиландарској келији, на домаку Кареје, представи нови кратовски мученик. Он је вероватно и упознао презвитера Пеју у време његовог боравка на Атосу, а као књижевнику који је упоредо владао грчким и словенским могао му је до руку доспети и спис софијског презвитера о св. Георгију. Вредно је, на крају, пажње и да је други од двају ктитора Моливоклисије, Дмитар Јањевац био угледан преписивач и да је такође био у прилици да сазна за Житије св. Георгија Новог. Назире се, према томе, више упоредних путева којима је у Свету Гору могао да продре култ кратовског мученика. Није зато случајно да је посредством монаха Митрофана и Прохора вест о њему стигла до Великог Новгорода и да се најстарији сачувани препис Житија, најближи изворном саставу, сачувао у Хиландару.

Доскора, ликови, св. Георгија Новог, с изузетком Моливоклисије, били су познати једино на подручју Пећке цркве.[35] У обновљеној уметничкој делатности после 1557,[36] Георгије је представљен у цр-

[35] У Софији је млади светитељ, упоредо са прослављањем у књижевним делима — Житију, Служби и Општој похвали (састављеној у славу софијских мученика Георгија Новог, Георгија Новијег и Николе Новог) — вероватно био и сликан. Као што је речено, међутим, најстарији споменици су изгубили фреске, због чега прегледи уметности у Бугарској не помињу представе св. Георгија Новог старије од XVIII века — уп. *А. Божков*, Българската историческа живопис, I, Миниатюри, икони, стенописи, София 1972, 158—162, 187, 189, 242, 243; *А. Василиев*, Български светци в изобразителното изкуство, София 1987, 167—168.

[36] Најпотпунији преглед ликова св. Георгија Новог у овом раздобљу донео је, уз вредне напомене, *С. Петковић*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614, Нови Сад 1965, 87—88 и др. — У вези са чињеницом да је св. Георгије сликан углавном у областима под јурисдикцијом Српске цркве, тешко је не приметити настојање појединих стручњака да се обезвреди сведочење попа Пеје о његовом пореклу. Поменуто место из Службе (*Благочастивих си родитеља изданак, израстао из српског корена, и духом светим вођен оставио си отачаство и сроднике у Кратову...)* у таквим се радовима једноставно испушта. Он је припадао српском делу грађанства у Кратову, чији је мешовити национални састав био добро познат — исто као и писар Лука, такође из Кратова, који је на документима молдавског војводе Петра Рареша, између 1540. и 1550, уз своје име назначавао *Србин* (*I. R. Mircea*, Relations culturelles roumano-serbes au XVIe siècle, Revue des études Sud-Est européennes I 3—4, Bucureşti 1963, 394, n. 71) или поп Јован из Кратова, који је то у потписима истицао пред крај живота, када је прешао у Влашку (*Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, I, Београд 1902, 229, број 752; шире о делатности попа Јована в. *V. Brătulescu*, Miniaturi şi manuscrise din Museul de artă religioasă, Bucureşti 1939, 90—96, pl. XLV—LVIII; *S. Radojčić*, Stare srpske minijature, Beograd 1950, 51—52, т. XLI; *Л. Мирковић*, Протопоп Јован, Србин из Кратова, преписивач и минијатор књига (1526—1583), Богословље I 1, Београд 1957, 23—26; *А. Божков*, Делото на зографа Йоан от Кратово, Искуство XVIII 10, София 1968, 15—25; *З. Јанц*, Преписивачка школа попа Јована из Кратова и њени одјеци у каснијем минијатурном сликарству, Зборник Музеја примењене уметности 15, Београд 1971, 111—128). Широко осећање припадности хришћанском свету под турском влашћу одударало је од данашњег, искључивог схватања о границама и „природној" међусобној сукобљености припадника различитих народа, као и „разумљивој" нетрпељивости према њима у другим срединама. Посебно поштовање домаћих светитеља, међу којима се Пећка црква сећала

кви манастира Савине 1564/5.[37] и припрати Пећке патријаршије 1565,[38] а три године касније, 1568, и у унутрашњем нартексу Богородичиног храма у Студеници.[39] Новог мученика је врх Српске цркве задржао у одабраном кругу домаћих светитеља. Из друге половине XVI века потиче његово попрсје у старој цркви Успења Богородице на смедеревском гробљу,[40] 1588. је насликан у Петковици[41] и негде истих година у Светом Јовану у Великој Хочи,[42] крајем столећа или почетком следећег у Светом Николи у Богошевцима,[43] а 1607/8. године у Ломници.[44] На подручју Софијске митрополије лик св. Георгија Новог сачувао се, колико знамо, једино у храму манастира Темске код Пирота, у живопису из 1576. године.[45]

Недавно је приказ св. Георгија Новог опажен и на сасвим другом крају, у далекој Палатицији код Верије, у пространој тробродној цркви св. Димитрија. Поред св. Саве Српског, у олтарском простору,[46] Георгије је насликан у наосу, у низу попрсја из 1568/9, а

и св. Георгија Новог, показивало је настојање обновљене организације да окупи све духовне снаге и пружи отпор исламизацији. У тој тежњи она је старијим светим личностима из српске историје придружила и мученика из Кратова. Софијска митрополија је и сама живо и трајно чувала успомену на св. Георгија, што, поред осталог, касније доказује и заједничка Служба која га је прослављала са још двојицом софијских мученика XVI века, али се Георгијев култ није остваривао и ширим програмом Софијске цркве какав је развила Пећка патријаршија поштовањем националних светитеља. То чини разумљивијом околност да Георгијева појава није имала ширег одјека у бугарској ликовној уметности све до XIX века, када је, поред осталих, 1844, настала његова представа у Рилском манастиру (*С. Станимиров*, Едно малко познато житие, 289; *А. Божков*, Българската историческа живопис, 242, сл. 135; *idem*, La peinture bulgare dès origines aux XIXe siècle, Recklinghausen 1974, 366, ill. 240). Иначе, личност св. Георгија Новог који је у Софији погубљен и сахрањен с разлогом заузима посебно место не само у прегледима црквеног живота Бугарске и њене духовне традиције него и у историји бугарске књижевности и уметности.

[37] *З. Кајмаковић*, Новости из Савине, Зограф 3 (Београд 1969) 58—59; *В. Ђурић*, Савина, Београд 1977, стр. XVII.

[38] *С. Петковић*, Зидно сликарство, 162; *П. Мијовић*, Менолог. Историјско-уметничка истраживања, Београд 1973, 369.

[39] *В. Петковић*, Манастир Студеница, Београд 1924, 42, сл. 40; *Л. Мирковић*, Свети Ђорђе Кратовац, 165; *С. Петковић*, Зидно сликарство, 168.

[40] *С. Петковић*, Зидно сликарство, 170.

[41] *Исто*, 185.

[42] *П. Пајкић*, Цркве у Великој Хочи, Старине Косова и Метохије II—III (Приштина 1963) 187.

[43] *P. Pajkić*, Crkve Sredačke Župe iz turskog perioda, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije III (Priština 1958) 83; *С. Петковић*, Зидно сликарство, 196, сл. 88.

[44] *Ђ. Мазалић*, Кратак извјештај о испитивању старина цркава манастира Озрена, Тамне, Папраће и Ломнице, Гласник Земаљског музеја L (Сарајево 1938) 108; *В. Петковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 176; *С. Петковић*, Време настанка и мајстори зидне декорације у Ломници, Зборник за ликовне уметности МС 1 (Нови Сад 1965) 163; *З. Кајмаковић*, Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Сарајево 1971, 334, цртеж XI. — *С. Петковић*, Зидно сликарство, 88, помишља да се лик св. Георгија Новог налазио и у спољној припрати Грачанице и Светом Николи Дабарском, где су најниже зоне са појединачним представама тешко оштећене.

[45] *Л. Павловић*, Манастир Темска, Смедерево 1966, 47, сл. 55.

[46] *С. Кисас*, Представа светог Саве Српског као ктитора манастира Ватопеда, Зборник за ликовне уметности МС 19 (1983) 198, сл. 11 и 12.

његово присуство објашњено је ранијим боравком сликара у областима Пећке патријаршије.[47] Неочекивана појава српских светитеља у Палатицији — селу чије је име од давнина чувало сећање на двор Филипа II Македонског и његову раскошну гробницу у близини — може се, ипак, разумети само ширим праћењем уметничких струја и познавањем делатности појединих радионица у деценијама око средине XVI века. Пре тога, треба се још једном позабавити најстаријим, делом чак непознатим ликовима св. Георгија Новог у средишњим областима Балкана.[48]

У својој обимној студији о представама домаћих светитеља у Македонији Ц. Грозданов је забележио да Георгије Кратовац није међу њима примећен нити да културно-историјске и књижевне вести пружају основу да се за њим трага, али је опрезно напоменуо да недовољно познати споменици XVI и XVII века овде, особито у северном подручју, крију можда његове старије представе.[49] Једна изузетна целина зидног сликарства, у манастиру Светог Николе у Топлици, у долини Црне реке, заиста је сачувала попрсје кратовског светитеља, и то из врло раног раздобља. У средњем делу сложене, за прву половину XVI века ретке градитељске целине, у наосу главног храма, Георгије Кратовски је насликан на јужном зиду, изнад средњег лука, дакле, на месту које је у зони медаљона — непосредно испред иконостаса — било врло истакнуто.

Добро очувани ктиторски натписи у олтарском простору и наосу велике цркве доносе, уз друге податке, време почетка и довршетка рада на живопису, годину 1536/7. Фреске у овом делу цркве су, по свему судећи, изведене у једној сезони: сликање је највероватније отпочето негде у пролеће и довршено пре краја лета 1537. године. У то уверава више чињеница чије би објашњење, с обзиром на досадашње читање и тумачење натписа̂, захтевало посебну документацију, а излагање овде удаљило од основне теме. Само питање да ли је живопис у наосу Светог Николе Топличког са Георгијевим ликом настао већ у јесен 1536. или, како нам се чини, 1537. године од значаја би могло да буде једино у односу на време сликања Моливоклисије која, како се увек истиче, чува најстарију представу св. Георгија. Хронологија сликарских послова, међутим, упркос читке године која се у овој хиландарској келији наводи, није поуздано разрешена.

---

[47] *A. Tourta*, Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι, Α΄, Thessaloniki 1986, 273, 323—324, 346; Β΄. πίν. 83α. Према објављеном препису ктиторске поруке над улазом, на западном зиду наоса, живописање је довршено 1570. Тачна је, међутим, година 1568/9.

[48] Према грађи коју је у наведеној обимној студији објавила А. Турта, лик св. Георгија се касније није јављао у сликарству мајстора из Линотопа.

[49] *Ц. Грозданов*, Портрети на светителите од Македонија од IX—XVIII век, Скопје 1983, 12, 237, нап. 88. Разматрајући позније представе светитеља из Охридске дијецезе, које су нарочито у *Стематографији* Христофора Жефаровића (1740) биле заступљене у знатном броју, писац је изложио драгоцена запажања у вези са иконографијом св. Георгија Кратовског (*исто*, 231, 237—238), али се она односе на дела која хронолошки и стилски излазе из оквира овога рада.

У ктиторском натпису над старим, данас зазиданим улазом, на јужној страни малог триконхалног здања, чита се година 7045, а у наставку текста — у следећем реду — дан 22. октобар, када је живописање окончано. Највећи број стручњака једноставно је прихватио ове податке и сматрао да су фреске настале 1536, а у ретким случајевима изражена је претпоставка да је то било следеће — 1537. године.[50] Већ је Љ. Стојановић, међутим, објављујући препис по читању С. Димитријевића, приметио да други хронолошки елементи (кругови и индикт) у натпису не одговарају години 1536, него 1541, па је у своме издању опрезно навео обе могућности.[51] Полазећи од његове опаске, В. Ђурић је узео у обзир обе године, дајући чак предност млађој од њих,[52] а недоумицу је изразио и С. Петковић, наводећи да је црква подигнута „највероватније 1536, а можда и пет година касније".[53] Пажљивија анализа садржине, која ће са реконструкцијом оштећених места и пратећом документацијом бити изложена у одвојеном раду о Моливоклисији, разрешава несклад између назначених хронолошких података. У питању није била грешка у навођењу године: црква је *изграђена* 1536, а *сликање фресака* довршено 22. октобра 1541. године. Лик св. Георгија Новог био је, дакле, старији у Топличком манастиру.

Појава младог кратовског мученика у Демир Хисару посебно је занимљива када се у виду имају непосредне историјске околности којима она овде дугује своје присуство. Њену вредност за упознавање раног светитељевог изгледа, на жалост, умањује оштећеност горњег дела главе, где су се налазиле одлике важне за касније праћење његове иконографије.

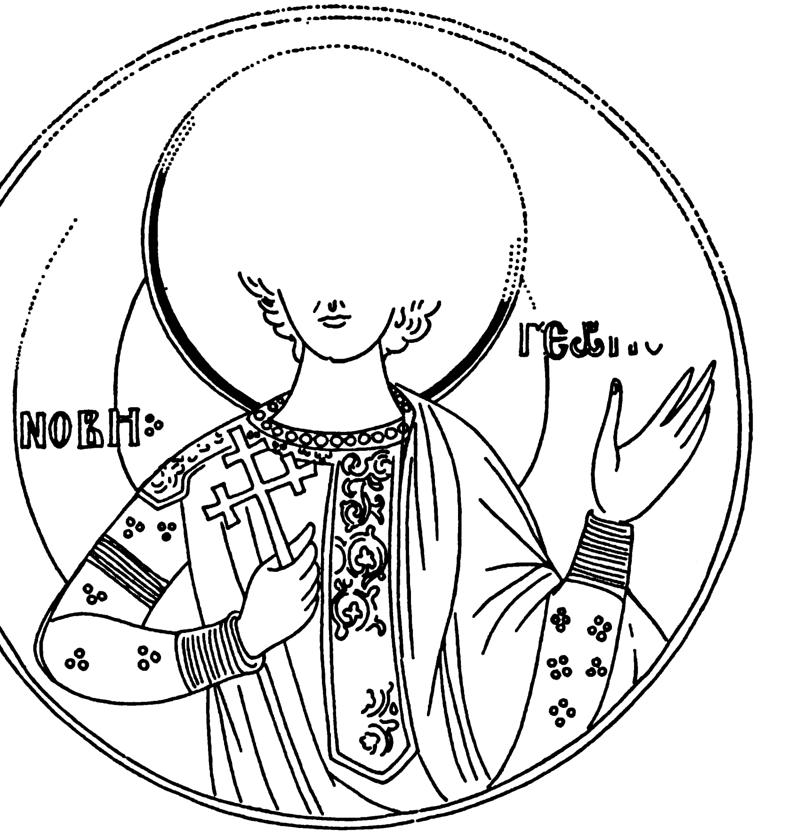
Свети Георгије је приказан до појаса, у медаљону са основом у концентричним, различито обојеним круговима. Десном руком држи крст чији су кракови при крајевима наглашени кратким пречкама исте ширине, док леву, дугих прстију и отворену, у знак молитве, диже до висине рамена. Мученик је одевен у једноставну, припијену љубичасту хаљину, дугих рукава, посуту скупинама бисера и украса које образују црвена, понекад међусобно повезана зрна. Кружно исечени оковратник опточен је уском траком са ниском бисера око које је тамноплави, декоративно обликовани нашивак; на десној, слободној страни он прелази на раме, док се у виду шире и равне траке, украшене светлом лозицом, средином груди спушта окомито наниже. На рукавима, мишице опасују по три уске траке, а при крајевима, уз шаку, наруквице окерног тона. Преко левог рамена и руке слободно је пребачен светлоцрвени огртач, са наборима назначеним лаким тамнијим цртежом, видљив и у позадини, на другој страни, између руке и тела. Одећа је, као што се види, следила традицију

[50] Приликом одбијања разлике у годинама, која дели време од стварања света до Христовог рођења, није, изгледа, увек узиман у обзир и јесењи датум који би, у оквиру ове хронолошке целине, одговарао 1536, а не 1537. години.

[51] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, IV, С. Карловци 1923, 47, број 6247.

[52] *Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић*, Хиландар, Београд 1978, 140, 148. Моливоклисију је живописао један од Теофанових ученика „1541 (или 1536) године."

[53] *С. Петковић*, Хиландар, Београд 1989, 79.

Свети Георгије Нови, црква св. Николе у Топлици, наос, 1536/7. (цртеж Д. Тодоровића)

старијих светитељских приказа, без облика савремене ношње који су се повремено, најчешће само одређеним елементима на њима појављивали.

Преостали доњи део главе, оштећеног пигмента који се задржао једино у подсликаном светлом слоју и топлом окерном цртежу, показује млад лик, без браде, овалног облика, који унеколико сећа на речи попа Пеје да је Георгије имао *лице дугуљасто.* Кестењасти увојци с једне и друге стране врата не одговарају при томе и податку да је коса била *плава или риђа,* мада такво одступање није необично: светлим бојама коса је била сликана само на представама старих особа када је требало представити њихове седе власи. Због оштећења од влаге не знамо да ли су и друге црте из описа у Житију — *веђе густе и уздигнуте, нос издужен* — овде биле забележене. Нејасно је, такође, да ли је најкарактеристичнији део Георгијеве ношње, касније сликана најчешће висока капа већ у Топлици пратила његову појаву. У свему, сачувани део лица не говори да су његове црте посебно одговарале оним на познијим представама, као ни самом опису на који се мајстор, у недостатку непосредног предлошка, могао ослонити.

Четири године доцније, у Моливоклисији, мала, једва тридесетак сантиметара висока допојасна фигура св. Георгија до краја је схема-

тизована: голобради младић има мученички венац на глави и неодређене, опште црте којима је био сличан низу других ликова у истом храму.[54] Моделација лица, наглашена косим, равним површинама светлости, особеним за начин рада критских мајстора, и овде оштро завршава његов горњи део, чинећи га троугластим и сасвим различитим од издужених физиономија кратовског светитеља. Одећом и ставом, иначе, знатније се не одваја ни од традиционалног приказа у Топлици, иако је тело ситне и крхке грађе, прекривено набораном доњом хаљином и другачије од фигура на које подсећа опис попа Пеје: *појавом беше танак и висок*. На једноставној ношњи се истиче апликација са лаким украсом, која прати линију изреза око врата и покрива већи део груди. Попрсје је по средини још предвојено уским појасом од тканине, док плашт, пребачен преко рамена, прекрива готово целу леву руку, а на супротној страни пада низ леђа и опасује струк. Као и у Светом Николи Топличком, огртач је посут бисерима, у скупинама по три, при чему на предњем делу има и четвртаст украс, изгледа, копчу од метала са полудрагим камењем.

Мајстор из круга Теофана Крићанина, који је учвршћивао острвску традицију сликања на Атосу, одабрао је овде једно од стереотипних решења у представљању младих светитеља, без одређеног ликовног узора. Није зато необично да је таква представа св. Георгија Кратовца остала усамљена и да њена рана појава на Атосу, и поред посредничке мисије светогорских монаха у ширењу култа новог мученика, у одговарајућем иконографском виду није имала одјека на страни. Натпис с(ве)ты Георгіе Новыи крај његовог лика био је при томе истоветан са белешком крај попрсја у Топличком манастиру, јер је одговарао епитету истакнутом и у насловима његовог Житија и Службе.

У истој средини, у самом Хиландару, преостала је и једна веома оштећена, још неочишћена икона мањих димензија (29 × 16 × 2,5 cm), са фигурама владара у орнату и младог светитеља у лаичком костиму са шубаром на глави. Натписи крај ликова сасвим су изгубљени, али нема сумње да су означавали двојицу српских мученика, кнеза Лазара и Георгија Кратовца. Према белешкама професора В. Ђурића, од пострадалог кнежевог портрета сачуван је једино део ружичасте одеће са златним лоросом, док је на младом светитељу витког стаса, отпала боја на десној страни груди и у висини колена. Георгијев лаички костим може се и поред тога у целости сагледати. Преко дуге зелене хаљине са кружним изрезом око врата, који га оставља слободним, он је добио цинобер кафтан са сивобелом поставом и прорезима у висини рамена кроз које је провукао руке, тако да му се празни рукави слободно спуштају са стране. Његово лице, сликано окером, са белим намазима светлости и румено назначеним уснама, поступком и избором боја подсећа на представљање живих особа. Најзанимљивији део одеће је бела, веома висока шубара чији облик на златној основи описује и истиче танка црвена линија. У доњем делу, изнад чела, назначен је плитак троугласти сегмент који се у сличним варијантама сретао и на доцнијим приказима светитељеве капе. Икона је, иначе, дело доброг уметника и, судећи по стилу —

без одлика које би је ближе могле везати за одређени круг — вероватно припада другој четвртини XVI века.[55]

Боље познату скупину представа св. Георгија пружа зидно сликарство обновљене Пећке патријаршије. Приказ иконографских особености овде не подразумева и преглед свих сачуваних ликова. Намера је једино да се преко њих, по могућности, наслуте одлике најстаријих представа насталих у кругу који је самом светитељу могао бити близак.

У Пећкој припрати, на слоју слика из 1565, св. Георгије има савремену, нешто стилизовану одећу.[56] Дуга туника је једноставног кроја са округлим отвором око врата и уским рукавима; огртач преко ње руке оставља слободним и у широким наборима слободно пада, при чему је само на прсима прихваћен малом округлом копчом, а у горњем делу, као крагна, у тамнијем тону поставе, покрива још плећа и рамена. Светитељево младо лице са маљавим наусницама, овалног облика, окружено је пуним, густим увојцима косе и белом шубаром, водоравно издељеном у појасеве са назначеним праменовима крзна. На капи се у доњем делу, уз ивицу, као и на хиландарској икони, види необична појединост: мала троугласта површина, овде нешто смакнута у страну.

У скопском крају, богатом споменицима, није забележен ниједан лик св. Георгија Кратовца, иако треба претпоставити да их је било. У сведеном програму Светог Атанасија Шишевског из 1565, места се у наосу нашло само за петнаестак светитељских фигура, па је природно да овде није био представљен и млади златар из Софије. Вероватно се, међутим, могао нешто раније срести у припрати цркве манастира Андреаша 1559/60, чији је највећи део зидних површина изгубио украс. Сличну судбину доживео је и Богородичин храм Побушког манастира у Скопској Црној Гори са фрескама из 1593, коме су приликом преградње у XIX веку порушени делови северног, западног и јужног зида.

У Богородичиној цркви у Студеници св. Георгије је добио иконографски сасвим развијен лик, по изгледу најсроднији оном на икони из манастира Хиландара. Већ је В. Петковић (1924) у монографији забележио изузетну одећу кратовског „храбреника“, назвавши је „националном“,[57] а Л. Мирковић (1925) у драгоценој малој студији детаљно описао његову представу, напоменувши да је настала свакако по опису попа Пеје: млади, голобради светитељ, витка и висока стаса, десном руком држи крст, док леву, танких и дугих прстију диже у знак адорације.[58] Обучен је у дугу црвену тунику са узаним рукавима и широким оковратником преко огртача-капута; на глави има високу сиво-белу шубару, а на ногама жуту обућу.[59] Према

[54] Cf. G. *Millet*, Monuments de l'Athos, Paris 1927, pl. 155, 2.

[55] Професору В. Ђурићу и овде топло захваљујем на пријатељски уступљеним белешкама које је начинио припремајући издање хиландарских икона.

[56] Уп. *С. Петковић*, Зидно сликарство, сл. 8.

[57] *В. Петковић*, Манастир Студеница, 42.

[58] *Л. Мирковић*, Свети Ђорђе Кратовац, 166.

[59] *В. Петковић*, Манастир Студеница, 42, сл. 40; *Л. Мирковић*, Свети Ђорђе Кратовац, 166; *Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић*, Манастир Студеница, Београд 1986, 158, сл. 127.

Б. Тодићу, иконографски тип новог светитеља овде се већ усталио, са елементима који су га људима XVI века представљали као њиховог савременика.[60]

У свом основном виду, одећа какву је св. Георгије добио на хиландарској икони са кнезом Лазаром сретала се у јужним крајевима на портретима ктитора већ од XV века. У врло сличним варијантама носили су је, на пример, потомци старе властеле или угледни грађани Костура, Охрида, Софије и Скопља.[61] Дуги сивоплави кафтан у Студеници има и особене отворе кроз које је светитељ провукао руке, док се узани, неуобичајено дугачки рукави празни спуштају дуж његове високе фигуре.[62] Широки троугаони оковратник на раменима и плећима очевидно је припадао доњој хаљини чији су рукави били исте цинобер боје. „Капут" је само у горњем делу био прикачен двема малим округлим спонама тако да се при ходу могао размицати. Светлији тон његове поставе опажа се, иначе, у тесним отворима рукава, а од средине струка и у повијеном набору на предњој страни. При свему, он је, чини се, овде био нешто једноставнијег облика од приказа на ктиторским композицијама. Огртачи са слободним рукавима у које су се по потреби руке могле увући и који су тада представљали праве капуте понекад су имали и сопствене широке крагне. Удвојене са доњим, уздигнутим и шиљатим, оне су фигуре чиниле веома елегантним. У студеничкој цркви Георгије је добио округли изрез око врата кроз који је провучен само један оковратник, док се у малом отвору на предњој страни открива још бела ко-

Свети Георгије Нови,
Богородичина црква у Студеници,
припрата, 1568.
(цртеж Д. Тодоровића)

шуља са лаким руменим везом на себи. Треба, најзад, забележити и да је на шубари са кречно белим и сивим цртежом крзна и овде, у доњем делу, назначен мали троугао, као да је у питању посувраћени део кожне поставе.

У цркви св. Димитрија у Палатицији мајстор је следио другачије иконографске узоре. Младог лика, лако окренут у страну, свети Георгије десном руком држи крст, док леву, делом заклоњену плаштом са украшеном поставом, диже увис. Светитељ је, иначе, приказан до појаса, у медаљону, на двобојној позадини. Одевен је у тунику са украшеним оковратником, преко које је огртач, такође у горњем делу прекривен орнаментима и опточен бисерима, са округлом копчом на грудима. Ношња је, дакле, традиционална, временски неодређена, али Георгије на глави има особену, високу крзнену капу коју је иконографска пракса везала за његову представу.[63] Предложак је, рекло би се, из друге руке стигао до радионице сликара Николе, пореклом са југа, из Линотопија код Костура,[64] па је на шубари изостао нејасни троугласти сегмент који се срећу на представама у Пећи и Студеници.

Од познатих представа св. Георгија, најближа месту где је страдао, сачувана је у храму манастира Темске, у низу медаљона северне певнице из 1576. године.[65] Мученик је и овде у костиму који у основи нема лаичке особине: преко доње црвеномрке хаљине пребачен је светлоплави огртач, у врху прикачен копчом, који дуж предњих ивица красе бисери, а на раменима је широки оковратник боје као доњи део одеће, такође опточен и покривен зрнима бисера. Издужено младо лице, наглашених веђа, уоквирено је густом косом коју у горњем делу покрива — ако се добро може разабрати због оштећености пигмента — мала, плитка капа смеђе или румене боје. У питању је свакако био кратовски мученик, јер је у читком натпису св. Георгије и овде означен епитетом Нови. Познато је, наиме, да је недуго после његовог страдања, већ 1534, погубљен био још један софијски грађанин истог имена, кога је црква уврстила у светитеље и славила као Георгија Новијег.[66] Његова појава, ипак, није добила места у програмима зидног сликарства и сви познати примери XVI столећа односили су се на кратовског златара чији се култ већ пре тога учврстио и стекао ликовну традицију.[67]

У Србији су, иначе, представе св. Георгија Кратовца биле непосредније везане за савремену ношњу, мада су и овде временом подлегале општој схеми. У познијим Богошевцима, св. Георгије, са

---

[60] *М. Кашанин, М. Чанак-Медић, J. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакота,* Манастир Студеница, Београд 1986, 162—163.

[61] *Г. Суботић,* Охридска сликарска школа XV века, Београд 1980, 82, 95, 121, сл. 60, 74 и 92.

[62] *Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић,* Студеница, сл. 127.

[63] *A. Tourta,* op. cit., fig. 83*a*.

[64] *Ibidem,* 2 и д.

[65] *Л. Павловић,* Манастир Темска, 47, сл. 55.

[66] *П. А. Сырку,* Очерки, стр. CCLXXVI—CCLXXVII и д.

[67] Са Георгијем Кратовцем и Николом Новим, пострадалим такође у Софији, Георгије Новејши је прослављен и поменутом заједничком похвалом — *П. А. Сырку,* Очерки, стр. CCCXXXIX—CCCXLII, 144—157.

Свети Георгије Нови, црква св. Ђорђа у Темској, наос, 1576.
(цртеж Д. Тодоровића)

крстом мученика у десној руци, сличан је другим светитељским фигурама: носи пространу црвену горњу хаљину са широким рукавима, испод које се само око врата опажа део доње, беле боје, док рамена и предњу страну прекрива једноставна декоративна мрежа правих линија са великом аграфом на средини.[68] Костим је, види се, био уобичајен и сродан осталим у цркви, па једино издужено младо лице и тамна капа од крзна, купастог облика — опет са назначеном троугаоном површином у доњем делу, овде нешто већом — представља трајне црте приказа кратовског светитеља.[69] Капа на његовој глави

[68] *Р. Pajkić*, Crkve Sredačke župe, 83; С. Петковић, Зидно сликарство, сл. 88.

[69] Посве другачију капу има св. Георгије Нови на фресци у хиландарском параклису св. Николе, који је поп Данило украсио 1667, као и на малој икони истог сликара, насталој можда под утицајем руских дела, где је Георгије представљен са кнезом Лазарем — уп. *С. Петковић*, Црква светог Николе у Хиландару, Хиландарски зборник 8 (1991) 133, 157, сл. 7 и 48. Капа је ниска и округла, у доњем делу опточена крзном, какву су носили бољари, због чега се често сретала и на старијим представама руских светитеља — нпр. Бориса и Глеба већ у зидном украсу цркве Спаса на Ковалеву 1380. и на једној новгородској икони из последње четвртине XIV века (*Э. С. Смирнова*, Живопись Великого Новгорода, Москва 1976, слике на стр. 208 и 329—331). Иначе, сличан облик ниске полукружне капе, са ивицом од крзна — ако се може судити само по цртежу — има и св. Георгије у Петковици 1588. године (*Б. Голубовић*, Зидно

Свети Георгије Нови, црква св. Јована Претече у Јашуњи, припрата, средина XVII века (цртеж Д. Тодоровића)

сликана је у том смислу и знатно касније, на пример 1632. или 1635. у Благовештењу Кабларском, где је била различита од других, ниског округлог облика — дакле, не као шубара, али са троугаоним пољем у виду исечка на предњој страни, истакнутијим него на другим примерима.

Доцнији развој иконографије Георгија Новог и видови његовог костима нису, иначе, од значаја за питање које нас овде занима,[70] а

сликарство цркве манастира Петковице у Фрушкој гори, Зборник за ликовне уметности МС 22, Нови Сад 1986, 102, цртеж 8). — Лик св. Георгија у припрати главне хиландарске цркве, у одећи барокних набора, са капом од укројених троугластих сегмената који, посувраћени, образују кружни обод од крзна, придружен је старијим фигурама приликом обнове живописа 1803 (в. *А. Божков,* Българската историческа живопис, 243, сл. 136).

[70] Вредна је, на пример, пажње истоветна одећа на поменутим делима попа Данила, у хиландарском параклису св. Николе и на малој икони, где су заједно насликани српски мученици Георгије Кратовски и кнез Лазар. Преко дуге доње хаљине, превезане око струка, пребачен је необичан плашт са крупним украсима, који је на левом рамену превијен, а спреда равно спуштен у виду издуженог троугла. Иако другачији од оних које носе остали светитељи, Георгијев огртач не припада, бар не у строгом смислу речи, историјском костиму. Ниска капа на глави, међутим, са повијеним порубом који открива племенито крзно, скројена је од исечака који се зракасто спуштају од темена ка ивици и подсећа, већ је речено, на облике какви су се виђали на портретима

Света Петка, свети Георгије „који пострада у Бугарској од Селима“ и мајка Ангелина Бранковић, Стематографија Христофора Жефаровића,

ликови словенских светитеља, у *Стематографији* Христофора Жефаровића из 1741,[71] у барокној одећи, иако изведени са познавањем одређених узора, већ су напустили традицију.[72] Жефаровић очевидно није имао у рукама спис свештеника Пеје који је пружао основу за другачије приказивање његових црта. Састав софијског књижевника, уосталом, остао је непознат чак и образованим црквеним личностима све до XIX века.[73]

руског племства — уп. *С. Петковић,* Црква светог Николе у Хиландару, 133, 157, сл. 7 и 48.

[71] Св. Георгија „који пострада у Бугарској од Селима“ Жефаровић је представио између св. Петке (Трновске) и мајке Ангелине Бранковић — Стематографија. Изображеније оружиј илирическых. Изрезали у бакру Христофор Жефаровић и Тома Месмер 1741, приредио *Д. Давидов,* Нови Сад 1972, 52.

[72] *Ц. Грозданов,* Портрети, 231, 237—238.

[73] У позном XVIII веку св. Георгије је добио место у хиландарском параклису св. Саве, који је након пожара обновљен и живописан трошком ктитора из Видина и Копривштице (1779). Насликан је без капе, у краткој доњој хаљини са огртачем, у низу јужнословенских светитеља и српских владара, а означен

Изгледало је, ипак, да је одређена ликовна традиција са фолклорним елементима живела у средини у којој је Георгије радио и изучио кујунџијску вештину. М. Милићевић је 1885. забележио да је црква св. Јована Златоустог у Кратову чувала велику икону св. Георгија Новог и додао да су још у његовом детињству „неки људи из Турске" продавали у Београду необичне приказе св. Георгија. Светитељ је био насликан, сећао се, у набораној белој кошуљи (фистану), а на глави имао црвени фес са дугом свиленом кићанком.[74] Л. Павловић је, међутим, у овом приказу препознао св. Георгија *Јањинског*, пострадалог од турског зулума тек 1837.[75] Његов култ се брзо проширио балканским простором, па су током XIX века представе новог јањинског страдалника у чудном оделу добиле места и у зидном живопису, посебно у Македонији, а његове иконе све до Првог светског рата биле продаване чак у Босни.[76]

Црвени фес је, ипак, сликан у оквиру лаичког костима XVI века. У малој костурској цркви св. Николе Магаљу, у четврти Икономуу, занимљив пример је сачувао портрет младог Актасија, који је овде представљен након смрти 1504/5.[77] Његова висока, данас само до појаса видљива фигура, право окренута гледаоцу, са подигнутом левом и положеном десном руком, обраћа се у молитви Христу насликаном на небу између два сегмента светлости. Мали лик Спаситеља лебди изнад брега који је необично смештен међу светитеље у најнижој зони и, благосиљајући, преминулој особи пружа венац опточен бисерима какав се даривао мученицима.[78] Лево од Актасија је портрет старије жене, несразмерно мањег раста, свакако његове мајке која у очајању чупа расплетену косу. Из оштећеног натписа покрај лика дâ

епитетом *Софијски* — *Д. Медаковић*, Манастир Хиландар у XVIII веку, Хиландарски зборник 3 (1974) 57.

[74] *М. Милићевић*, Ђорђе Кратовац, 95—96.

[75] *Л. Павловић*, Култови, 144—145, нап. 39.

[76] *Исто.*

[77] *A. Orlandos*, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας, ΑΒΜΕ Δʹ 2 (1938) 165—166; *M. Garidis*, La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450—1600) et dans les pays sous la domination etrangère, Athènes 1989, 73—74, fig. 89.

[78] Актасијева личност није ближе позната: грчки натпис бележи само да је био син Алексија, вероватно угледног грађанина у развијеној и предузетној костурској средини или изданак једне од њених племићких породица. Венац који Христос пружа преминуломе могао би се схватити као награда праведнику и знак његовог спасења, али је он у познатој иконографској традицији пратио само особе које су имале посебне заслуге и њима стекле своје светитељске атрибуте. Старије костурско сликарство, иначе, има више приказа на којима Христос мученицима за веру додељује венце, и то истих облика — иконографско решење је, дакле, преузето из богатог избора представа којима је почетком XVI века уметник био окружен. Остају нам зато нејасни разлози овакве иконографске формуле, уколико у питању није било само недовољно познавање идејних основа на којима су представе почивале. На то као да упућује и сегмент стеновитог пејсажа са Христом у најнижој зони. Чини се да је уметник у своме еклектицизму, недовољне културе и несигурних критерија, везивао поједине елементе иконографских узора и када они нису одговарали одређеној композицији, па је овде у најнижу зону, међу фигуре које би требало да буду у неутралном простору, унео исечак преузет из једне од сцена из Христовог живота, највероватније из Молитве у Гетсиманском врту, где се Христос у истоветном ставу, клечећи, такође на издвојеној стени, обраћа Богу.

се докучити њено име: несрећна мајка звала се Владислава и била је кћи Томе, нама непознате личности костурског друштва која је у њему уживала углед.[79] Портрет Актасија је чудан. Велика и издужена глава два пута надмаша мајчину, а горњим делом чак пресеца бордуру више зоне и залази у сцену Ношења крста. Голобрадо лице има високо назначене обрве, дуг нос и мале, при крајевима танке бркове. Оно је, међутим, насликано на *накнадно* или *посебно* постављеном слоју малтера, па се обриси ове другачије припремљене површине јасно уочавају — нова подлога се чак одваја од околног малтера, али не прелази траку, тако да је капа у горњем делу, испод копита Пилатовог коња, насликана на основи истоветној са суседном подлогом. Добија се утисак да је наручилац, незадовољан начином на који је посмртни портрет био изведен, захтевао да се он уради поново, остављајући неизмењеном одећу и део капе над бордуром. Могуће је, с друге стране, да је на зидну подлогу, на месту где је хтео да забележи црте портретисане особе, сликар нанео део посебно начињеног, финог кречног малтера. Такав поступак био је добро познат, особито у поствизантијском сликарству, и коришћен не само при сликању историјских портрета него и светитељских ликова у доњој, најбоље видљивој зони.[80]

[79] Од живописа у Светом Николи остале су готово само представе на северном зиду, па је изгубљен натпис са подацима о ктиторима и времену сликања. Украшавање је очевидно платила Владислава за спас душе покојног Актасија, највероватније ускоро по његовој смрти (1504/5). У граду који није остајао без сликарских радионица, наручилац није морао да чека на мајсторе и они су храм невеликих димензија својим експресивним и брзим поступком исликали можда већ исте, а најкасније следеће године. Околности су свакако биле другачије него приликом дизања и живописања Слимничког манастира над Преспом, где су богати битољски грађани Михаило и Стојна, неколико година након смрти свога сина Купена (1598/9), заједно са другим ктиторима и дародавцима на челу са епископом Матејом, прикупили средства најпре за зидање, а затим и живописање пространог храма. У питању је био Михаилов високи прилог од 9 000 аспри, због чега је у ктиторском натпису из 1606/7. његово име наведено прво у дугом низу приложника, а портрет младог Купена добио место у самом олтарском простору — *П. Н. Милюков*, Христианския древности Западной Македонии, ИРАИК IV 1 (1899) 98, 103; *Љ. Стојановић*, Записи, I, 271, број 961; *Й. Иванов*, Български старини из Македония, София 1931², 61—62; *Г. Трайчев*, Манастирите в Македония, Македонска библиотека, 9, София 1933, 51; *П. Миљковиќ-Пепек*, Историските и иконографските проблеми на непроучената црква Св. Богородица од Слимничкиот манастир крај Преспанското Езеро, Годишен зборник, Филозофски факултет 5—6 (31—32) (Скопје 1979—1980) 179—180, 184, сл. 2.

[80] М. Гаридис је мишљења да је ктиторска представа насликана касније, на месту где је заменила старије представе које су можда биле оштећене, и зато живопис Светог Николе датује „пре 1505", „у последњу четвртину XV века" (*M. Garidis*, La peinture murale, 73, n. 296). Писац је, наиме, пошао од необичног изгледа преминулог Актасија чији је лик, истиче, изведен линеарним и плошним поступком, а горњим делом, високом капом, залази — преко траке која дели зоне — у једну од сцена Христовог страдања. Представа је, међутим, настала истовремено са осталим живописом у храму, укључујући и белешку о Актасијевој смрти (1504/5), а само је његово лице (што Гаридис није ни опазио, очевидно расуђујући без непосредног познавања споменика) изведено на посебно припремљеној подлози. У то уверавају како стилске одлике приказа и палеографске особине натписâ тако и истоветност коришћеног пигмента и читав технолошки поступак.

Портрет младог Актасија, Свети Никола Магаљу у Костуру, после 1504/5.
(цртеж Д. Тодоровића)

Својим необичним обликом, висока црвена капа младог Актасија још више истиче издуженост његовог лица, пратећи благи лук чела и покривајући косу чији се крајеви једва опажају изнад ушију. Већ је А. Орландос, само делимично прочитавши белешку крај Актасијевог портрета, описао целину, а његову капу означио као *фес* — младић је био φεσοφόρος.[81] У свом доњем делу, вредно је пажње, капа је „зацепљена", тако да се у виду троугла одваја од целине, остављајући видљивом поставу или, чини се, посебно ушивену основу. Може се претпоставити да је исечак овде био начињен да би се обим капе по потреби могао проширити, али је, судећи по изгледу и месту, на предњој страни имао и одређену украсну вредност. Необични еле-

[81] *A. Orlandos*, op. cit., 166.

менат је био сличан помињаним троугластим површинама на шубари св. Георгија и свакако им је одговарао.

Капа у виду феса није припадала само ношњи муслиманског дела друштва. Пример из Костура показује да су је у првим деценијама XVI века, када је Георгије спаљен, носили и млађи хришћани. Могуће је зато да је нови мученик у домаћој средини добио лаичку капу као особен елеменат костима и да је то био управо фес. Такву претпоставку поткрепљује и једно место из нешто познијег Житија св. Николе Софијског. Његов писац Матеј — граматик и велики лампадарије Велике цркве сардакијске — опширно је изложио необични животни пут побожног обућара, врсног у свом занату због којег је био цењен и на влашком двору. Уз много појединости и занимљивих података Матеј је посебно описао његово страдање у Софији 1555. године.[82]

Усрдног верника на кога су се окомиле турске власти — казује се у Житију — претње нису поколебале до самог краја, па га је обесио мноштво, предвођено епархом града на коњу и његовим изабраницима, одвело до једног места западно од вароши, званог Три денца,[83] и ту изложило последњим мукама. Никола је везан за неку врбу и тучен све док један од убица није из потока који је ту протицао дохватио велики камен и окончао његове невоље. Од силине ударца оштром ивицом — натуралистичким појединостима наставља се прича — горњи део лобање био је одсечен и далеко одскочио, при чему је мала капа остала на темену. „Покривало" које је „свети веома волео да носи" било је боје багренице (покривало малое с҇тго връха оного ѡт багренніе свити соуще) и мозак се у њега излио, оставши ту са костима затиљка и власима косе.[84] Опис језивог призора — види се из текста — почивао је на исказу једног „мученикољупца" који је све посматрао, размишљајући како да се домогне делова свете главе и дарује их као драгоценост Христовој цркви.[85] Пун појединости, спис је донео и поуздане податке о изгледу капе коју је већ П. Сирку у коментарима свога издања означио као фес.[86] Сам изглед „покривала" он је довео у везу са могућношћу да је Никола био пореклом Арнаутин. Није, међутим, реч била о националној, па ни верској припадности особа које су га носиле. Портрет рано преминулог Актасија у Костуру, као ликовни извор, и наведено место из Житија св. Николе Новог упоредо сведоче да је фес био и део хришћанске ношње, и то на различитим странама Балкана у првој половини XVI века.

Претпоставку да је и кратовски мученик на најстаријим представама носио ову врсту капе оријенталног порекла — могућност која се овде с опрезом износи — не оспорава каснија редовна појава белих

[82] *П. Сырку,* Очерки, 27 и д. Угледни клирик и књижевник је, иначе, био у везама са Кратовом. Писар и илуминатор поп Јован, 1562, бележи да је своје четворојеванђеље преписао по његовој „заповести" — *Е. Спространов,* Опис на ръкописите в библиотеката при св. Синод на Българската църква в София, София 1900, 55; *Љ. Стојановић,* Записи, I, 197, број 631.

[83] *П. Сырку,* Очерки, 134—135.

[84] *Исто,* 135.

[85] *Исто,* 136.

[86] *Исто,* стр. CCCXXXIV—CCCXXXV.

или сивих високих капа, најчешће шубара на сликама Георгија Кратовца након обнове Пећке патријаршије. Промену је могло да проузрокује и преузимање њеног облика из неке збирке предложака, која је као подсетник мајсторима бележила основни изглед одређеног лика или предмета. Високи фес, назначен само у цртежу да млађе сликаре упути како се приказује св. Георгије Нови, могао је да буде схваћен као шубара. У сваком случају, у низу представа после 1557, она је постала видна и трајна одлика иконографије овог светитеља. Иначе, шубару не познаје ниједан од историјских портрета ранијег времена у зидном сликарству, иако се капе на главама ктитора или преминулих особа јављају у разноликим видовима од краја XV столећа.[87] У Кремиковцима, на ктиторској композицији Радивоје има необично покривену главу, изгледа, танком украшеном тканином, а уз то и црн шешир са широким ободом који држи на грудима.[88] Једноставну светлу капу, полукружног облика, у Топлици носи кир Димитрије који као ктитор приноси модел дограђеног северног простора патрону св. Николи.[89] Много је сложенији облик шиљате капе, са „роговима" који искачу устрану, на глави мало познатог кир Пројчета који је саградио или само обновио и, 1584, исликао цркву св. Ђорђа у Ђузумелцима (код града Светог Николе), а унеколико сличног типа, са заобљеним теменом, и двоструким дигнутим ободом, имао је и ктитор недалеке цркве Успења Богородичиног у Дивљу, на портрету из 1603/4. године.[90] Највећи избор капа донео је, иначе, скуп градских првака на приказу вишечлане управе на почетку Рударског законика деспота Стефана. Слика не представља одређене историјске личности, али је њихова ношња веродостојно приказана и свакако савремена препису Законика начињеном у Кратову педесетих-шездесетих година XVI столећа.[91]

У Топличком манастиру, видели смо, горњи део главе св. Георгија Новог није очуван, па нисмо сигурни да је већ тада била покривена на начин који је касније одликовао њен изглед. Ако је капа била световног карактера, могло би се узети да је портрет припадао „прелазном" типу, јер на себи није имао других појединости оновременог одела. С друге стране, вероватно је у Кратову и Софији Георгијев лик постојао, као појединачна представа, и пре него што је добио

[87] Пре тога, током XV века, ктитори и мушки чланови њихових породица представљани су редовно без капе — cf. А. Орландос, op. cit., 100—103; *Г. Суботић*, Охридска сликарска школа, 82—83, цртеж 60; 95, цртеж 74; 121, цртеж 92; 148, цртеж 107.

[88] *A. Grabar*, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, 324, 334—335, fig. 43; *К. Паскалева-Кабадиева*, Църквата „Св. Георги" в Кремиковския манастир, София 1980, 40—43, сл. 5.

[89] *З. Расолкоска-Николовска*, Топличкиот манастир во светлината на новите истражувања, Климент Охридски и улогата на охридската книжевна школа во развитокот на словенската просвета. Материјали на научен собир одржан во Охрид од 25 до 27 септември 1986 година, Скопје 1989, 326—327, сл. 6.

[90] *К. Балабанов*, Црква во село Дивље, Културно наследство I (1959) 13—14.

[91] *Н. Радојчић*, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Београд 1962, т. I; *Б. Јовановић-Стипчевић*, Ко је писар преписа „Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића", Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXIII (Нови Сад 1990) 197—199, сл. 1.

место у зидном сликарству, у ужем избору хришћанских мученика. На тим раним портретима, сликаним по сећању, могао је имати карактеристичну капу, можда фес, као и други, такође софијски занатлија и страдалник св. Никола Нови.

Којим је путем култ св. Георгија Новог тако рано могао да доспе до Топлице, а затим и области још јужнијих од ње?

Ктитор зидног украса у обновљеној манастирској цркви св. Николе у Демир Хисару био је угледни кратовски кнез Димитрије Пепић, богати закупац рудника, с којим је, без сумње, по обичају био договорен иконографски програм и који је највероватније сам изразио жељу да млади мученик из његовог града добије место међу истакнутим светитељима у наосу. Димитрије је припадао имућној кратовској породици чији су старији чланови такође били чувени дародавци и заштитници монашких заједница. У Леснову су Георгије и Никола Пепић изградили манастирску порту према селу, келије за иноке и, у доњем делу манастира, ка ливади, архондарик, док је сам Никола, након смрти старијег брата, испред главне цркве, на месту старе, већ рушевне дрвене припрате сазидао нову каменом и кречом, прекрио је и „украсио сваким украсом", а затим *у њу* довео воду и поставио крстионицу од мрамора, коју је довезао издалека. За потребе богослужења поклонио је храму и скупоцене свештене одежде, фелон од камелухе и епитрахиљ са златом. Најзад, на манастирском метоху Шибин, Никола Пепић је из основа сазидао храм св. Ђорђа са „сваким украсом црквеним", док је властелинство увећао многим имањима — даровао је два винограда за метох на реци Злетовштици, „из агаренских руку" купио метох у селу Лезову, приложио куће, њиве, ливаде и кошнице за пчеле, а од царинарнице у Рибарима одредио и годишњи приход од 360 аспри за „укрепљење воде".[92] Као ктитор, уз млађе представнике породице Бојчић,[93] такође из Кратова, Георгије и Никола били су уписани и у поменик манастира Трескавца код Прилепа.[94]

У животу кратовског друштва кир Димитрије се појавио, изгледа, почетком друге четвртине XVI века и — са једним кризом у познијим годинама, коју открива писмо слепчанских монаха обрадованих вешћу да се после неприлика са турским властима вратио у Кратово[95] — остао је у његовом врху до своје смрти 1566. или 1567. године.[96]

---

[92] *С. Новаковић*, Српски поменици XV—XVIII века, ГСУД XLII (1875) 13—14; *Љ. Стојановић*, Записи, I, 187—188, број 597.

[93] О заслузи кнеза Николе Бојчића у обнови лесновског храма 1580/1. године в. *С. Габелић*, Записи са крова лесновске цркве, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XVII (1985) 140.

[94] *С. Николовска*, Кодик на манастирот Трескавец, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, IV, Скопје 1981, 223.

[95] *Ј. Радонић*, Епистолар манастира Продрома (Слепче) из XVI века, Споменик XLIX (1910) 57, 65.

[96] Један запис обавештава да је умро у уторак, 7. октобра 7075, тј. 1566, али Љ. Стојановић упозорава да је наведени датум падао у уторак следеће (1567) године и помишља да је писар овде превидео њен почетак од 1. септембра — *Љ. Стојановић*, Записи, I, 205, број 657; IV, 65, број 6327. У прилог изворног податка говори, међутим, Цетињски летопис, где се наводи чак година 1565/6. — зод прѣстави се кнезь Дімітріе кратовскиіи (*Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи, Београд — С. Карловци 1927, 266, број 916), а посредно

Кнез Димитрије се посебно старао о духовном животу старог Железнеца (Демир Хисара),[97] где је, по свему судећи, имао удела и у рударским пословима. Из преписке коју је протопоп Лука водио са игуманом и братијом Светог Јована Претече у Слепчу сазнаје се, додуше, само за један део прилога кратовског господара.[98] Њихов

га поткрепљује и околност да поп Јован из Кратова, на крају једног свог преписа, августа 1567, не истиче, као што је раније чинио, да га је довршио у време кнеза Димитрија. — Друштвени положај и углед овог члана породице Пепић најбоље показују белешке у рукописима које му не истичу само титулу кнеза него га називају и господаром, и то у формули која је у старијој традицији означавала носиоца или бар представника суверене власти (*у дане благочестивог и христољубивог господара кнеза Димитрија* ... — *Й. Иванов*, Северна Македония, 196). У поменутом писмовнику који се односи на преписку са различитим члановима световне и духовне хијерархије из средине XVI века под насловом *Питак кнезом* наведена су два примера писама у којима се ословљава управо кир Димитрије. У једном од њих монаси му се обраћају као *господару кнезу и нама господину богохранимог града Кратова* (*J. Радонић*, Епистолар, 65).

[97] Уздизање породице Пепић подудара се са привредним развојем Кратова, чију је основу чинило рударство. Подаци које пружају турски извори, посебно пописни дефтери, казују да је експлоатација сребра у овом крају била најживља двадесетих година XVI века (*А. Стојановски — И. Ерен*, Кратовската нахија, 81). Успон се вероватно наставио и следећих деценија када је кир Димитрије на широком простору помагао духовни живот, обнављао споменике и наручивао уметничка дела. Истина, порески документи већ 1550. указују на извесно опадање производње у Кратову, али млетачки посланик Катарино Зено управо те године бележи да град доноси Царству приход од 70.000 дуката годишње (*P. Matković*, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, Rad JAZU LXII, 1882 101). К. Јиречек је Кратово означио најзначајнијим рударским местом целе европске Турске у XVI веку (*К. Јиречек*, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку, Зборник Константина Јиречека, Београд 1959, 271). Иначе, по свему судећи, приходи кир Димитрија нису потицали једино од коришћења рудног блага, и то само у околини Кратова. Нема, додуше, непосредних вести којим се све пословима бавио и коју је улогу као кнез имао у животу града. Претпоставља се да је, поред осталог, председавао саборима рудара и решавао њихове међуособне спорове (N. Beldiceanu, Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale à Paris, I, Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. Fonds turc ancien 39, Paris 1960, 117—119; *А. Стојановски — И. Ерен*, Кратовската нахија, 68—69). Према закључку Б. Јовановић-Стипчевић, управо за потребе Кратова, вероватно по налогу самог кнеза Димитрија и градских угледника, начињен је препис рударског законика деспота Стефана, а писар је, поуздано се види, био познати поп Јован из Кратова (*Б. Јовановић-Стипчевић*, Ко је писар преписа „Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића", 197—198). Даље јачање привредне моћи и утицаја породице кнеза Димитрија открива податак да се средином XVI столећа у граду образовала посебна махала Пепић (*А. Стојановски — И. Ерен*, Кратовската нахија, 69; Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописи дефтери од XVI век за Ќустендилскиот санџак, Превод, редакција и коментар *М. Соколоски*, V, книга II, Скопје 1980, 31).

[98] На то, поред осталог, упућују и речи протопопа Луке да је господар хтео манастиру да припреми „још неке потребе" и пошаље их по попу Михи из Охрида, али да оне нису биле готове — *J. Радонић*, Епистолар, 62. То се свакако није могло односити на иконе које су настале у самом манастиру, јер се поједине од њих потпуно подударају са иконама у недалеком Топличком манастиру, где је и фреске извео исти уметник — *К. Балабанов*, Нови податоци за манастирот и манастирската црква Свети Никола Топлички, Културно-историско наследство во НР Македонија II (Скопје 1956) 3—25; *исти*, Кој е авторот на иконата „Успение Богородично" од Уметничката галерија во Скопје, Весник на Музејско-конзерваторското друштво на НР Македонија III 3—4 (Скопје 1955)

обим је свакако био знатно већи, па су му се слепчански монаси обратили с молбом да им буде ктитор. У име кир Димитрија, протопоп Кратова[99] им је 1542/3. предложио да начине поменик и у њега уврсте монахињу Ану, Георгија, Николу и Димитрија (Пепића), као што су то пре тога — посебно се у писму истиче — учинила братства Леснова,[100] Богородице Пречисте (код Кичева), Трескавца[101] и Светог Пантелејмона на Атосу.[102] Монаси су то прихватили и установили Поменик на сабору сазваном на дан Обретенија главе св. Јована Крститеља, 24. фебруара 1544.[103] Кнез је, иначе, код истих мајстора који су пре тога, 1542/3, радили у Топлици,[104] поручио низ икона за Продром, како је у писмима понекад једноставно означаван слепчански манастир Светог Јована. При томе га је свакако снабдео и богослужбеним предметима. Карактер и обим дарова овог ктитора дају се наслутити углавном из аналогија са његовим другим прилозима. Главни манастирски храм, међутим, касније је срушен и замењен новим, тако да је изгубљена прилика да се утврди из којег је времена објекат потицао. Могуће је да је тада био обновљен и да је у томе удела имао кир Димитрије чије се заслуге са захвалношћу истичу. По свој прилици су бар исти врсни мајстори који су у цркви оставили иконе, као и у Светом Николи, њену унутрашњост украсили и фрескама.

Сигурност коју је предузетни *нови ктитор*,[105] радозналог духа и истанчаног укуса, показао бирајући уметнике за манастире у Демир Хисару одговарала је образовању које је могао да добије у Кратову. На Димитријево стицање разноврсних знања управо у домаћој средини указују дела њеног развијеног књижевног и преписивачког круга, а на уметничко васпитање радови сликарских и златарских атељеа, који се, данас, због познијег страдања споменика у самом граду, могу препознати једино изван њега и на мањим делима, расутим по ризницама и библиотекама у које су доспеле.

67—74. Поменуте „потребе" биле су вероватно уметнички обрађени предмети за богослужење или књиге које је кир Димитрије наручио за манастир.

[99] У вези са положајем протопопа у Новом Брду, такође рударском средишту, Н. Радојчић закључује да је имао „високу власт, сличну архиепископској у држави, али у градској управи још више" — *Н. Радојчић*, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Београд 1962, 30.

[100] У Лесновском поменику су, видели смо, наведена ктиторска дела и прилози *Георгија и Николе*, али је уз њих утврђен и помен Ане и Димитрија — уп. *С. Новаковић*, Српски поменици, 14.

[101] Као и у претходном поменику, уз чланове млађе породице Бојчић из Кратова, наводе се једино Георгије и Никола Пепић (*С. Николовска*, Кодик, 223). Протопоп Лука је очигледно имао у виду заслуге чланова породице, а не самог господара Димитрија.

[102] *Ј. Радонић*, Епистолар, 62.

[103] *Љ. Стојановић*, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др., Споменик III (1890) 176; *Й. Иванов*, Български старини из Македония, 480—482.

[104] *К. Балабанов*, Нови податоци, 14—15.

[105] У Светом Николи, главни натпис, над улазом, на западном зиду наоса, наводи заслуге кир Димитрија и истиче да је постао „нови ктитор" — *R. Ljubinković*, Stvaranje zografa Radula. Jedna etapa našeg zidnog slikarstva i ikonopisa, Naše starine I (Sarajevo 1953) 26—27, пар. 13; *К. Балабанов*, Нови податоци, 9; *З. Расолкоска-Николовска*, Топличкиот манастир, 325.

На изворима сребрне и бакарне руде развило се у Кратову богато средиште са ковницама новца и трговином, где већ турски документи XV века утврђују права и обавезе закупаца рудника и осталих чланова друштва, са посебно истакнутим положајем кнеза.[106] Своме заштитнику који је носио ову титулу монаси Светог Јована Претече с поштовањем су се, у духу епистоларне праксе, обраћали пишући благочьстивомꙋ и х(рист)олюбивомꙋ и вь дѣлах хр(и)стїанства красневишомꙋ... господ(а)рꙋ кнезꙋ и нам господинꙋ б(о)гохранимаго мѣста Кратов(а) кvр Дїмитрїю.[107] Према упутствима протопопа Луке, братство је, видели смо, установило поменик који је средином XIX века, заједно са више других књига, из манастира однео В. Григорович.[108] Слични извори нису, на жалост, сачувани и за Топлички манастир, иако је највероватније и његово братство следећих година за свога „новог ктитора" и чланове његове породице утврдило помене на исти начин. Поред осталог, у каснијем страдању манастира и његових драгоцености нестали су и рукописи којих је морао бити знатан број. Један минеј за март и април, преписан 1535/6. залагањем игумана Макарија и братије Светог Николе „у месту реченом Топлица", Б. Јовановић-Стипчевић је поуздано везала за манастир у старом Железнецу и препознала у њему рад кратовских писара.[109] Вероватно из истог доба потиче и познати Крнински дамаскин који је, према запису, такође припадао Светом Николи.[110] О некада богатом дуборезном намештају у цркви доскора су говорила седишта прислоњена уз њен северни зид, шандани (певнице) и, посебно, данас оштећени престо, дело исте радионице, а можда и истих мајстора који су у охридској саборној цркви Богородице Перивлепте, 1540, начинили трон архиепископа Прохора и — вероватно о трошку кнеза Димитрија — сто за старешину манастира Богородице Пречисте код Кичева.[111]

---

[106] *N. Beldiceanu*, Les actes, 76—77.

[107] *J. Радонић*, Епистолар, 65.

[108] *Й. Иванов*, Български старини из Македония, 482; *А. М. Селищев*, Македонские кодики XVI—XVIII веков. Очерки по исторической этнографии и диалектологии Македонии, София 1933, 49—50 и д.

[109] Рукопис се чува у Универзитетској библиотеци у Београду под бројем УБ 10. Колегиница Стипчевић, саветник Археографског одељења Народне библиотеке у Београду, није још објавила свој налаз, али ме је о њему пријатељски обавестила. Топло јој захваљујем. Запис доноси *В. Ћоровић*, Рукописи Универзитетске Библиотеке у Београду, Споменик 87 (1938) 93—104; уп. *Д. Богдановић*, Инвентар ћирилских рукописа у Југославији, Београд 1982, 52, број 572.

[110] *П. Илиевски*, Крнински дамаскин, Скопје 1972, 51 и др.; *З. Расолкоска-Николовска*, Топличкиот манастир, 332. — У цркви св. Николе је нађено и једно четворојеванђеље с краја XIV — почетка XV века (*М. Георгиевски*, Прилог кон описот на словенските ракописи во Народната и универзитетска библиотека „Климент Охридски" — Скопје, Гласник на Институтот за национална историја XIX 3 (1975) 125—127; *З. Расолкоска-Николовска*, Топличкиот манастир, 331—332).

[111] *В. Хан*, Прилог датирању слепчанских и трескавачких резбарених врата, Зборник Музеја примењене уметности 6—7 (Београд 1960—1961) 82—85; *иста*, Интарзија на подручју Пећке патријаршије XVI—XVIII вијек, Београд 1966, 33—42, 50; *К. Балабанов*, Нови податоци, 15. сл. 18. Личности охридског архиепископа Прохора, његовој улози у духовном животу, везама са Светом Гором и заслугама за развој уметности посветио је посебан рад *Ц. Грозданов*, Охридскиот архиепископ Прохор и неговата дејност, Студии за охридскиот живопис, Скопје 1990, 150—158 (са исцрпном старијом литературом).

У Светом Николи сами натписи на зидовима обавештавају о новом ктитору, архонту Димитрију. Није неопходно да се њима овде посебно бавимо, јер су сви важнији подаци које они доносе већ пре неколико деценија објављени, а недавно, након нових истраживања, и допуњени.[112] За питање Димитријевог непосредног учешћа у пословима на обнови, доградњи и украшавању манастирског храма занимљив је податак да је он и иначе живо суделовао у животу Цркве, и то у самом врху њене управе. Једна белешка преписивача попа Лазара из 1564. спомиње га као „иконома... свете и Велике цркве Прве Јустинијане".[113] А. Сирку је у вези са тим приметио да је наве-

---

[112] *З. Расолкоска-Николовска*, Топличкиот манастир, 323—332 (са старијом литературом).

[113] *П. А. Сырку*, Очерки, стр. XXII. — У развијеној хијерархији управе духовних средишта титула иконома налазила се у самом врху. У прегледима достојанстава цариградске Велике цркве, издељеним у пентаде, велики иконом је без изузетка заузимао прво место (*J. Darrouzès*, Recherches sur les ὀφφίκια de l'Eglise byzantine, Paris 1970, 303 et passim), а на челу управног апарата остао и после пада Царства. У раном раздобљу, по изричитим одредбама канонâ, икономи су били клирици, често свештеници, али су касније, уз повећан утицај цара, на овај положај именоване и световне личности; прве од њих, из високих лаичких кругова, забележене су у X веку (*исто*, 16—17, 38—39, 303). Као најближи сарадник духовног поглавара, велики иконом је водио бригу о црквеним добрима, приходима и расходима, располагао знатним овлашћењима и имао посебне чиновнике, делом из редова цивила (*исто*, 303—307). Непосредна организација послова не може се ближе сагледати из самих прегледа титула; више дужности из овог делокруга било је поверавано одређеним управницима, па се у последњем раздобљу живота, након обнове Царства под Михаилом VIII (1261), могло опазити опадање непосредне улоге великог иконома (*исто*, 306—307). У тумачењу достојанстава Велике цркве, објављеном у Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, Βενετία 1863, 687, такође се истиче да се он старао о добрима и приходима цркве, а два пута годишње о њиховом стању извештавао и патријарха. У пословима које је обављао имао је хартуларија, а сам је, обзиром на првенство у духовној хијерархији, одређивао дужности других њених чланова, суделовао у суђењима и чак, након смрти или одласка архијереја, преузимао управу док на престо не би био постављен нови (*исто*).

Занимљиво је и место које је велики иконом имао у богослужбеним обредима Велике цркве. Поменута Ἑρμηνεία τῶν ὀφφικίων τῆς ἁγίας καὶ Μεγάλης Ἐκκλησίας наводи да је носио стихар и, док је чинодејствовао архијереј, стајао десно од часне трпезе, са рипидом у рукама, насупрот великом сакеларију на левој страни. Дужност му је, такође, била да будућег свештеника, при чину његовог рукополагања, приведе архијереју (*исто*). О црквеном ритуалу и одежди највиших чланова духовне администрације средином XIV века Псеудо-Кодин доноси и друге податке. Приликом прослављања недеље Поклоњења крсту (Κυριακὴ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως), на двору, у присуству цара, патријарх је налагао једном од својих архоната — великом иконому, великом сакеларију или неком другом од достојанственика са епитетом οἱ ἐξωκατάκοιλοι — да обуче фелон и преко њега стави орар (не епитрахиљ), с обзиром да је он по чину (често) био архиђакон (Pseudo-Kodinos Traité des offices. Introduction, texte et traduction par *J. Verpeaux*, Paris 1966, 221—223). Носиоци првих пет титула (велики иконом, велики сакеларије, велики скевофилакс, хартофилакс и сакелиу) дуговали су свој назив ἐξωκατάκοιλοι одређеним инсигнијама или неким деловима одеће на грудима (стомаку), τὰ κατακοίλια, који су код њих били видљиви, непокривени другим деловима ношње — *J. Darrouzès*, Recherches, 58—59.

У основи исти поредак звања у духовној управи одликовао је и друга средишта, а задржао се и након нестанка Царства. Податак да је кнез Димитрије имао титулу иконома Велике цркве Прве Јустинијане потврђује да се продужила повремена старија пракса да се ова дужност поверава и световним особама. Једини нама познати, веома драгоцени приказ управног апарата Охрид-

дена дужност вероватно била више номинална и није захтевала његов непрестан боравак у граду.[114] По свему судећи, слично је сматрао И. Снегаров, у питању су били почасно звање и формална обавеза кнеза Димитрија да се стара о материјалном стању Архиепископије.[115]

ске архиепископије, организованог по угледу на Велику цркву у Цариграду, открива да је и крајем XVII века на челу прве петице достојанстава био велики иконом — *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия — патриаршия од падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394—1767 г.), II, София 1932, 374—375, 535. Попис је оставио митрополит Козма Китијски, ерудита, песник и необични духовни посленик, родом из Туниса, који је неколико година деловао као епитроп Охридске цркве (*исто*, 224). У свом ранијем, немирном животу, био је, након школовања у Риму, члан братства Светог гроба у Јерусалиму и по налогу патријарха, у посебној мисији, боравио у Тунису и Паризу, на двору Луја XIV, а краће време на Кипру држао и катедру чији је назив касније редовно истицао уз своје име — дакле, личност са широким познавањем организационе праксе у православној цркви овога доба (*исто*, 222—225, са старијом литературом). У Охриду је 1690, у прегледу управног апарата, Козма, уз звања, навео и имена личности које су у њему обављале поједине дужности, па се сазнаје да је место великог иконома држао тада поп Нико — био је, види се, из редова клирика, као и други виши чланови ове црквене администрације (*исто*, 375, нап. 2). С обзиром да је иконом, сходно ранијим цариградским листама τῶν ὀφφικίων, и у Охриду, на измаку XVII века, имао епитет *велики*, верујемо да је титула овде тако гласила и средином претходног столећа и да је могуће да њу белешка о кир Димитрију као *иконому* Велике цркве није ваљано, у потпуности пренела.

Вероватно је такође да је кнез Димитрије, у својству високог достојанственика у црквеној управи, суделовао и у богослужбеним обредима, и при томе био одевен на начин предвиђен за личности без црквеног чина. Стихар су, на пример, од XVI века у Русији имали појци и чтеци који су раније носили кратке фелоне (*Л. Мирковић*, Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве, I, Београд 1965², 124—125). Није, с друге стране, јасно ни да ли је и неке од помињаних посебних дужности (при рукополагању свештеника, на пример) кир Димитрије обављао у улози иконома, с обзиром да је био лаик и да су оне можда биле предвиђене само за особе које су имале и одређен црквени чин.

[114] *А. Сырку*, Очерки, стр. CCLVIII—CCLIX.

[115] *И. Снегаров*, История, II, 270. — Мање непосредно учешће великог иконома у управи, већ у ранијем раздобљу, пре пада Царства — када се почело са преношењем овлашћења на више других настојника који су се старали о одговарајућим пословима — чини разумљивим да је ову титулу могла носити личност као што је био Димитрије Пепић који није стално боравио у седишту Архиепископије. Верујемо, међутим, да учешће кратовског господара у њеној управи није било само формално. Његово искуство у привредним пословима и друштвени утицај морали су бити драгоцени за цркву и било би занимљиво знати да ли је његово именовање на ово место, као лаика, било тада једно од ретких или чак представљало изузетак. Поменута. знатно каснија листа звања и њихових носилаца у Охриду, који је саставио Козма Китијски, бележи, већ је речено, на овој дужности једног свештеника.

Не зна се када је кир Димитрије стекао свој високи положај у Охридској цркви, али је то највероватније било већ у доба архиепископа Прохора (+1550), са којим је тесно сарађивао у обнови манастирâ (уп. *Ц. Грозданов*, Охридскиот архиепископ Прохор, 154—156). Наиме, са титулом иконома кир Димитрије је споменут тек 1564. само две-три године пред смрт, када је Кратово већ припадало подручју Пећке патријаршије, што сâмо говори да је своје звање у хијерархији „Велике цркве Прве Јустинијане" носио и пре 1557. године. Иначе, о истовременој везаности Кратова и за друга духовна средишта занимљиво сведочи помињани запис попа Јована из септембра 1562: јеванђеље је преписао „по заповести господина Матеја, великог лампадарија Велике цркве Софије Сардакијске, у дане благочастивог и христољубивог господара кнеза Димитрија, правещоу же тогда прѣстол владичьствїа въ Срьблих кур Макарїоу архїепископоу въ Пекїи — *Љ. Стојановић*, Записи, I, 197, број 631.

Но, независно од наведеног положаја, кнез се разумевао у црквена питања и нема сумње да се са сликарима сам договарао о украшавању топличког храма у чијем је програму место добио лик св. Георгија. Могуће је, штавише, да је страдалника кир Димитрије и лично познавао. Млади Георгије је, додуше, већ раније, негде пред крај владе Бајазита II, напустио био Кратово у којем се образовао и стекао златарску вештину, али је свакако задржао везу са родним местом у којем је, као члан истакнуте породице, само нешто млађи од њега, живео Димитрије Пепић.[116]

Посредно су, највероватније, и сами топлички сликари допринели поштовању кратовског светитеља у околини Верије и можда другим крајевима. Уз личности чији је култ посебно неговала Српска црква — св. Саву и Симеона Немању, пре свега — они су и Георгија Новог могли придружити светитељима сликаним на подручју Охридске архиепископије. Најзад, могао је пре рада у Светом Димитрију у

[116] Представа св. Георгија Новог у Топличком манастиру, чији је ктитор био из Кратова, сведочи да култ новог мученика није негован само у Софији, где му је тело сахрањено у саборној цркви св. Марине (*Д. Богдановић*, Житије Георгија Кратовца, 258—259), него и у родном месту где су га знали из времена учења и стицања златарског умећа. Успомена на њега у овом средишту, са развијеним духовним животом, намеће питање да ли је већ тридесетих година XVI века св. Георгије имао у њему и посебну светињу. Од старијих здања, сем католичке цркве Велике Госпође и православне св. Николе Чудотворца, које се у Кратову спомињу средином XVII века, познат је једино Свети Јован Претеча, обновљен из рушевина 1836 — *С. Симић*, Кратовске богомоље, Споменик 109 (1960) 103—104. На његовом иконостасу чувало се велико попрсје св. Георгија Кратовца које је око 1869. насликао Захарије Досевски из Самокова (*исто*, 103). Према М. Милићевићу, једна његова икона се налазила у цркви *св. Јована Златоустог* (*М. Милићевић*, Ђорђе Кратовац, 6), али је у питању вероватно било исто дело — нема, наиме, вести да је у Кратову постојао храм посвећен овом светитељу. Иначе, више средњовековних споменика у овом граду било је претворено у џамије (*С. Симић*, Кратовске богомоље, 105—109; *К. Томовски, Р. Волињец, М. Токарев, Ј. Хаџиевска-Алексиевска*, Кратово. Стара архитектонско-урбанистичка содржина, Скопје 1980, 49), док је низ других препознат само у рушевинама или је сасвим изгубљен. Нема сумње да је у богатој вароши, са великим бројем свештеника по којима су и поједине махале носиле име, некада постојао знатан број храмова. Одређена старија црква која је посебно славила св. Георгија Новог није нам, ипак, позната. Поштованом домаћем светитељу могао је бити посвећен и само одређен култни простор. Ако се има у виду да је Георгије погубљен због опирања исламу и да се с напором — често уз досећање и мито — стицало одобрење за обнову хришћанских здања, а нова нису смела дизати, вероватнијим се чини да је његовој успомени посвећен био неки параклис или да је на посебан начин слављен у храму неког другог патрона. Необична је зато вест да је софијски епископ Јаков, након канонизације млађег мученика Николе, намеравао да му у граду подигне цркву. *П. А. Сырку*, Очерки, стр. CCCXXXI, не зна да ли је то архијереј остварио и наводи једино сећање у народу на место где се она налазила. Данашња црква св. Ђорђа Новог у Кратову подигнута је тек после ослобођења од турске власти, 1921—1925 (*С. Симић*, Кратовске богомоље, 105). — Изгледа да су остаци св. Георгија Новог рано били пренесени из Свете Марине у манастир Кремиковце крај Софије. На једном сребрном ковчежићу који се у њему налазио 1931, на позлаћеном поклопцу, спомињу се Кремиковци и година 1592/3, док у унутрашњости реликвијара натпис из 1804. подсећа да су мошти великомученика Георгија Новог, пострадалог у бугарском Средецу, пренесене овде, у манастир Светог Ђорђа — *П. Мутафчиев*, Из нашите старопланински манастири, Сборник на БАН XXVII (София 1931) 167—168 (= Избрани произведения, II, София 1973, 278).

Палатицији и сам сликар[117] или неко од његових сарадника боравити у севернијим пределима и упознати иконографију светитеља чије су се представе сретале на споменицима Пећке патријаршије.

Да ли су мајстори топличких фресака још негде оставили лик св. Георгија Новог? Неколико година након украшавања средње цркве и њене припрате, главни сликар је поново боравио у манастиру и тада израдио слике за иконостас. Стицајем околности, међутим, једино су у Светом Николи сачуване фреске изведене залагањем Димитрија Пепића. Због тога се може само наслућивати где је још Георгије Нови био представљан. Чини се, већ је истакнуто, да је истих година и стара црква манастира Слепча била по налогу истог дародавца живописана, а у том случају вероватно и млади кратовски мученик добио у њој своје место.

На договор о украшавању манастирског храма у Топлици сликари нису морали долазити кнезу Димитрију у Кратово: ктитор их је могао упознати и на једном од својих путовања по јужним крајевима, где је, по свему судећи, чешће боравио у вези са рудницима у Железнецу.[118] Из натписа на деисисној плочи мале цркве св. Николе у селу Зрзу, коју је З. Николовска-Расолкоска поуздано приписала мајстору топличких икона,[119] сазнаје се да је он у Пелагонији радио већ 1534/5,[120] дакле, бар годину или две пре него што је приступио украшавању олтарског простора и наоса у манастиру Светог Николе. Могуће је свакако да се овај искусни уметник костурске школе у неком часу обрео и у Кратову, али му је, по свој прилици, претходни рад у околини Прилепа обезбедио наруџбине богатог дародавца.

Ако се у целини осмотре сачувани ликови св. Георгија Кратовца, опажа се да најстарији од њих не потичу из градова у којима је живео и страдао, иако су управо из њих стизали подстицаји да му се, уз богослужења и помене, поштовање исказује и сликама. Из Кратова је био кнез Димитрије Пепић, ктитор зидног украса у Топличком манастиру, где је Георгијев први поуздано датовани портрет добио видно место у одабраном кругу светитеља. У исто време се из Софије, сталним живим везама и, посебно, списима презвитера Пеје, његово прослављање проширило до Свете Горе, где је рани траг сачуван у малој задужбини српских монаха крај Кареје. Ниједан од ових ликова не указује, међутим, да је у местима где је живео Георгије био представљан у свом каснијем изгледу: најстарији, хронолошки одређени прикази, иако посредно везани за сама изворишта култа, немају позније иконографске црте. У Топлици, додуше, оштећени горњи део главе допушта могућност да је био насликан са лаичком капом, али сви остали делови уверавају да је на себи имао једну од уоби-

---

[117] *A. Tourta*, op. cit., 346.

[118] Доходак од 360 аспри годишње, који је Никола Пепић одредио манастиру Леснову, потицао је из царинарнице у Рибарима, недалеко од Битоља, што говори да је породица кнеза Димитрија имала и друге приходе у овом крају.

[119] *З. Расолкоска-Николовска*, Манастирот Зрзе со црквите Преображение и Свети Никола, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, IV, Скопје 1981, 429—430, 443.

[120] *Исто*, 443.

чајених варијаната одеће какву је одликовала приказе младих светитеља уопште. То пре говори да топлички мајстор Јован, као и четири године млађи критски сликар који је у Моливоклисији поступио слично, није располагао предлошком са представом Георгија Новог у световном руху.

Судбина софијских и кратовских богомоља из деценија након смрти новог мученика ускратила нам је могућност да се обавестимо какав је иконографски вид стекао у срединама где се зачео и неговао његов култ. Са основом се може узети да је Георгије рано у њима добио своје представе, вероватно најпре у Софији, над моштима у тадашњој митрополијској цркви св. Марине, а затим и Кратову, граду некада богатом споменицима, који, речено је већ, данас нема ниједне старе светиње. По свему судећи, изглед св. Георгија Новог који је био најближи првобитном — можда са нешто другачијом капом (шубаром уместо фесом, познатим и грађанској ношњи хришћана) — сачувале су икона из Хиландара и фреска из Студенице. Са мањим или већим каснијим одступањима, у историјском костиму какав су од XV века носили грађани Софије, Скопља, Охрида и Касторије, он је затим понављан на споменицима зидног сликарства, у доста густом следу након обнове Пећке патријаршије, од северне Грчке до Срема. При томе су, стицајем прилика, најстарији његови ликови, у Топлици и Моливоклисији — изгледа, у недостатку непосредних узора — измакли изворној иконографској традицији.

Оштећена и неочишћена, временски теже одредива икона из Хиландара на којој је Георгије приказан са другим мучеником „од српског корена“, кнезом Лазаром, посебно је значајна. У манастиру где је прослављени владар оставио последње велико здање из времена самосталности, велелепну спољну припрату — достојну Милутиновог храма уз коју је дограђена — и где је била преписана најстарија, протографу најближа верзија Георгијевог Житија, рано је могла настати заједничка представа двају српских светитеља. У истом основом изгледу њихова упоредна појава се, видели смо, касније наставила у делима попа Данила, у зидном украсу и иконопису.

Увођење Георгија Кратовца у свету заједницу верника пострадалих због исповедања хришћанског учења захтевало је од сликара и њихових духовних саветника да му утврде место у програму зидног сликарства. Питања која су том приликом покретана могу се наслутити из положаја светитељеве представе у општем распореду и особито из његове везе са суседним фигурама. Појединачни ликови разврставани су најчешће по припадности извесној скупини светитеља сличног порекла, занимања или судбине, истих заслуга итд., или по заједничком прослављању у одређене дане године. За новог мученика није било једноставно одредити место међу прослављеним мученицима хришћанске цркве и установити му одговарајући изглед.

Најстарији познати лик св. Георгија Новог, у наосу Топличког манастира, добио је прво место у појасу медаљона на чеоној, у горњем делу проширеној површини југозападног пиластра. Он је овде у наставку данас несталих попрсја на претходном пољу уз сам иконостас, изнад патрона св. Николе. Непосредно испод Георгија, на потрбушју прислоњеног лука, такође су уништене представе свети-

теља у медаљонима. Тематски контекст у којем се он појавио није нам, дакле, у целости познат, а св. Јаков Персијски иза њега, који се празнује 27. новембра, само му је на општи начин — по младости и мучеништву за веру — био близак. Шире узевши, кратовског светитеља је мајстор уврстио у низ који су на пољима боље сачуване супротне, северне стране заузимала три младића јеврејска, затим Кузман и Дамјан, свете жене и др. Међу њима је на унутрашњој страни средњег прислоњеног лука насликан и св. Власије Вукол. Познати заштитник сточарства, чији је култ у брдовитим пределима Балкана био распрострањен, празнован је управо 11. фебруара, када су у Софији сахрањени остаци спаљеног Георгијевог тела и тај дан у цркви био посвећен успомени новог мученика. Очевидно је да се топлички сликар није придржавао неког синаксарског приручника који би га подсетио да св. Георгија и Власија треба ставити једног поред другог. Касније су, ипак, у Ломници (1607/8), на северозападном ступцу поткуполног простора, приказани Јаков Персијски и Георгије Нови, а на супротном, североисточном, Власије.[121] Као да се овде, под утицајем заједничког празновања, уз Георгија Новог почео да приказује и Власије, придружујући се традицији познатој из Топлице где је крај њега насликан персијски мученик. Иначе, млади лик св. Јакова имао је повремено место поред Георгијевог и у XVI веку, у Светом Николи у Богошевцима[122] и Светом Јовану у Великој Хочи.[123] Уз кратовског страдалника или у његовој непосредној близини сликали су се, такође, петозарни мученици (Авксентије, Евгеније, Евстратије, Мардарије и Орест), затим св. Трифун, Флор, Терапон и други. Изузетно је у Моливоклисији представа св. Георгија била окружена личностима посве другачијег избора — лево св. Онуфрија, а десно св. Теодора Студита. Вредно је, међутим, пажње да је његово попрсје овде посебно истакнуто *наспрам старог улаза*, над нишом, на северном зиду некадашње мале припрате. Најзад, такође у низу познатих источнохришћанских анахорета и монаха (Марка Трачког, Онуфрија, Петра Атонског, Алексија Божјег човека и Јована Каливита), Георгије је добио место и на јужном зиду унутрашње студеничке припрате.[124]

Једини пример *синаксарског* распореда представа са одговарајућим положајем св. Георгија Кратовца донела је припрата Пећке патријаршије (1565). Светитељ је насликан на северном делу источног зида,[125] у низу особа које се славе од 1. до 18. фебруара, при чему је само првих дванаест дана (без Георгија Новог) на горњим површинама североисточног травеја означено одговарајућим датумима у календару.[126] Обично се зато сматра да последњи чине део *недовршене*

[121] *З. Кајмаковић*, Зидно сликарство, 334, цртеж XI.

[122] *Р. Рајкić*, Crkve Sredačke Župe, 83.

[123] *С. Петковић*, Зидно сликарство, 186.

[124] *С. Петковић*, Зидно сликарство, 168; *Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић*, Студеница, 158. — У познијем Благовештењу Кабларском, 1632. или 1635, насликан је на видном пољу, испод прозора на источном зиду северне певнице, поред изузетно поштованих личности хришћанске цркве, св. Ђорђа, лево, и св. Николе, десно — *В. Петковић*, Преглед, 28.

[125] *С. Петковић*, Зидно сликарство, 162.

[126] *П. Мијовић*, Менолог, 369, схеме 65 и 66.

целине фебруарског циклуса,[127] па се у прегледима пећког Менолога не помиње св. Георгије. Допојасне фигуре из друге декаде фебруара, међутим, по нашем мишљењу, такође представљају део Календара, јер се и по данима (у одговарајућем редоследу) и по месту (непосредно испод сцена из првог дела фебруара) везују за њих.[128] Свети Георгије Кратовац је, дакле, овде добио своје *синаксарско место*, што посредно указује да је у време обнове Пећке патријаршије, бар у самом средишту Српске цркве, могао бити уведен и у неке минеје.[129]

Ретки примери представа Георгија Новог у друштву св. Власија, који се празнује истог дана, не говори иначе да су се сликари или наручиоци увек враћали извору, самом синаксару, и тако утврђивали њихово место. Наведени поредак се једноставно могао ослонити на неко познато претходно решење, при чему се мајстор није морао бавити разлозима који су га одредили. У том смислу, ни велики споменици не сведоче да се при размештању појединачних светитељских ликова сликар редовно обраћао литерарној основи.[130] Могуће је, дакле, да су св. Георгија у наведеном контексту, уз св. Власија, уметници понекад једноставно понављали, као што су га, чешће, представљали поред св. Јакова Персијског. Видели смо, наиме, да персијски мученик није слављен истог дана, али да је врло рано, већ у Светом Николи Топличком, добио место поред њега, у избору млађих мученика чијој је општој скупини припадао. Један од ранијих уметника или теолошки образованих саветника који је познавао Службу и Житије св. Георгија Новог могао га је у неком часу везати за св. Власија на чији је празник страдао. Зато се Георгије повремено јављао уз њега, али у пракси познијих зографа њихова спрега није имала већег одјека.

Gojko Subotić

THE OLDEST REPRESENTATIONS OF ST. GEORGE OF KRATOVO

The death of the young goldsmith George at the stake in Sofia in 1515 had enormous reverberation in the Orthodox world, faced with the increasing pressure of the Ottoman rule and stricter measures of

---

[127] „За остале дане овог месеца ... није било места, па је овим и завршен" — *исто*, 26.

[128] Ова опаска се односи и на друге делове Календара у Пећи — на други део илустрација јануара, на пример, на северном зиду, испод представа које, посебно означене, иду само до 19. дана — уп. *С. Петковић*, Зидно сликарство, 162—163; *П. Мијовић*, Менолог, 368—369, схеме 65, 70 и 72.

[129] У рукописима који садрже месецослове из средине и друге половине XVI века, од словенских светитеља наводе се најчешће Сава и Симеон Српски — *Х. Кодов, Б. Райков* и *С. Кожухаров*, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора, I, София 1985, 78, 79, 80, 83, 92, 97; *Б. Райков*, Два ръкописа на Йоан Кратовски в Зографския манастир, Хиландарски зборник 6 (1986) 302.

[130] Разуме се, сликарски приручници су препоручивали да се у оквиру одређених скупина светитеља, блиских по занимању, пореклу, судбини итд., приказују једне поред других и личности слављене у истом дану.

prozealitism. Soon afterwards, the *Life* and a service devoted to the new martyr appeared in his native land, written by the presbyter Pejo, and the Church began to celebrate him as St. George the New. The news about his fate, carried by two monks from Mt. Athos, reached Novgorod, where, by orders of the Archbishop Makarios, the Russian recension of his *Life* was composed in 1539. However, the narration of the writer from Sofia, in whose home the young man used to live, is much more direct. It gives a detailed account of young George's education, of how he acquired his craft and left his native Kratovo in fear of the Turks, his life in Sofia, his subsequent suffering and death, and then about the efforts made in order to collect and solemnly burry his remains, which was a preparation for the establishment of his cult. At the end of the *Life*, there is an exhaustive description of the appearance of this eighteen-year old boy: he was slender and tall, fair-haired, with an oval face, bushy and raised eyebrows, a slightly longer nose and thin and long fingers. This description, whose reliability remains unquestionable, was a basis for the creation of iconography of the new martyr and is invaluable today for its understanding.

The oldest representation of St. George the New on frescoes has survived in the Church of St. Nicholas at Toplica, the old Železnec (today's Demir Hisar), from 1536/7. His entering the circle of the chosen must have been influenced by the new patron, kyr Dimitrije Pepić, the prince of Kratovo, a rich lessee of a mine, who exploited ore in the vicinity of the Monastery of St. Nicholas. St. George the New was painted in the nave, at a prominent place, in a row of medallions on the southern wall, dressed in a variant of the traditional costume of a saint. The upper part of the head has been damaged, so that it cannot be seen whether he had worn a secular cap, customary to the later periods. In a similar way, without elements of the secular attire, the saint was represented in Molivoklisia, a cell of the Monastery of Chilandar near Karyes in 1541 (not in 1536, as it is usually thought).

The image of St. George, represented together with the other Serbian martyr Prince Lazar on a damaged but very well painted icon from the monastery of Chilandar, is completely different. The goldsmith from Kratovo is wearing a garment seen on many portraits of citizens from Sofia, Skoplje, Ochrid and Castoria from the middle of the 15th century: a long tunic with a round neckline, over which a caftan in the shape of a cloack was worn, with slots at the height of the shoulders through which arms were pulled, so that empty sleeves hung freely on both sides. A high white fur cap is characteristic of representations of St. George of Kratovo. In the lower part, above the forehead, it has a triangular segment, typical of the other caps of this saint as well. The meaning of this detail could not be completely understood if it were not for the portrait of a man with a red fez from the Church of St. Nicholas of Magaliou in Castoria, from the beginning of the 16th century. The young man has a high red fez on whose front there is a "split" part of a triangular shape (probably made so that the cap could be enlarged, if necessary), with a visible lining of a different colour at that place. A red cap (a fez) was worn by the other famous martyr from Sofia, a shoemaker, St. Nicholas the

New. The information about it has been preserved in his *Life*, where his sufferings were described with naturalistic details (1555). A fez was, accordingly, worn by young people from the Christian part of the society. On the other hand, a fur cap cannot be found on historical portraits from that time, so that the possibility that St. George of Kratovo was represented with a fez on early paintings that have not been preserved should not be ruled out. By means of simplified shetches (models), this cap could have been taken as a fez in a later period.

St. George of Kratovo on the renovated frescoes in the Church of the Virgin at Studenica (1568) is iconographically similar to the representation on the Chilandar icon. The height and features of the saint correspond to the forementioned description from the *Life* written by the priest Pejo. Therefore, it seems reasonable to suppose that his images on the icon from Chilandar and the frescoe from Studenica were closest to the first portraits of this saint, created in the two towns which started to cherish his cult — his native Kratovo and Sofia, where he ended his life. His first portraits could have appeared in the Metropolitan Church of St. Marina in Sofia, where his remains were buried. It is known that at that time it was customary to paint respected persons before canonization, especially near their grave. However, no fresco painting from this time has been preserved in its entirety in Sofia churches, whereas in the whole of Kratovo, so rich in monuments in former times, not a single old monument has survived.

On the other hand, a great number of represantations of St. George of Kratovo can be found in Serbian monuments built after the renewal of the Patriarchate in Peć. Striving to gather all spiritual forces in offering resistance to islamization, the Chuch added a new martyr to the old saints from Serbian history. His basic iconographic type was repeated in variants, too, often with stylized articles of clothing which took him away to some extent from the described historical costume. The cap was sometimes lower, of a different shape, not made of fur — in the Church of the Monastery of Savina 1564/5, in the outer nartex of the Patriarchate of Peć, the old Church of the Annunciaton at the cemetary in Smederevo, at Petkovica 1588, in St. John at Velika Hoča built about the same time, then in St. Nicholas at Bogoševci at the end or the beginning of the 17th century, at Lomnica in 1607/8, etc. On the territory of the Metropolitan of Sofia, the representation of St. George the New has been preserved on frescoes in the Monastery of Temska near Pirot from 1576. Another one has been recently discovered at the distant Palatitsia near Verria, among the paintings in the Church of St. Demetrios from 1568/9, where, together with St. Sava of Serbia, it was painted in the altar by the artists who had worked in the regions of the Patriarchate of Peć. In comparison to them, the oldest representations of St. George of Kratovo that have been dated — at Toplica (1536/7) and Molivoklisia (1541) — did not follow the basic iconographic type, probably in the absence of appropriate models with his appearance.

In the arrangement of frescoes, St. George of Kratovo was given a prominent place, usually in the middle zone of the church, among younger martyrs in a row of busts. Very rarely was he painted next to St. Vlasios Vukolos celebrated on the same day, February 11. St. George, hence, was not represented according to synaksarion in which he could have had his place. However, it has remained unnoticed that in the lavishly illustrated Calendar in the nartex of the Patriarchate in Peć he was nevertheless painted in a succession of saints who were celebrated in the second half of February. These saints were given an adequate place, below those (marked by dates) from the first part of the month. Hence, the February cycle in the Calendar in Peć, as well as some others which have not been thoroughly investigated in this respect, is much more complete.